

3

КИЇВ-1974

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Л. Я. Корнийчук*. Блестящий образец единства марксистской теории и революционной практики (К 75-летию выхода работы В. И. Ленина «Развитие капитализма в России»). *В. Г. Королько*. Об общенациональной гордости советского человека. *Е. П. Талан*. Социальные изменения в колхозном крестьянстве Украинской ССР (1946—1958 гг.). *Б. А. Кругляк*. Ярмарочная торговля на Украине в период капитализма. *К созданию многотомной «Истории Украинской ССР»*. *А. В. Санцевич*. Исследование истории Украинской ССР послевоенного периода (1946—1958 гг.). Сообщения. *Проблемы коммунистического строительства*. *М. Н. Качковский*. Партийное руководство подготовкой научных кадров на Украине в 1966—1970 гг. *Н. М. Моторнюк*, *Н. И. Бушин*. Забота партийных организаций Украины о развитии общеобразовательной школы (1966—1970 гг.). *А. И. Андрушко*. Деятельность партийных организаций Украины по укреплению братских связей с трудящимися Западной Украины (1921—1925 гг.). *Ю. И. Кунах*. Развитие кооперативного движения на Украине в 1920—1924 гг. *Э. М. Кукель*. Деятельность частей особого назначения (ЧОН) на Украине (1920—1924 гг.). *П. Г. Марков*. История городов и сел Украины в освещении М. А. Максимовича. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Обзор источников и литературы. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *L. Ya. Korniychuk*. A Brilliant Example of the Unity of the Marxist Theory and Revolutionary Practice (on the 75th Anniversary of Appearance of V. I. Lenin's Book "Capitalism Development in Russia"). *V. G. Korolko*. On the National Pride of a Soviet Man. *E. P. Talan*. Social Changes in the Collective Farm Peasantry of the Ukrainian SSR (1946—1958). *B. A. Kruglyak*. Fair Trade in the Ukraine in the Period of Capitalism. *On Creation of "History of the Ukrainian SSR" in Many Volumes*. *A. V. Santsevich*. Study of the Ukrainian SSR History of the Post-War Period (1946—1958). Communications. Problems of Communist Construction. *M. N. Kachkovsky*. Party Leadership of Training Scientific Personnel in the Ukraine for 1966—1970. *N. M. Motornyuk*, *N. I. Bushin*. Care of the Party Organizations in the Ukraine for Development of General Education School (1966—1970). *A. I. Andrushko*. Activities of Party Organizations of the Ukraine on Consolidation Fraternal Contacts with the Working People of the Western Ukraine (1921—1925). *Yu. I. Kunakh*. Development of Cooperation Movement in the Ukraine (1920—1924). *ChON* in the Ukraine (1920—1924). *History of the Ukraine as Interrelated Villages*. *Already Published*. *are Aid*. *to the Teacher of History*. *and Bibliography*. *News and Information*.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3 (156)
БЕРЕЗЕНЬ
1974

РІК ВИДАННЯ
СІМНАДЦЯТИЙ

Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

© «Український історичний журнал», 1974.

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Л. Я. Корнійчук — Блискучий взірєць єдності марксистської теорії і революційної практики (До 75-річчя виходу праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії») 3
- В. Г. Королько — Про загальнонаціональну гордість радянської людини 14
- Є. П. Талан — Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР (1946—1958 рр.) 25
- Б. А. Кругляк (Житомир) — Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму 36
- До створення багатотомної «Історії Української РСР»*
- А. В. Санцевич — Дослідження історії Української РСР післявоєнного періоду (1946—1958 рр.) 44

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми комуністичного будівництва

- М. М. Качковський — Партійне керівництво підготовкою наукових кадрів на Україні в 1966—1970 рр. 57
- М. М. Моторнюк, М. І. Бушин — Піклування партійних організацій України про розвиток загальноосвітньої школи (1966—1970 рр.) 65

* * *

- О. І. Андрушко (Вінниця) — Діяльність партійних організацій України по зміцненню братерських зв'язків з трудящими Західної України (1921—1925 рр.) 71
- Ю. І. Кунах (Тольятті) — Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920—1924 рр. 77
- Е. М. Кукель (Дніпропетровськ) — Діяльність частини особливого призначення (ЧОП) на Україні (1920—1924 рр.) 84
- П. Г. Марков — Історія міст і сіл України у висвітленні М. О. Максимовича 95

ЗАМІТКИ

- В. К. Михайлик (Одеса) — Про деякі питання діяльності Компартії України по трудовому вихованню сільської молоді в роки другої п'ятирічки 105
- К. Я. Зенченко (Сімферополь) — Біля джерел Кримської партійної організації 110
- О. В. Морозов (Одеса) — Класова боротьба моряків Англії на сучасному етапі 112

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- П. Л. Варгатюк (Кривий Ріг), П. М. Шморгун — Ще раз про оцінку програми «Російської соціально-революційної групи робітників» у Харкові 117

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- В. В. Тимченко (*Чернівці*), В. І. Герасименко (*Полтава*), М. М. Поліщук (*Полтава*) — Радянська історична література про створення інженерно-технічної інтелігенції в СРСР 123

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Г. П. Степаненко (*Немирів*) — Пояснення значення слів на уроках історії в IV класі 131

НАШ КАЛЕНДАР

- С. А. Вольський (*Одеса*) — До 30-річчя визволення Одеси від німецько-фашистських загарбників 134
І. М. Шевчук — До 100-річчя від дня народження М. Ф. Владимирського 136
Т. Т. Гриценко — До 90-річчя від дня народження О. В. Медведева 139

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. І. Стрельський — М. А. Варшавчик. Источниковедение истории КПСС. 142
Г. А. Кардашов (*Дніпропетровськ*), М. М. Кипа (*Дніпропетровськ*) — «Запорожсталь» 143
А. І. Гуров (*Дніпропетровськ*) — А. М. Максимов. На баррикадах. Большевики во главе рабочего движения в Донбассе накануне и в период первой русской революции 145
Б. О. Тимошук (*Чернівці*) — І. С. Винокур. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. 146
В. Г. Любченко (*Кам'янець-Подільський*) — В. У. Павелко. Дружба народів — дружба культур 148
Б. І. Лукач, І. І. Маринеску (*Москва*), З. А. Пашкуй (*Ужгород*) — М. А. Мунтян. Борьба Советского Союза за прием в ООН Болгарии, Венгрии и Румынии 149
В. П. Чугайов (*Львів*) — Еузебіуш Басінський. Польща — СРСР 151
С. М. Білак (*Ужгород*), В. В. Пальок (*Ужгород*) — И. И. Поп. Чехословацко-венгерские отношения (1935—1939) 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- А. І. Будницький — 50 років без Леніна по ленінському шляху 154
Ю. Г. Іващенко — Загальні збори Відділення економіки, історії, філософії та права Академії наук Української РСР 155
І. В. Хміль — Нове повонення АН УРСР (І. М. Мельникова і В. І. Юрчук) 156
О. П. Кріль (*Львів*) — Республіканський семінар лекторів 157
В. І. Сергієнко, Г. М. Єзіян — 60-річчя М. І. Кравчука 158
Корчмар Яків Ісакович 159
Нові книги 160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, В. М. Нем'ятий, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгул.

В. о. відповідального секретаря В. І. Кузнецов

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.

Телефон: 24-29-92.

Технічний редактор Коротик Р. А.

Коректор П. О. Пляшков.

БФ 01234. Здано до складання 27.I 1974 р. Підписано до друку 19.III 1974 р. Папір друкарський № 2. Формат 70x108^{1/16}. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,69. Зам. К-15. Тираж 7212. Ціна 40 коп.

«Украинский исторический журнал № 3 (на украинском языке). Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев, 5, ул. Горького, 3. Телефон: 24-29-92. Издательство «Наукова думка», Репина, 3. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Ленина, 19. Печ. листов 10,0. Условно-печ. листов 14,0. Учетно-изд. листов 15,69. Тираж 7212. Цена 40 коп.

Статті

Л. Я. КОРНІЙЧУК

БЛИСКУЧИЙ ВЗІРЕЦЬ ЄДНОСТІ МАРКСИСТСЬКОЇ ТЕОРІЇ І РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

(До 75-річчя виходу праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії»)

Створення К. Марксом і Ф. Енгельсом наукового комунізму стало докорінним переломом у ході всього визвольного руху трудящих. Геніальним продовжувачем справи К. Маркса й Ф. Енгельса виступив В. І. Ленін. З самого початку своєї революційної діяльності він твердо став на позиції марксизму, сприйняв його революційно-критичний дух, творчий характер, пролетарський інтернаціоналізм.

З ім'ям В. І. Леніна пов'язаний новий етап у розвитку марксизму. В. І. Ленін розвинув марксизм у нових історичних умовах кінця XIX — початку XX ст., коли завершувався перехід від домонополістичного капіталізму до імперіалізму, коли центр світового революційного руху переміщувався в Росію.

В. І. Ленін виступив не лише як видатний теоретик. У його діяльності блискуче поєднувалася розробка революційної теорії з революційною практикою підготовки революції в Росії. Перед пролетаріатом країни стояло першочергове завдання: в союзі з селянством повалити самодержавство, ліквідувати залишки кріпосництва, а потім у союзі з усіма експлуатованими масами міста і села повести боротьбу за повалення капіталізму й побудову соціалізму.

Для здійснення цього всесвітньо-історичного завдання необхідно було створити революційну пролетарську партію, озброєну передовою марксистською теорією, здатну очолити революційну боротьбу трудящих. Саме в такій партії В. І. Ленін бачив ту силу, яка зможе «перевернути» Росію.

Створенню революційної робітничої партії в Росії передувала величезна ідейно-теоретична діяльність В. І. Леніна — розгром різних дрібнобуржуазних і буржуазних течій, розробка теоретичних основ програми, стратегії і тактики партії.

Головною ідейною перешкодою на шляху створення революційної соціал-демократичної партії було народництво, теорія і практика якого заважали поширенню марксизму в країні, гальмували організацію робітничого класу. Щоб створити найсприятливіші можливості для розгортання революційної боротьби пролетаріату, треба було розвінчати дрібнобуржуазну народницьку ідеологію, а також викрити антипролетарську спрямованість концепцій «легальних марксистів».

Наприкінці XIX ст. марксизм став панівною течією в світовому революційному русі. Це викликало шалений опір буржуазних і дрібно-буржуазних ідеологів. На міжнародній арені розгорнулася гостра ідейна боротьба марксизму проти опортунізму. Однією з її ланок була боротьба російських марксистів на чолі з В. І. Леніним, спрямована проти ідеології народництва й «легального марксизму».

Головним теоретичним питанням, навколо якого розгорнулася гостра полеміка між марксистами, з одного боку, та народниками й «легальними марксистами», з другого, була «доля капіталізму в Росії». Від правильного вирішення цього питання залежало визначення перспектив розвитку революційного руху, його рушійних сил.

Народники заперечували капіталістичний характер економічного розвитку Росії, протиставляючи йому «народне виробництво», яке нібито врятує трудящих від злиднів та експлуатації. «Легальні марксисти», прикриваючись марксизмом, заперечували наявність суперечностей у розвитку капіталізму, намагалися підкорити й пристосувати робітничий рух до інтересів буржуазії. Свої трактування питань про перспективи економічного розвитку Росії народники й «легальні марксисти» викладали в багатьох працях, написаних із залученням статистичних матеріалів, відповідно підібраних і прокоментованих. Отже, економічні питання стали в 90-х роках головною ареною боротьби марксистів проти дрібно-буржуазної ідеології.

В. І. Ленін уже в своїх перших працях аналізує й розвінчує філософські, економічні й політичні погляди народників. У статті «Нові господарські рухи в селянському житті» (1893 р.) В. І. Ленін розкриває становище селянства, показує процес його розшарування на сільську буржуазію та сільський пролетаріат і формулює висновок: розшарування дрібних товаровиробників є основним фактом, який свідчить про розвиток капіталізму. В цій статті він спростовує твердження народників про те, нібито зубожіння селянства призводить до скорочення внутрішнього ринку і тим самим робить неможливим розвиток капіталізму. На цій підставі народники заперечували можливість застосування теорії Маркса до Росії. «...Міркування про відсутність ринку,— писав В. І. Ленін в іншій праці,— є одним з найголовніших доводів проти застосовності теорії Маркса до Росії»¹. Саме тому В. І. Ленін приділяє надзвичайно велику увагу розгромові народницьких домислів про «ринки», вивченню й аналізу справжнього стану речей.

В рефераті «З приводу так званого питання про ринки» (1893 р.) В. І. Ленін викриває помилкові погляди народників на перспективи економічного розвитку Росії. Свою працю він починає з традиційної народницької постановки питання про ринки: *«Чи може у нас в Росії розвиватися і цілком розвинутися капіталізм, коли маса народу бідна і бідніє все більше?»*².

Розкриваючи цю проблему, В. І. Ленін підкреслює, що при її дослідженні не можна обмежуватись загальними розмовами про ринки, про розвиток капіталізму взагалі. Треба вивчати можливість і необхідність розвитку капіталізму саме в Росії. «Питання про ринки» — писав В. І. Ленін,— треба звести із сфери марних спекуляцій про «те, що можливе», і про «те, що повинно бути», на ґрунт дійсності, на ґрунт вивчення і пояснення того, як складаються російські господарські порядки і чому вони складаються саме так, а не інакше»³. Всупереч народникам,

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 67.

² Там же.

³ Там же, стор. 99.

які трактували капіталізм як щось зовнішнє, невластиве економічному ладові Росії, В. І. Ленін показує процес розвитку капіталізму в надрах селянського господарства, перетворення натурального господарства на просте товарне, а цього останнього — на капіталістичне.

Величезну роль в ідейному розгромі народництва відіграла праця В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894 р.). Вона безпосередньо доповнює і розвиває економічні проблеми, розглянуті в попередніх творах. Але разом з тим вона охоплює значно ширше коло ідей, які включають історичний матеріалізм, програмні положення партії робітничого класу. Закінчується книга проголошенням історичної ролі пролетаріату в боротьбі за комунізм.

Майже одночасно В. І. Ленін виступає з критикою методологічних засад та економічних поглядів «легальних марксистів». Зокрема, критичі поглядів Струве присвячена ленінська праця «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве (Відбиття марксизму в буржуазній літературі)» (1895 р.).

Наступним етапом розвінчування народницьких поглядів і розробки програми російської соціал-демократії стала праця В. І. Леніна «До характеристики економічного романтизму (Сісмонді і наші вітчизняні сісмондисти)» (1897 р.). В ній В. І. Ленін викриває суть реакційного характеру сентиментальної критики капіталізму дрібнобуржуазними ідеологами, показує відносну прогресивність капіталізму й одночасно підкреслює його історично минулий характер. У статті «Від якої спадщини ми відмовляємось?» (1897 р.) В. І. Ленін критично аналізує систему поглядів народників. Ця критика була творчою. Відкидаючи соціологічний суб'єктивізм народницьких теорій, заперечуючи наявність в них будь-яких соціалістичних рис, борючись проти реакційних виявів народництва, В. І. Ленін разом з тим говорив про необхідність пам'ятати про їх демократичні вимоги, здійснення яких полегшило б боротьбу робітничого класу проти буржуазії. В цій статті В. І. Ленін ставить і вирішує важливе питання про спадкоємність і традиції в розвитку суспільної думки.

Книга «Розвиток капіталізму в Росії» завершила ленінські праці 90-х років, спрямовані проти ліберальних народників і «легальних марксистів», у ній дано підсумок досліджень пореформеної економіки Росії. Опублікована наприкінці березня 1899 р., ця книга була результатом величезної, копіткої дослідницької роботи. Більш як за три роки, перебуваючи в тюрмі й на засланні, В. І. Ленін дослідив і критично проаналізував величезну кількість літератури з економіки Росії — близько 720 книг і журналів, з них 40 — іноземними мовами⁴. В книзі згадується й цитується більше 500 різних літературних праць⁵.

В. І. Ленін дослідив матеріали про розвиток капіталізму в 50 губерніях європейської Росії⁶. В книзі більше 130 таблиць, діаграм, графіків, розроблених і складених В. І. Леніним, широко використано ілюстрації з творів художньої літератури. Проте фундаментальність і вагомість праці визначаються не тим, що вона написана на величезному статистичному й літературному матеріалі. Спрямована проти народників і «легальних марксистів», вона стала блискучим зразком застосування марксистського методу дослідження, реалізації партійності марксистської

⁴ В. Ждановская. Значение подготовительных материалов В. И. Ленина как источников истории КПСС.— «Вопросы истории КПСС», 1968, № 10, стор. 41.

⁵ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 606. Примітки.

⁶ В. К. Яцунский. Ленин как историк-экономист.— «Известия Академии наук СССР». Серия истории и философии, т. VI, 1949, № 1, стор. 35—36.

науки. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що класова позиція автора визначає як характер його наукових досліджень, так і висновки, зроблені на їх основі. З аналізу економічної дійсності Росії В. І. Ленін зробив висновки, протилежні тим, що їх робили народники й «легальні марксистки».

Книга «Розвиток капіталізму в Росії» була надрукована під псевдонімом «Володимир Ільїн» тиражем 2400 примірників. Видання швидко розійшлося серед соціал-демократичної інтелігенції, студентської молоді та через пропагандистів — у робітничих гуртках. У 1908 р. вийшло друге, доповнене видання. Але й після цього В. І. Ленін не припиняє роботи над книгою. В 1910 чи 1911 рр. він робить додатки до другого видання про групування фабрик і заводів за кількістю робітників⁷, а в передмові до другого видання говорить ще й про можливу переробку твору, яка мала полягати в доповненні аналізу передреволюційної економіки Росії підсумками й результатами революції 1905—1907 рр.

Праця «Розвиток капіталізму в Росії» була опублікована через п'ять років після виходу в світ третього тому «Капіталу» й була безпосереднім продовженням геніальної праці К. Маркса. В ній В. І. Ленін виступив на захист марксистського економічного вчення, розвинув його далі. Зокрема, це стосується вчення про капіталістичний спосіб виробництва, його виникнення й розвиток, особливості його еволюції в сільському господарстві.

Розробка теоретичних питань про перспективи економічного розвитку Росії не була самоціллю. Вона диктувалася потребами революційної боротьби. В. І. Ленін підкреслював важливість теоретичної роботи соціал-демократів і, разом з тим, акцентував увагу на необхідності поєднувати її з практикою. Для того, щоб бути ідейним керівником пролетаріату, вказував він, необхідно поєднувати теоретичну й практичну роботу⁸. Теоретична робота російських марксистів, — писав В. І. Ленін, — повинна «спрямуватися на конкретне вивчення всіх форм економічного антагонізму в Росії, вивчення їх зв'язку і послідовного розвитку... Вона повинна дати цілну картину нашої дійсності, як певної системи виробничих відносин, показати неминучість експлуатації й експропріації трудящих при цій системі, показати той вихід з цих порядків, на який вказує економічний розвиток»⁹.

Отже, перед російськими соціал-демократами стояло завдання: керуючись марксистським ученням, застосовуючи його до російської дійсності, дослідити характер виробничих відносин і їх еволюцію й на цій основі науково обґрунтувати розстановку класових сил у буржуазно-демократичній революції. Ця діяльність соціал-демократів ускладнювалась необхідністю вести непримиренну боротьбу з народниками та «легальними марксистами», викривати й спростовувати їх антинаукові концепції.

В праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін поставив собі за мету дати критику народницьких поглядів на розвиток капіталізму. В цій критиці він не вважав за можливе обмежитися розбором помилок і неправильностей в поглядах противників. «Нам здавалося необхідним, — писав В. І. Ленін, — розглянути і спробувати змалювати весь процес розвитку капіталізму в Росії в його цілому»¹⁰.

Ленінська критика народництва ґрунтується на глибокому дослі-

⁷ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 487.

⁸ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 287.

⁹ Там же, стор. 286.

¹⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 5.

дженні й теоретичному узагальненні історичної дійсності. Вона служить взірцем для критики сучасних буржуазних, реформістських і ревізіоністських теорій. Саме на таку постановку питання в критиці сучасних антимарксистських теорій звертає увагу дослідників Центральний Комітет КПРС. «Переконаливість критики буржуазних і ревізіоністських наскоків на нашу теорію і практику,— зазначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові,— величезною мірою посилюється тоді, коли вона спирається на активний і творчий розвиток суспільних наук, марксистсько-ленінської теорії»¹¹.

Ленінська праця «Розвиток капіталізму в Росії» має підзаголовок «Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості». Це не випадково, адже народники починали свої дослідження про капіталізм саме з питання про ринки. В. І. Ленін, хоч і обмежує свою працю відповідним підзаголовком, насправді викладає в ній основні питання розвитку капіталізму в Росії. «...Щоб роз'яснити питання про внутрішній ринок для російського капіталізму,— писав В. І. Ленін,— безумовно необхідно показати зв'язок і взаємозалежність окремих сторін того процесу, який відбувається в усіх галузях суспільного господарства»¹².

Праця В. І. Леніна становить нерозривну єдність абстрактного аналізу економічних законів капіталізму й конкретного вивчення економічного ладу пореформеної Росії.

В першому розділі книги розглядаються «основні теоретичні положення абстрактної політичної економії в питанні про внутрішній ринок для капіталізму»¹³. В наступних розділах В. І. Ленін на величезному фактичному матеріалі розкриває процес утворення внутрішнього ринку в Росії. Зокрема, три наступні розділи (II, III, IV) характеризують капіталістичну еволюцію землеробства в пореформеній Росії, а три ще дальших розкривають форми і стадії розвитку капіталізму в промисловості. В останньому, VIII розділі книги розглядається зв'язок між висвітленими раніш окремими сторонами процесу розвитку капіталізму в країні і дається загальна картина цього процесу.

Критику народників В. І. Ленін починає з викриття теоретичної неспроможності їх трактувань процесу капіталістичного розвитку і, зокрема, теорії капіталістичного ринку. Питання про ринок для капіталізму, що розвивається, В. І. Ленін вирішує на основі марксистського тлумачення товарного виробництва. Ринок він розглядає як категорію товарного виробництва, яке в своєму розвитку поступово перетворюється на капіталістичне. «Тому,— писав В. І. Ленін,— для розгляду основних теоретичних положень про внутрішній ринок ми повинні виходити з простого товарного господарства і стежити за поступовим перетворенням його в капіталістичне»¹⁴.

Основою розвитку товарного господарства й капіталізму є суспільний поділ праці. Саме з його аналізу й починає В. І. Ленін дослідження розвитку внутрішнього ринку. Народники оголошували процес розвитку капіталізму результатом «штучних» заходів і затушовували факт суспільного поділу праці в Росії, ігнорували його значення, бо, як писав В. І. Ленін, народницьку теорію про «штучність» капіталізму в Росії не можна було побудувати інакше, ніж заперечуючи або оголошуючи «штучною» саму основу будь-якого товарного господарства — суспільний поділ праці.

¹¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 117—118.

¹² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 6.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же, стор. 21.

В. І. Ленін, розвиваючи теоретичні положення К. Маркса, показує, як розвивається внутрішній ринок внаслідок зростання суспільного поділу праці. Відбувається відокремлення обробної промисловості від добувної, відокремлюються один від одного різні види обробки продуктів і, отже, створюється все більше галузей промисловості. Процес спеціалізації відбувається і в землеробстві, в результаті виникає обмін різними продуктами сільського господарства.

Законом усякого товарного господарства, особливо капіталістичного, є зростання промислового населення за рахунок землеробського. Цей процес, писав В. І. Ленін, є одним з найрельєфніших виявів капіталістичного розвитку країни. Проте народники не лише не розуміли необхідності зростання індустріального населення, а й, на відміну від західноєвропейських романтиків, намагались «не помічати» цього явища. А проте його значення у формуванні внутрішнього ринку надзвичайно велике. Зростання старих і утворення нових промислових центрів, які притягали землеробське населення, справляло якнайглибший вплив на весь лад села, сприяло зростанню торгового й капіталістичного землеробства.

Перехід від простого товарного виробництва до капіталістичного супроводжувався експропріацією товаровиробників, перетворенням їх на найманих робітників. Народники з цього факту робили висновок, що розорення дрібних виробників зменшує купівельну спроможність населення, скорочує внутрішній ринок. В. І. Ленін, всупереч твердженням народників, доводить, що розорення дрібних виробників, їх експропріація означають не скорочення, а розвиток внутрішнього ринку. Це питання в I розділі книги В. І. Ленін розглядає чисто теоретично, посилаючись на теорію Маркса. «Процес цього створення внутрішнього ринку йде з двох боків: з одного боку, *засоби виробництва*, від яких «звільняється» дрібний виробник, перетворюються в капітал у руках їх нового власника, служать для виробництва товарів, і, отже, самі перетворюються в товар... З другого боку, *засоби існування* для цього дрібного виробника стають речовими елементами змінного капіталу, тобто грошової суми, витраченої підприємцем... на наймання робітників. Таким чином, ці засоби існування перетворюються тепер також у товар, тобто створюють внутрішній ринок на предмети споживання»¹⁵.

В основі теоретичних помилок народників лежала думка про неможливість реалізації додаткової вартості без зовнішніх ринків і некапіталістичного середовища. У своїх висновках народники, слідом за Сісмонді, виходили з догми представника класичної буржуазної політичної економії А. Сміта, за якою вартість усього суспільного продукту складається виключно з доходів: заробітної плати, прибутку і ренти. Виключаючи вартість постійного капіталу з вартості суспільного продукту, народники ігнорували продуктивне споживання і зводили проблему реалізації до особистого споживання. Глибокою теоретичною помилкою народників було те, що вони бачили мету капіталістичного виробництва не в одержанні додаткової вартості, а в споживанні. Зводячи ж проблему внутрішнього ринку до особистого споживання, ігноруючи споживання продуктивне, яке відіграє все більшу роль у розвитку ринку для капіталізму, народники приходили до висновку про перманентну кризу надвиробництва, притаманну капіталізмові, й неможливість його дальшого розвитку в Росії.

Що ж до реалізації капіталістично створеного товару, то В. І. Ленін показав, що труднощі полягають в реалізації не додаткової вартості, а

¹⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 56—57.

всього сукупного суспільного продукту і, зокрема, постійного капіталу. І причина їх криється не в звуженні внутрішнього ринку, як вважали народники, а в усій системі капіталістичного виробництва, побудованого на приватній власності на засоби виробництва. Вирішити проблему реалізації, підкреслював В. І. Ленін, можна лише на марксистській методологічній основі. Розкриваючи зміст Марксової теорії реалізації, він виділяє головні її підвалини. По-перше,— це поділ усього суспільного продукту на три частини (постійний капітал, змінний капітал, додаткова вартість), а не на дві (змінний капітал, додаткова вартість), як твердили А. Сміт і вся буржуазна політична економія до К. Маркса; по-друге, виділення двох великих підрозділів капіталістичного виробництва: виробництва засобів виробництва і виробництва предметів споживання.

Спираючись на Марксову теорію реалізації і творчо її розвиваючи, В. І. Ленін робить висновок про те, що «...зростання капіталістичного виробництва, а отже, і внутрішнього ринку, відбувається не стільки за рахунок предметів споживання, скільки за рахунок засобів виробництва»¹⁶. В. І. Ленін довів цілковиту неспроможність народників пояснити теоретичні проблеми реалізації суспільного продукту притягненням питання про зовнішні ринки. Він показав справжні причини, якими зумовлюється необхідність зовнішнього ринку для капіталізму. По-перше, це — широкий розвиток товарного обігу, який виходить за межі держави. По-друге, це — нерівномірність розвитку окремих галузей (розвинутіші шукають зовнішніх ринків). По-третє, це — тенденція до безмежного зростання виробництва, притаманна капіталізму. «Таким чином,— писав В. І. Ленін,— необхідність шукати зовнішнього ринку аж ніяк не доводить неспроможності капіталізму, як люблять змальовувати справу народники-економісти. Зовсім навпаки. Ця необхідність наочно показує прогресивну історичну роботу капіталізму, який руйнує давню відокремленість і замкнутість систем господарства., який зв'язує всі країни світу в єдине господарське ціле»¹⁷.

В. І. Ленін розкриває також значення теорії К. Маркса для вирішення питання не лише про внутрішній ринок, а й про національний дохід і національне споживання.

Розглянувши погляди народників про внутрішній ринок, В. І. Ленін робить загальний висновок: «...питання про внутрішній ринок, як окреме самостійне питання, незалежне від питання про ступінь розвитку капіталізму, зовсім не існує»¹⁸. Далі він пише, що «внутрішній ринок» для капіталізму створюється самим зростаючим капіталізмом, який поглиблює суспільний поділ праці й розкладає безпосередніх виробників на капіталістів і робітників. Ступінь розвитку внутрішнього ринку є ступінь розвитку капіталізму в країні. Ставити питання про межі внутрішнього ринку окремо від питання про ступінь розвитку капіталізму (як роблять економісти-народники) неправильно»¹⁹.

Саме за цією методологічною засадою вивчає В. І. Ленін розвиток ринку для російського капіталізму, показуючи, що це питання зводиться до питання про капіталістичний розвиток різних галузей народного господарства Росії в їх взаємозв'язку.

Давши абстрактно теоретичне вирішення питання про ринки, В. І. Ленін на основі аналізу величезного конкретно історичного матеріалу розглядає ступінь розвитку капіталізму в Росії. Насамперед, він

¹⁶ Там же, стор. 40.

¹⁷ Там же, стор. 55.

¹⁸ Там же, стор. 57.

¹⁹ Там же, стор. 58.

глибоко вивчає економічний лад пореформеного села, капіталістичну еволюцію селянського й поміщицького господарства.

Народники розглядали економічний лад селянського господарства як окремий уклад «народного виробництва», протилежного капіталізму. Вони твердили про стійкість дрібного виробництва і його переваги перед капіталізмом, вважали російське общинне селянство антагоністом капіталізму. В. І. Ленін на основі глибокого марксистського аналізу суспільно-економічних відносин у селянстві незаперечно довів, що економічні відносини на селі є звичайним дрібнобуржуазним укладом, що селянство не являє собою однорідної маси самостійних дрібних виробників. Поставлене в умови товарного виробництва, селянське господарство розвивалося з усіма суперечностями, властивими будь-якому товарному господарству і будь-якому капіталізму. А це означало, вказував В. І. Ленін, не що інше, як розклад селянства.

Питання про диференціацію селянства було поставлене народниками в літературі значно раніше. Але вони не розуміли суті цього явища, зводили його до зубожіння й розорення селянства, а це нібито становило перешкоду розвитку капіталізму. В. І. Ленін глибоко і всебічно розкрив класову суть процесу диференціації, показав, що це — не просто поглиблення майнової нерівності, а виникнення нових типів сільського населення. «Старе селянство,— писав В. І. Ленін,— не тільки «диференціюється», воно зовсім руйнується, перестає існувати, витісняване зовсім новими типами сільського населення,— типами, які є базисом суспільства з пануючим товарним господарством і капіталістичним виробництвом. Ці типи — сільська буржуазія (переважно дрібна) і сільський пролетаріат, клас товаровиробників у землеробстві та клас сільськогосподарських найманих робітників»²⁰.

З ленінського аналізу розкладу селянства випливають надзвичайно важливі висновки, передусім (як безпосередня відповідь народництву з приводу розуміння ролі внутрішнього ринку) про те, що *«розклад селянства створює внутрішній ринок для капіталізму»*²¹. Цей висновок, теоретично обґрунтований у попередньому розділі, будується на основі аналізу величезного статистичного матеріалу. В. І. Ленін показав, що «...перетворення селянства в сільський пролетаріат створює ринок головним чином на предмети споживання, а перетворення його в сільську буржуазію створює ринок головним чином на засоби виробництва»²².

В. І. Ленін розбиває народницькі погляди на селянство як однорідну антикапіталістичну масу і робить висновок, що «...маса «селянства» зайняла вже цілком певне місце в загальній системі капіталістичного виробництва...»²³

Ленінське вчення про селянство в капіталістичному суспільстві стало неоціненним внеском у скарбницю ідей марксизму, теоретичною основою для розробки аграрної програми й тактики щодо селянства на різних етапах революції. В сучасних умовах це вчення має величезне значення для комуністичних і робітничих партій у розробці і здійсненні правильної політики щодо селянства.

В органічному зв'язку з процесом розкладу селянства В. І. Ленін розглядає еволюцію поміщицького господарства, суспільно-економічний лад якого в пореформеній Росії він визначає як поєднання панщинної системи з капіталістичною. Він розкриває суть панщинної системи та умови, за яких вона могла існувати. Цей аналіз став ґрунтом для глибокого роз'яснення характеру й сили феодальних пережитків у країні.

²⁰ Там же, стор. 160.

²¹ Там же, стор. 166.

²² Там же, стор. 152.

²³ Там же, стор. 165.

Після реформи 1861 р. почався перехід від панщинного господарства до капіталістичного. Проте він не міг відбутись одразу. В цих умовах,— писав В. І. Ленін,— «єдино можливою системою господарства була...перехідна система, система, яка поєднувала в собі риси і панщинної і капіталістичної системи»²⁴. Така постановка питання була новою в тогочасній літературі й мала велике значення для аналізу пореформених відносин. В. І. Ленін глибоко розкриває суть і різноманітність форм відробіткової системи панщинного господарства, показує її всебічні впливи на поміщицьке й селянське господарство. Він розвінчав ідеалізацію народниками відробіткової системи, яку вони розглядали як запоруку гармонії інтересів поміщиків і селян.

Розкриваючи перехід від панщинної системи до капіталістичної, В. І. Ленін вказує на значне зростання торгового землеробства, яке створює внутрішній ринок для капіталізму, широке використання вільнонайманої праці, як головного вияву землеробського капіталізму. Розвиток його за наявності значних залишків феодалізму призводить до величезного загострення суперечностей на селі. В. І. Ленін показує переплетіння в пореформеному селі двох видів антагонізмів: між селянством і поміщиками, з одного боку; між буржуазією і пролетаріатом, з другого.

В. І. Ленін відмічає, що, незважаючи на розширення й загострення суперечностей у тогочасному селі, землеробський капіталізм у Росії за своїм історичним значенням став великою прогресивною силою. Разом з тим, писав В. І. Ленін, «...підкреслюючи прогресивну історичну роль капіталізму в російському землеробстві, ми нітрохи не забуваємо ні про історично минулий характер цього економічного режиму, ні про властиві йому глибокі суспільні суперечності»²⁵.

Розкривши суть і характер суперечностей серед землеробського населення, В. І. Ленін показав економічну основу буржуазно-демократичної революції, а також економічну основу союзу робітничого класу й селянства в цій революції.

Велику увагу приділяє В. І. Ленін аналізу розвитку капіталізму в промисловості Росії. Досліджуючи характер еволюції капіталістичної промисловості, В. І. Ленін виходить з учення К. Маркса про три стадії розвитку капіталізму в промисловості. Він творчо застосовує марксистську теорію до вивчення конкретної економічної дійсності Росії, показує, що капіталістична кооперація, як перша стадія розвитку капіталізму в промисловості, в Росії виступає в своєрідних і різноманітних формах, які в цілому можуть бути охарактеризовані як дрібне товарне виробництво²⁶. Цей ленінський висновок має велике значення для тих країн, в яких розвиток капіталізму відбувається в умовах переплетіння буржуазних і патріархальних форм господарства.

В. І. Ленін докладно розглядає різні форми капіталістичної мануфактури і роботи на дому (як додатку мануфактури). Він глибоко розкриває роль торгового капіталу в розвитку капіталістичної промисловості на стадії мануфактури; шляхом цього аналізу викриває цілковиту неспроможність трактування народниками так званого «кустарного виробництва» як чогось однорідного, протилежного капіталізму, який вони ототожнювали тільки з великою фабрично-заводською промисловістю.

Велике місце в книзі займає дослідження третього й останнього ступеня розвитку капіталізму в промисловості — великої машинної

²⁴ Там же, стор. 178.

²⁵ Там же, стор. 300.

²⁶ Див. там же, стор. 335—336.

індустрії. В. І. Ленін дає наукове визначення цієї стадії і на основі критичного аналізу фабрично-заводської статистики показує, всупереч твердженням народників, зростання кількості фабрик і заводів, чисельності робітничого класу²⁷. Це був важливий і принциповий висновок у боротьбі марксистів з народниками. Він означав, що капіталізм у Росії розвивається також і в промисловості. З розвитком капіталізму росте й розвивається робітничий клас. В. І. Ленін показав високий ступінь концентрації промисловості Росії, особливо щодо кількості робітників. А це означало зростання політичної сили й організованості робітничого класу, якому належала провідна роль у майбутніх революціях.

У заключній главі В. І. Ленін підсумовує увесь попередній аналіз розвитку капіталізму в Росії. Особливий науковий інтерес становить останній параграф, про «місію» капіталізму. Тут дається характеристика історичного місця капіталізму, його історична прогресивність, з одного боку, історично минулий характер, з другого. Прогресивну історичну роль капіталізму В. І. Ленін резюмує двома положеннями: «...підвищення продуктивних сил суспільної праці і усупільнення її»²⁸. В. І. Ленін не лише констатує ці положення, а й дає глибокий науковий аналіз тих конкретних процесів, за яких вони виявлялися.

Таким чином, проаналізувавши характер суспільно-економічних відносин і класову структуру тогочасного суспільства в країні, В. І. Ленін розкрив усю сукупність глибоких антагоністичних суперечностей в економіці Росії, які вели її до революції.

З дня виходу в світ праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» минуло три чверті віку. Вона була теоретичною основою діяльності більшовиків у підготовці й проведенні буржуазно-демократичної революції, в період її переростання в революцію соціалістичну. Ця книга — блискучий зразок застосування марксистської теорії до російської дійсності, вивчення якої диктувалося найактуальнішими потребами робітничого руху. Практика революційної боротьби вимагала глибокої і всебічної теоретичної розробки й аналізу економіки Росії, дослідження її класової структури й суперечностей. Ленінська праця «Розвиток капіталізму в Росії» стала відповіддю на цю назрілу потребу часу, передбачила характер майбутньої революції, вказала на її рушійні сили, визначила місце в ній різних класів, дала політико-економічне обґрунтування керівної ролі пролетаріату в революції.

У своїй праці В. І. Ленін, дослідивши величезний фактичний матеріал про економічний розвиток Росії, теоретично обґрунтував назрілі потреби суспільства і на цій основі сформулював програму дій революційної соціал-демократії.

Ленінська праця «Розвиток капіталізму в Росії», як і інші його твори 90-х років, стала теоретичною основою вчення В. І. Леніна про селянство — вчення, яке відіграло надзвичайно велику роль на всіх етапах революційної діяльності партії більшовиків. Цим вченням керувалася партія в своїй політиці щодо селянства в перехідний період від капіталізму до соціалізму.

Ця фундаментальна марксистська праця ще й тепер не відійшла в історію. Її велич і значення сьогодні полягають не лише в тому, що вона є прикладом партійності в науці, взірцем єдності марксистської теорії і революційної практики, непримиренної боротьби з буржуазними, дрібнобуржуазними й усілякими опортуністичними теоріями. Ця книга, яка, немов прожектор, освітлювала шлях першопрохідникам у боротьбі за соціалізм у нашій країні, є неоціненним скарбом для народів, що сьогодні

²⁷ Див. там же, стор. 458.

²⁸ Там же, стор. 565.

ведуть боротьбу за визволення від пут імперіалізму, національну незалежність, соціальний прогрес, демократію й соціалізм. Цілий ряд лєнінських теоретичних розробок, поданих у цій праці (питання про суспільний поділ праці, спеціалізацію виробництва, відтворення та ін.) використовуються в практиці соціалістичного будівництва. «...Партія,— зазначається в матеріалах XXIV з'їзду КПРС,— вбачає своє найважливіше завдання в тому, щоб на основі лєнінських думок, лєнінської методології знаходити розв'язання актуальних проблем комуністичного будівництва»²⁹.

Праця В. І. Лєніна «Розвиток капіталізму в Росії» має всесвітньо-історичне значення. Воно, перш за все, полягає в тому, що ця книга, як і інші лєнінські праці 90-х років, знаменувала собою початок нового, лєнінського етапу в розвитку марксизму і, зокрема, марксистської політичної економії. Новий етап у розвитку марксизму означав дальший творчий розвиток В. І. Лєніним марксистського вчення стосовно до нових історичних умов з врахуванням нового історичного досвіду й нових потреб пролетарського руху.

Разом з тим, лєнінська праця свідчила й стверджувала в розвитку марксизму наступність, яку заперечували й зараз продовжують заперечувати різні буржуазні й дрібнобуржуазні ідеологи. В цій праці знайшло свій дальший розвиток марксистське вчення про закономірності суспільно-економічного розвитку, як зміну різних способів виробництва, суспільно-економічних формацій, що становлять етапи історично прогресивного розвитку суспільства.

Науковий аналіз капіталістичного способу виробництва, здійснений К. Марксом у «Капіталі», В. І. Лєнін продовжив на прикладі конкретної російської дійсності. Наступним етапом на цьому шляху стала праця В. І. Лєніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», в якій закономірності розвитку капіталізму досліджуються вже на новій стадії суспільно-економічного розвитку.

Саме ця сторона марксистсько-лєнінського вчення зазнає найбільше нападок з боку «теоретиків» антикомунізму. Відкритому К. Марксом матеріалістичному розумінню історії і сформульованому на його основі вченню про закономірний характер розвитку людського суспільства до комунізму вони протиставляють свої схеми суспільного розвитку, такі, як «стадії економічного зростання», «індустріальне суспільство», «постіндустріальне суспільство» тощо. Справжня мета проголошуваних буржуазними апологетами теорій — боротьба проти марксизму-лєнінізму, за увічнення капіталізму. Проте, незважаючи ні на які потуги буржуазії та її ідеологів, міжнародний робітничий клас усе впевненіше крокує до всесвітнього торжества нового суспільного ладу — комунізму, шлях до якого проклали трудящі Росії.

«Ідеї Володимира Ілліча Лєніна втілюються в діяльності комуністів, у боротьбі робітничого класу і всіх трудящих, у поступальному розвитку соціалізму і комунізму, в нездоланному соціальному прогресі людства»³⁰.

²⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 116.

³⁰ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Лєніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 55.

ПРО ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНУ ГОРДИСТЬ РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ

Одним з величних завоювань соціалізму в СРСР є згуртованість усіх народів, націй, національностей нашої багатонаціональної країни під прапором пролетарського інтернаціоналізму. Соціалізм назавжди покінчив з гнітом та експлуатацією одних народів іншими, створив новий тип відносин між рівноправними народами, які населяють територію Союзу Радянських Соціалістичних Республік. «У нашій країні,— говорив Л. І. Брежнев,— народилось і зміцніло велике братерство людей праці, об'єднаних, незалежно від їх національної приналежності, спільністю класових інтересів і цілей, склалися небували в історії відносини, які ми по праву називаємо лєнінською дружбою народів»¹.

Спільність політичного устрою всіх союзних і автономних республік СРСР, їх економічного життя, соціальна, ідеологічна спільність накладають свій відбиток на духовне обличчя соціалістичних націй. У радянських людей народилися і значно розвинулися інтернаціональні риси характеру.

Підбиваючи підсумки соціалістичних перетворень у сфері національних відносин у СРСР, Л. І. Брежнев відзначив, що за роки Радянської влади незмірно збагатилося духовне життя народу, зросли його культурний рівень і політична свідомість, сформувалися нові риси радянського соціалістичного патріотизму. В радянської людини народилося велике патріотичне почуття — загальнонаціональна гордість². Вона є яскравим виявом об'єктивного процесу інтернаціоналізації суспільного життя радянського народу, дружби, братерства і взаємодопомоги всіх націй і народностей нашої країни у спільній боротьбі за побудову комунізму.

Що являє собою загальнонаціональна гордість радянської людини — нове явище в духовному житті соціалістичних націй? Виходячи з марксистсько-лєнінських, класових позицій, її можна характеризувати так само, як і національну гордість, як соціально-психологічне за своєю суттю явище. Обидві вони формуються і стверджуються у свідомості людей не як біологічні явища, а як продукт певного історичного розвитку класів, націй. Зокрема, на формування почуття національної гордості вирішальний вплив справляють конкретні соціально-економічні, політичні та ідеологічні фактори. Залежно від місця, яке займає той чи інший клас нації в системі соціально-економічних відносин суспільства, в ньому виробляється і певне уявлення про патріотизм.

В умовах капіталістичного суспільства, якому властиві антагоністичні суперечності між буржуазією і пролетаріатом, неможливе утвердження єдиних патріотичних почуттів, формування у свідомості представників діаметрально протилежних класів єдиного за соціальним змістом почуття національної гордості. Характеризуючи будь-яку буржуазну націю, в тому числі й російську, В. І. Ленін завжди виділяв у

¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 12.

² Див.: Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 60.

ній дві нації, дві культури, що представлені як демократичними, соціалістичними, так і реакційними традиціями. «В кожній національній культурі,— писав Володимир Ілліч,— є, хоча б не розвинуті, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в кожній нації є також культура буржуазна...»³.

Патріотизм пануючих класів зводився, як правило, до прославлення полководців і царів, історичних фактів, що сприяли посиленню експлуаторської верхівки. Нерідко цей так званий патріотизм людей, що стояли на позиціях пануючих класів, виявлявся лише в милуванні рідною природою, національним колоритом або у ствердженні «особливого покликання» своєї нації, а це межувало з великодержавним шовінізмом і буржуазним націоналізмом.

Пролетарський підхід до патріотизму, національної гордості докорінно інший. В ньому насамперед відбиваються прогресивні, демократичні традиції. Безумовно, кожній людині дорога краса рідної природи, вона захоплюється героїчними билинами, народними думами й переказами, в яких оспівується боротьба людей за свою щасливу долю. Але не це є основним об'єктом пролетарського патріотизму, пролетарської національної гордості. Високо оцінюючи культурну спадщину старої Росії, ратні подвиги наших предків у визвольній боротьбі, В. І. Ленін ніколи не обмежував ними патріотизм народу. Як відомо, предметом вищої національної гордості великоросів Володимир Ілліч вважав діяльність революційних класів Росії, її прогресивних діячів — Радіщева, декабристів, революціонерів-різочинців 70-х років, славні революційні діла робітничого класу, який створив свою, марксистську партію і піднявся на повалення царя та поміщиків. «Ми сповнені почуття національної гордості,— писав В. І. Ленін,— бо великоруська нація *теж* створила революційний клас, *теж* довела, що вона здатна дати людству великі зразки боротьби за свободу і соціалізм...»⁴.

Важливою особливістю пролетарського підходу до патріотизму є те, що робітничий клас сповнений почуття гордості не лише за демократичні традиції свого народу. Інтернаціональний за своїм характером, пролетаріат кожної нації виступає не тільки проти своєї буржуазії, а й підтримує боротьбу всього світового пролетаріату за соціальне і національне визволення. Саме тому пролетарський патріотизм невіддільний від пролетарського інтернаціоналізму. Ці дві риси у практиці революційної боротьби пролетаріату гармонійно поєднуються. Говорячи про національну гордість великоросів, В. І. Ленін не випадково закликав свідомих російських пролетарів бути вірними пролетарському братерству «всіх народів Росії, тобто справі соціалізму»⁵.

Під час першої імперіалістичної війни Володимир Ілліч у статті «Про національну гордість великоросів» протиставив розгулові шовінізму, розпалюваного експлуаторськими правлячими класами, пролетарське, комуністичне розуміння національної гордості, визначив її місце в революційному русі пролетаріату.

В. І. Ленін, борючись проти реакційних буржуазних та опортуністичних «оспівувачів свободи і незалежності «батьківщини», показав, що пролетаріатові, трудящим масам не чуже почуття національної гордості, що вони ніколи не ставили себе «поза нацією». Національна гордість робітничого класу, підкреслював Володимир Ілліч, виражає його

³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 118.

⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 26, стор. 98.

⁵ Там же, стор. 101.

корінні інтереси, збігається з революційною боротьбою за соціалізм, вона будується на кращих демократичних і революційних традиціях минулого і відкидає геть усе реакційне і антинародне, властиве експлуаторським класам. Національна гордість робітничого класу міцно поєднується з його інтернаціональними завданнями, втілює в собі єдність пролетарського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Таким чином, розуміння національної гордості робітничим класом вже за умов капіталістичного суспільства не обмежується лише рамками його національної належності, а виходить далеко за них, ґрунтуючись на національних та інтернаціональних завданнях пролетарів усіх країн, на їх спільній боротьбі проти капіталу.

Ліквідація соціальних і національних антагонізмів за соціалізму сприяє ще більшому посиленню інтернаціональних рис національної гордості, дає небачений простір для єднання трудящих усіх націй і народностей. Соціалістичні перетворення у сфері економіки, політики, соціальних відносин, культури, спільне життя в єдиній багатонаціональній державі сприяють розквітові духовних сил людини. В процесі соціалістичного будівництва пролетарське почуття національної гордості набуває дальшого розвитку. Національна гордість трудящої людини очищається від чужих їй нашарувань, і в той же час збагачується новим, соціалістичним змістом, утверджуючи в собі все те, що служить інтересам трудящих, інтересам соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР.

В умовах соціалізму національна гордість як велике патріотичне почуття трудящих тієї чи іншої соціалістичної нації проявляється в їх любові до своєї соціалістичної Батьківщини, гордості за грандіозні досягнення в усіх сферах суспільного життя. Характерною особливістю національної гордості трудящих кожної з соціалістичних націй в СРСР є гармонійне поєднання гордості за ратні подвиги і трудові звершення трудящих свого краю з гордістю за успіхи трудящих усіх соціалістичних націй, за успіхи побратимів по класу, одностумців, будівників комуністичного суспільства.

Інакше кажучи, національна гордість радянських людей наповнилася найбільш широким інтернаціональним змістом, стала глибшою і ширшою за природні національні почуття. Інтернаціоналізм перетворився у глибоке переконання і норму поведінки мільйонів трудящих. В результаті видатних перемог соціалізму в СРСР утворилася нова історична спільність людей — радянський народ, що є результатом грандіозних звершень в усіх галузях суспільного життя нашої багатонаціональної Вітчизни. Спільне життя в одній державі, соціально-економічна єдність соціалістичних націй, єдина марксистсько-ленінська ідеологія, спільна мета, якою є побудова комунізму, утворили нову психологічну і моральну атмосферу в країні, викликали до життя нове патріотичне почуття всього нашого народу — загальнонаціональну гордість радянської людини. «...Це величезне, містке, багатує за своїм змістом почуття. Воно, — говорив Л. І. Брежнев, — глибше і ширше від природних національних почуттів кожного зокрема з народів, які складають нашу країну. Воно увібрало в себе все найкраще, що створено працею, відвагою, творчим генієм мільйонів і мільйонів радянських людей»⁶.

Загальнонаціональна гордість радянської людини — небачене в історії почуття спільності, що склалося на соціалістичній інтернаціональній основі. Разом з тим воно не є запереченням природних національних почуттів, прихильності до конкретної національної культури,

⁶ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 60.

традицій, звичаїв, національної мови. Не суперечачи національним почуттям кожного з народів нашої Батьківщини, це почуття спільності активно взаємодіє з ними, збагачується, сприяючи все більшому зближенню соціалістичних націй. Саме в цьому дістає свій яскравий вияв діалектична єдність національного і інтернаціонального в почуттях народів в умовах соціалізму: чим вищий рівень розвитку національних почуттів трудящих соціалістичних націй, тим глибші їх загальнонаціональні почуття, тим інтенсивніше здійснюється їх зближення і взаємозбагачення, а це в свою чергу є важливою передумовою і міцною гарантією дальшого розквіту національних почуттів, духовного розквіту націй і народностей нашої країни. Соціалізм утверджує гідність і рівноправність усіх народів; національні почуття все більше наповнюються інтернаціоналістським змістом, сприяючи при цьому як розквітові, так і зближенню соціалістичних націй.

Соціалістичні перетворення в економіці, соціально-класовій структурі, ідеології, культурі небачено збільшили масу носіїв інтернаціональної свідомості, пролетарського патріотизму. Якщо за капіталізму інтернаціональна свідомість, пролетарська національна гордість були характерними лише для частини суспільства — для робітничого класу і тих прошарків населення, які переходили на його ідейні позиції, то з перемогою соціалізму, з утвердженням марксистсько-ленінської ідеології в усьому суспільстві, пролетарський інтернаціоналізм став притаманний усім класам і соціальним прошаркам Радянського Союзу.

Звідси соціалістичний патріотизм, яскравим проявом якого є загальнонаціональна гордість радянської людини, своїм головним об'єктом і джерелом має вищу спільність, ніж нація, — багатонаціональний радянський народ. Вона за багатьма своїми істотними ознаками схожа на націю: спільність економічного життя, території, культури, психології, самосвідомості радянської приналежності, наявність всесоюзної мови міжнародного спілкування. І разом з тим ця інтернаціональна спільність складається з цілого ряду самобутніх і в цьому розумінні відносно відокремлених одиниць — соціалістичних націй і народностей. Отже, саме тому загальнонаціональна гордість радянських людей є нерозривною єдністю, злиттям радянського з національним і інтернаціональним.

Таким чином, радянський соціалістичний патріотизм і загальнонаціональна гордість (як одна з форм його прояву) має якісно новий, порівняно з національною гордістю, економічний, соціальний та політичний фундамент. Це визначає і специфічні, найбільш суттєві риси соціалістичного патріотизму, його принципову відмінність від патріотизму старого типу — буржуазного патріотизму.

Головним змістом соціалістичного, радянського патріотизму є: відданість справі комунізму, соціалістичному суспільству і державному ладу, політиці Комуністичної партії, яка забезпечує неможливий за капіталізму прискорений економічний, соціально-політичний і культурний прогрес країни в інтересах усього народу. Звідси цілком закономірно і впливає така форма прояву соціалістичного патріотизму, як любов трудящих усіх націй і народностей СРСР до своєї єдиної багатонаціональної соціалістичної Батьківщини, загальнонаціональна радянська гордість. Вона ґрунтується на глибокому розумінні найширшими трудящими масами всіх національностей всесвітньо-історичного значення внеску Країни Рад у справу повалення капіталізму, торжества соціалізму і побудови комунізму на землі; усвідомленні представниками всіх націй єдності ідеалів, корінних життєвих інтересів, що уособлюються в загальнонаціональному інтересі всього радянського народу, його спільному

матеріальному і духовному національному багатстві; усвідомленні радянськими людьми духовно-психологічної спорідненості на основі єдиної історичної долі всього радянського народу, всіх націй і національних груп, спільних традицій, рис характеру, життєвого досвіду, пройнятих духом соціалістичного інтернаціоналізму і породжених спільною боротьбою та спільною працею⁷. «...Всі радянські люди,— говорив Л. І. Брежнєв,— без різниці національної приналежності або мови,— пишаються своєю великою Батьківщиною — провісницею нової ери в історії людства, пишаються натхненною працею мільйонів, які побудували під проводом комуністів нове, по-справжньому справедливе і вільне суспільство, створили непорушний братерський союз багатьох народів»⁸.

В утвердження загальнонаціональної гордості радянської людини як специфічного породження соціалізму вагомий внесок зробили всі народи нашої країни, всі класи і соціальні групи соціалістичних націй. Особлива заслуга в цьому належить робітничому класові і насамперед російському, який, виконуючи заповіді В. І. Леніна, високо підніс прапор інтернаціоналізму і доклав усіх зусиль для розквіту кожної соціалістичної нації.

Почуття загальнонаціональної гордості формувалося на всіх етапах історії Радянського Союзу: починаючи з перших днів після перемоги Жовтневої революції, в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєни і під час довоєнних та післявоєнних соціалістичних звершень, коли «чуття єдиної родини» гартувалося й міцнішало в процесі самовідданої праці братніх народів, керованих Комуністичною партією, в ім'я побудови соціалізму і комунізму.

Сьогодні невичерпним джерелом поглиблення почуття загальнонаціональної гордості радянської людини є послідовне здійснення ленінської національної політики, далі утворення дружби і співробітництва всіх соціалістичних націй, що забезпечує їх розквіт і поступове зближення, єдино правильне поєднання національних та інтернаціональних інтересів кожної з них і радянського народу в цілому. «І чим далі ми йдемо по шляху будівництва комунізму, чим різноманітнішими і міцнішими стають економічні, культурні та інші зв'язки, що з'єднують воедино всі народи СРСР, тим сильніше і глибше благородне почуття великої спільності, яке ми називаємо загальнонаціональною гордістю радянської людини»⁹.

Радянська загальнонаціональна гордість є яскравим проявом корінних якісних і кількісних перетворень, що сталися в СРСР за роки соціалістичного будівництва, в усіх сферах суспільного життя.

Сучасний етап розвитку нашого суспільства в економічній сфері характеризується високим рівнем економіки Радянського Союзу, яка є взаємозв'язаним комплексом народного господарства всіх союзних республік, що розвивається за єдиним народногосподарським планом в інтересах всієї країни і кожної республіки зокрема. Він створюється зусиллями всіх радянських народів на основі їх спільних економічних інтересів і завдань комуністичного будівництва.

У сфері політичній — зміцненням загальнонародної соціалістичної держави, розвитком радянської демократії, яка надає без будь-яких обмежень політичні права всім трудящим незалежно від їх національної приналежності, забезпечує єдність союзної і національної державності,

⁷ Див. Ф. Горовський. Розквіт і зближення націй у період комуністичного будівництва в СРСР, К., 1973, стор. 81.

⁸ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 60.

⁹ Там же, стор. 61.

залученням найширших мас усіх націй до управління всіма ланками суспільного і громадського життя. Виразником корінних політичних інтересів усіх радянських народів є Комуністична партія — інтернаціональна своїм складом і організаційною будовою, роль якої у політичному керівництві суспільством зростає.

У сфері соціальній — остаточним подоланням класових і національних антагонізмів, дальшим зміцненням союзу робітничого класу і колгоспного селянства, поглибленням соціальної однорідності суспільства при дедалі більшому зростанні провідної ролі в ньому багатонаціонального робітничого класу.

В ідеологічній сфері — торжеством ідеології марксизму-ленінізму, соціалістичного інтернаціоналізму і дружби народів, активною участю трудящих всіх національностей у розвитку науки й культури, посиленям єдності національного і інтернаціонального в духовному житті, традиціях, побуті, зростанням таких спільних соціально-психологічних рис, як «радянський спосіб життя», «радянський характер».

В сучасних умовах основою розвитку загальнонаціональної гордості — великого почуття радянського народу — є зростання рівня інтернаціоналізації усіх сфер суспільного життя, що посилює процес зближення соціалістичних націй.

Інтернаціоналізація в нашій країні виступає як історично неминучий, прогресивний процес розвитку загальносоюзного поділу праці на базі спеціалізації і кооперування соціалістичного виробництва, створення і зміцнення єдиного народногосподарського комплексу. Соціалістична інтернаціоналізація — свідомо керований процес. Комуністична партія Радянського Союзу, Радянська держава здійснюють національну політику на основі пізнання об'єктивних законів суспільного розвитку, всіляко сприяють цьому процесу. Інтернаціоналізація дістає свій вияв у цілеспрямованому розширенні всіх форм зв'язку і спілкування між народами, в інтенсивному обміні кадрами, матеріальними і духовними цінностями, міжреспубліканському соціалістичному змаганні, об'єктивному процесі становлення і зміцнення спільних рис і традицій поряд із вільним розвитком справді національних і прогресивних традицій кожного народу.

Безпосереднім результатом процесу інтернаціоналізації суспільного життя в умовах соціалізму є утворення і функціонування нової багатонаціональної історичної спільності людей — радянського народу, яка об'єднує в одне ціле всі класи, соціальні групи, нації і народності Радянського Союзу.

Інтернаціоналізація економічного життя радянських націй дає плідні результати. Вона сприяє вирівнюванню рівнів їх економічного розвитку, стає міцною основою для подолання все ще існуючих істотних відмінностей у розвитку їх економіки. Комуністична партія постійно приділяє особливо велику увагу забезпеченню фактичної рівності всіх націй, передбачаючи більш високі темпи розвитку тих республік, які в минулому були слаборозвинуті.

Якщо згідно з Директивами XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. передбачається збільшення виробництва промислової продукції в цілому по країні на 42—46%, то в окремих союзних республіках це зростання буде значно вищим: у Вірменській РСР — на 60—63%, Казахській — на 57—60%, Молдавській — на 56—59%, Туркменській — на 55—58%, Білоруській — на 53—56%, в Узбецькій РСР — на 46—49%¹⁰. Ці дані

¹⁰ Див.: XXIV з'їзд КПРС. Стенографічний звіт, т. II, К., 1972, стор. 282—290.

свідчать про те, що інтернаціоналістська політика партії забезпечує справедливий розподіл матеріальних благ серед усіх націй Радянського Союзу, сприяє їх всебічному розвитку і дальшому зближенню.

Інтернаціоналізація суспільного життя викликала глибокі соціальні зміни. Це насамперед виявилось у класовій структурі соціалістичних націй і народностей, зокрема в дальшому зміцненні їх соціальної однорідності, змінах у співвідношенні між міським і сільським населенням, в багатонаціональності радянських республік. Кількість робітників і службовців у 1971 р. порівняно з 1940 р. у країні загалом зросла в 2,7 раза, в РРФСР і Українській РСР — у 2,5 раза, Туркменській — 2,7, Естонській — 3,6, Грузинській — 3,7, Узбецькій РСР — 3,8, Латвійській — 4, Таджикиській — 4,4, Киргизькій — 4,8, Казахській — 5,3, Вірменській — 5,5, Литовській — 7 і в Молдавській РСР — у 10 разів¹¹.

Інтернаціоналізація суспільного життя радянського народу разом з тим сприяє посиленню міжреспубліканської міграції населення, яка тісно пов'язана із зростанням продуктивних сил, розширенням масштабів комуністичного будівництва, розвитком нових економічних районів, освоєнням природних багатств. Населення союзних республік дедалі більше стає багатонаціональним. В цілому в 11 із 15 республік представники некорінної національності становлять понад 25% населення даних республік. В Українській РСР, наприклад, проживають представники понад 120 націй, національностей і народностей. Так, українці становлять 74,9% від загальної кількості населення республіки, росіяни — 19,4, євреї — 1,6, білоруси — 0,8%. Значними групами тут представлені поляки, молдавани, болгары та інші нації¹². У Казахській РСР казахи становлять 32,6% всього населення республіки, росіяни — 42,4, українці — 7,2, татари — 2,2, узбеки — 1,7% і т. д.¹³

Слід при цьому звернути увагу на те, що міграційні процеси в умовах СРСР, крім вище перелічених чинників економічного характеру, мають важливі моральні причини. Радянська людина, незалежно від національної належності і місця народження, своєю рідною Батьківщиною вважає всю багатонаціональну країну і скрізь готова працювати в ім'я загальнонародного добра. Разом з тим всюди, у будь-якому національному середовищі її приймають як члена єдиної сім'ї і цінують за трудові заслуги та громадську активність.

У радянських республіках десятки і сотні тисяч колективів підприємств, будов, колгоспів, радгоспів і установ — справді багатонаціональні. Сьогодні живими пам'ятниками трудового єднання і дружби народів стали великі нові будови, міста. Наприклад, до колективу, який споруджував Братську ГЕС, входили представники 52 національностей СРСР; Казахстанську магнітку в Теміртау будували представники понад 100 національностей, Закавказький металургійний завод у Руставі — 38 національностей, Нурекську ГЕС у Таджикистані споруджують представники 46 національностей¹⁴.

В умовах спільної праці, у згуртованих інтернаціональних радянських трудових колективах в процесі постійного спілкування, обміну досвідом інтенсивніше здійснюється взаємовплив, взаємозбагачення людей різних національностей, формування нових, комуністичних відносин, спільних рис культури, моралі, побуту. В цих умовах у повсякденне життя трудящих усіх національностей входять загальносоюзні цінності,

¹¹ Народное хозяйство СССР. 1922—1972, М., 1972 (підрахунки автора).

¹² Там же, стор. 516.

¹³ Там же, стор. 556.

¹⁴ Див. М. П. Ким. Советский народ — новая историческая общность. М., 1972, стор. 219; Многонациональное Советское государство, М., 1972, стор. 373.

створюються нові норми поведінки, традиції, прискорюється процес інтернаціонального виховання.

У багатонаціональних трудових колективах авангардні позиції завжди займає робітничий клас, який є не тільки найпослідовнішим носієм почуття загальнонаціональної гордості, а й силою, що невпинно поглиблює його, збагачує новим інтернаціональним досвідом, протистоїть спробам внесення в нього будь-яких націоналістичних віянь.

Характеризуючи провідну роль робітничого класу в процесі зближення націй і народностей нашої країни, Л. І. Брежнев говорив, що в усіх республіках — союзних і автономних, в усіх національних областях та округах сформувалися значні загони робітничого класу, що «саме робітничий клас, найбільш інтернаціоналістський клас за своєю суттю, відіграє вирішальну роль у процесі зближення всіх націй і народностей нашої країни. Робітники всіх національностей, об'єднані в дружні виробничі колективи, — ось хто створює промислові об'єкти, де б вони не розмішувалися, будує залізниці, прокладає канали, нафтопроводи і лінії електропередач, які з'єднують різні райони нашої країни, союзні та автономні республіки, краї та області в єдине господарське ціле»¹⁵.

Єдині завдання комуністичного будівництва, безпосереднє спілкування у повсякденному житті народжують нові спільні риси духовного обличчя, спільні погляди, життєвий досвід людей різних національностей, дедалі більше ламають національні перегородки.

Поглиблення почуття загальнонаціональної гордості радянської людини невіддільне від розвитку радянської культури, яка є єдиною, соціалістичною своєю змістом і головним напрямом, багатогранною національними формами, інтернаціоналістською своєю духом і характером. Радянська соціалістична культура включає в себе найцінніші риси і традиції культури та побуту кожного з народів нашої Батьківщини. Вона розвивається на основі досягнень соціалістичного виробництва, передової науки і техніки, спирається на єдину загальнодержавну систему освіти, єдину систему засобів масової інформації. Небачений розквіт соціалістичних націй і народностей дає змогу кожній з них плідно працювати на піві нової, комуністичної культури, яка народжується, не знаючи національних бар'єрів, і однаково служить усім людям праці.

Дедалі більшу роль у розвитку міжнаціональних зв'язків і співробітництва, в обміні досягненнями націй і народностей СРСР відіграє російська мова. Говорячи про її значення в процесі зближення радянських народів, В. В. Щербицький підкреслював: «Свідомо і добровільно обрана всіма народами Радянського Союзу як засіб міжнаціонального спілкування і співробітництва, вона відіграє величезну об'єднавчу роль, служить справі інтернаціонального згуртування трудящих, обміну матеріальними і духовними цінностями, взаємозбагаченню національних культур»¹⁶.

Спільність історичної долі народів Радянського Союзу, єдиний, радянський спосіб життя, широке міжнаціональне співробітництво в матеріальній і духовній сферах сприяли формуванню в нашому суспільстві соціалістичного типу особи, в духовному обличчі якої втілені риси, які ставлять її незрівнянно вище від представників буржуазного світу — носіїв приватновласницьких звичок і національного егоїзму. Нашій людині, як новому типові особи, властивий радянський характер, що

¹⁵ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 20—21.

¹⁶ Матеріали спільного урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 15 грудня 1972 року, К., 1972, стор. 21.

включає в себе: відданість справі комунізму, соціалістичний патріотизм та інтернаціоналізм, високу трудову і громадсько-політичну активність, непримиренність до експлуатації і гноблення, національних і расових передсудів, класову солідарність з трудящими всіх країн.

Органічною рисою характеру радянської людини є і почуття загальнонаціональної гордості, внутрішній зміст якого становить соціалістичний інтернаціоналізм. Це велике патріотичне почуття несумісне ні з шовінізмом, ні з буржуазним націоналізмом, ні з дрібнобуржуазною національною обмеженістю. «Радянським людям, — відзначає Л. І. Брежнев, — чужа й огидна чванлива думка про зверхність одних народів над іншими — і тим більше маячні ідеї національної або расової винятковості. Радянські люди — інтернаціоналісти. Так виховує їх партія, так виховує їх уся наша дійсність»¹⁷.

Встановлення в нашій країні відносин братерського співробітництва і дружби між народами, їх морально-політична єдність, соціалістичний патріотизм та інтернаціоналізм, почуття загальнонаціональної гордості є результатом розв'язання національного питання в СРСР, розвитку соціалістичних суспільних відносин, результатом об'єктивного процесу інтернаціоналізації всього суспільного життя радянських націй і народностей. Разом з тим слід відзначити, що у формуванні нового духовного обличчя радянської людини велика роль належить також дії суб'єктивного фактора — постійній увазі Комуністичної партії до інтернаціонального виховання. Як партія інтернаціоналістів-ленінців, протягом усієї своєї історії вона виховувала трудящих усіх національностей в дусі дружби, взаємодопомоги і взаємоповаги.

Патріотичне, інтернаціональне виховання на сучасному етапі набуває ще більшого значення для дальшого поглиблення почуття загальнонаціональної гордості радянських людей. Основне завдання полягає в тому, щоб допомагати радянській людині глибше усвідомлювати і якнайкраще виконувати свій патріотичний і інтернаціональний обов'язок, зокрема, добиватися у своїй республіці, своєму колективі найбільш повного розв'язання спільних завдань соціалістичного і комуністичного будівництва, підпорядковувати свої дії справі розквіту всього радянського народу.

Здійснюючи інтернаціональне виховання трудящих, партія виходить із класової суті наукового комунізму, а саме: розкриває зміст корінних класових інтересів, спільних для робітничого класу всіх націй і країн, його кінцевої мети — звільнення трудящих від гніту капіталу, побудову соціалізму і комунізму. При цьому вона повсякчас наголошує на ленінському розумінні пролетарського інтернаціоналізму: «Щоб бути... інтернаціоналістом, треба думати не про свою тільки націю, а вище неї ставити інтереси всіх, їх загальну свободу і рівноправність»¹⁸. Для радянської людини особливо важливими стають такі риси, як почуття гордості за свою партію і країну, готовність віддати всі сили заради її процвітання, глибоке усвідомлення інтернаціонального значення побудови комунізму в СРСР.

Розуміння того, що Радянський Союз — наймогутніша соціалістична держава — йде в авангарді світового визвольного руху, підвищує почуття відповідальності кожного нашого трудівника, незалежно від нації, за свою працю, за особисту участь в комуністичному будівництві. «Наші нові соціальні й економічні досягнення, — не випадково наголошується у Зверненні ЦК КПРС, — матимуть величезне інтернаціональне значення,

¹⁷ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 60.

¹⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 30, стор. 42.

дедалі збільшуватимуть притягальну силу соціалізму, сприятимуть дальшому зростанню міжнародного авторитету Країни Рад»¹⁹. Безумовно, все це не може й надалі не поглиблювати у радянських людей великого і благородного почуття загальнонаціональної гордості, не надихати їх на боротьбу за утвердження справи миру і соціалізму в усьому світі.

Підтримуючи і розвиваючи кращі національні традиції, Комуністична партія виховує трудящі маси на загальнорадянських, революційних і трудових традиціях. На сучасному етапі комуністичного будівництва особливо важливо, щоб у трудящих, до якої б нації вони не належали, міцніла загальнорадянська, загальнонародна свідомість. Глибоке розуміння належності до великої соціалістичної Батьківщини, своєї причетності до справ і прагнень усього багатонаціонального радянського народу сьогодні стає однією з характерних рис духовного обличчя кожного радянського патріота.

Патріотичне, інтернаціональне виховання — важливий фактор становлення комуністичної суспільної свідомості. Всебічний і гармонійний розвиток особи соціалістичного суспільства, формування у неї наукового світогляду передбачають перетворення пролетарського інтернаціоналізму в норму повсякденного життя кожної радянської людини.

В нашій країні давно вже ліквідовано об'єктивні соціальні передумови відродження антагонізмів у сфері національних відносин. Радянський спосіб життя несполучний з щонайменшими відступами від марксистсько-ленінських інтернаціональних принципів у будь-якій сфері матеріального чи духовного життя соціалістичних націй. Однак існують ще націоналістичні передсуди, певні деформації у проявах національних почуттів. Ці передсуди надзвичайно живучі, вони дають ще про себе знати в психології людей, не досить зрілих у політичному відношенні. Крім того, не завжди відкрито вони проявляються. Такий прояв національного егоїзму, наприклад, як місництво, може перероджуватися у «підкування» про розквіт свого краю, ідеалізація старовини, милування національною архаїчністю можуть виступати під виглядом «турботи» про культурну спадщину. Все це заважає вихованню у радянської людини великого патріотичного почуття загальнонаціональної гордості. Особливо, якщо врахувати, що наші класові вороги намагаються використовувати подібні прояви, всіляко роздувають і заохочують їх, сподіваючись будь-що ослабити єдність народів нашої країни.

Тому не випадково Комуністична партія, весь радянський народ, і зокрема трудящі України, рішуче засуджують будь-які спроби протягти в наукові й літературні праці давно відкинуті життям антиісторичні схеми на зразок горезвісної теорії «єдиного потоку», намагання окремих авторів з позакласових, об'єктивістських позицій оцінювати події та діячів історичного минулого, факти замилювання патріархальщиною, перекручення етнічної історії народів.

Завдання патріотичного, інтернаціонального виховання, боротьба проти окремих проявів націоналізму роблять актуальним питання про співвідношення старого і нового, національного і загальнорадянського у традиціях соціалістичних націй. Безперечно, любов до Батьківщини немислима без звертання до минулого. Спогади про минуле завжди дають великий простір почуттям. Але якщо ці почуття не пройняті ідеями інтернаціоналізму, то минуле, без принципової класової оцінки, може заслонити сучасне, загальнорадянське.

Предметом гордості людини Країни Рад є насамперед революційні традиції, соціалістичні досягнення всієї нашої Батьківщини, з яких

¹⁹ Звернення Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу, К., 1974, стор. 14.

складається історія єдиного радянського народу. В національному й інонаціональному особливою повагою користується те, що, вибравши в себе найкраще з традицій усіх націй, виросло на ґрунті соціалістичного ладу. Саме ці явища і становлять основу загальнонаціональної гордості нашої людини. Радянські люди пишаються подвигом мільйонів героїв — синів і дочок нашої багатонаціональної країни. «Вони,— зазначав Л. І. Брежнев,— пишаються великими звершеннями визволеної праці, досягненнями науки, розквітом культури, втіленої в різноманітні національні форми, всім способом життя радянського народу, який показав людству нові горизонти, нові моральні цінності та ідеали»²⁰.

Виховання почуття загальнонаціональної гордості як важливої складової частини патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих нерозривно пов'язане з вихованням почуття належності радянської людини до певного соціального цілого — соціалістичної багатонаціональної Вітчизни, непримиренності до будь-яких відступів від принципів соціалістичного інтернаціоналізму. У радянських патріотів «чуття єдиної родини» передбачає особисту відповідальність за долю й успіхи всієї Радянської Батьківщини, відданість Комуністичній партії як вищій формі інтернаціональної організації і головному об'єктові патріотичних почуттів трудящих, готовність докласти всі сили для виконання історичних завдань комуністичного будівництва. Одним з характерних прикладів самовідданої праці кожного радянського трудівника і всього народу є і досягнення третього, вирішального року дев'ятої п'ятирічки, які ЦК КПРС у своєму Зверненні розглядає як «...новий доказ незаперечних переваг і життєвої сили соціалістичного ладу, результат творчої праці всього радянського народу...»²¹.

Одна Батьківщина, одна мета, одна історична доля у всіх радянських людей — ось почуття, яке все більше і більше утверджується у свідомості трудящих усіх націй і народностей Союзу РСР у процесі їх спільної праці, завдяки невтомній діяльності партії в галузі патріотичного, інтернаціонального виховання.

²⁰ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 60.

²¹ Звернення Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу, стор. 7.

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В КОЛГОСПНОМУ СЕЛЯНСТВІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946—1958 рр.)

Розвиток суспільного виробництва, технічний прогрес в усіх галузях народного господарства об'єктивно зумовлюють соціальні переміщення населення між класами й групами. Основним напрямком цього процесу є переміщення сільського населення в міста, спричинене невинним зростанням промислового виробництва, транспорту, будівництва, виникненням нових міст і цілих промислових районів. Соціальній мобільності населення сприяє й розвиток продуктивних сил у сільському господарстві. Підведення під нього індустріальної бази супроводжується систематичним вивільненням населення, зайнятого землеробством і тваринництвом.

Процеси соціальної мобільності в нашій країні, в тому числі й в Українській РСР, розпочалися давно. В 1913 р. з 35,2 млн. чол., що проживали на Україні (в сучасних її межах), сільське населення становило 28,4 млн. чол., або 81%, а в 1940 р. з 41,3 млн. чол. населення — 27,3 млн. чол., або 66%. Отже, за 27 років абсолютна чисельність сільського населення на Україні зменшилася на 1,1 млн. чол., а його питома вага в складі всього населення — на 15%¹.

Величезні зміни в чисельності населення країни, в тому числі й нашої республіки, викликала Велика Вітчизняна війна радянського народу проти німецько-фашистських загарбників. На початок 1945 р. з 27,4 млн. чол. населення республіки в сільській місцевості жило 19,8 млн. чол.² Ліквідація наслідків війни й вирішення політичних і соціально-економічних завдань, що стояли перед країною, внесли суттєві зміни в чисельність і склад населення Української РСР, в тому числі й сільського. І на кожному етапі ці зміни мали свої особливості.

В перші повоєнні роки (1945—1950) в республіці чисельність сільського населення зросла на 4,1 млн. чол. і становила 23,8 млн. чол.³ Таке зростання пояснюється багатьма обставинами. Лише протягом 1945—1948 рр. з рядів Радянської Армії в села республіки прибуло близько 1,3 млн. демобілізованих солдатів та офіцерів⁴. Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни в рідні місця, в тому числі й на села України, повернулося багато радянських людей, що були насильно вивезені на каторжні роботи до фашистської Німеччини. Чимало сільських жителів реєвакувалося зі східних районів країни; провадилося також організоване переселення на Україну з інших республік.

У перше повоєнне п'ятиріччя в складі сільських жителів республіки швидко зростала кількість колгоспного селянства головним чином у результаті завершення колективізації в західних областях України, розпочатої ще напередодні Великої Вітчизняної війни. У 1950 р. на

¹ Народне господарство Української РСР в 1959 р., К., 1960, стор. 8.

² М. В. Коваль. Ради депутатів трудящих Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).— «УІЖ», 1973, № 12, стор. 8.

³ Народне господарство Української РСР в 1963 р., К., 1964, стор. 7.

⁴ В. І. Юрчук. Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965, стор. 103.

ленінський шлях соціалістичного господарювання стало вже 91 % одноосібних господарств. Їх посівна площа становила 96,5 % загального масиву орної землі західних областей⁵. В цілому число колгоспників і їх сімей в Українській РСР збільшилося з 13,5 млн. чол. у 1946 р. до 18,3 млн. чол. у 1950 р.⁶, або на 35 %. Кількісні показники зростання колгоспного селянства України в роки четвертої п'ятирічки слід вважати особливо значними, якщо врахувати інтенсивний процес відходу колгоспників в інші галузі народного господарства. Відбудова промисловості, транспорту, шахт і рудників підвищила попит на робочу силу в містах. Тому робітничий клас систематично поповнювався за рахунок колгоспного селянства. В перші повоєнні роки потяг селян до міста посилювався ще й через низький рівень оплати праці в багатьох тогочасних колгоспах.

Зважаючи на гостру потребу робочої сили в містах, Рада Міністрів СРСР у травні 1947 р. прийняла постанову «Про порядок проведення організованого набору робочої сили»⁷, яка зобов'язувала голів колгоспів всіляко допомагати уповноваженим Міністерства трудових резервів у проведенні організованого набору робочої сили, не чинити перешкод тим, хто виявляв бажання сам або з сім'єю виїхати на постійну чи тимчасову роботу в інші галузі народного господарства. На Україні найгострішою була проблема мобілізації робочої сили для відбудови вугільних шахт Донбасу. Колгоспним родинам, які послали своїх представників працювати в гірничу промисловість, надавалися спеціальні пільги. До кінця 1948 р. в різні галузі промисловості України з міст, районних центрів і, головним чином, з колгоспів було направлено більше 2 млн. чол.⁸ Цей патріотичний рух колгоспного селянства відіграв важливу роль в успішній відбудові промисловості й транспорту — основи народного господарства республіки.

Динамічними були зміни в чисельності колгоспного селянства республіки в 50-х роках. Лише протягом 1953—1958 рр. в порядку організованого набору робочої сили в інші галузі народного господарства перейшло 501,5 тис. колгоспників⁹. Вони брали активну участь у спорудженні вугільних шахт у Донецькому та Львівсько-Волинському басейнах, рудників Кривбасу, доменних печей в Дніпропетровську, нафтових і газових промислів у Полтавській та Харківській областях, гідроелектростанцій і гідроспоруд на Півдні України, хімічних підприємств на Черкащині, поповнювали загін сезонних робітників на шляховому будівництві, торфозробках, лісонасадженнях тощо.

Внаслідок перетворення певної частини колгоспів України на радгоспи чимало колгоспників стало робітниками. Якщо в 1946 р. в республіці налічувалося 784 радгоспи, то на кінець 1958 р. їх було 816, а кількість робітників в них зросла з 172 тис. до 446 тис. чол.¹⁰

Значна кількість колгоспників з України, особливо з західних областей, перемістилася в братні республіки. Так, приміром, у 1953 р. за межі республіки добровільно переселилося більше 10,5 тис. сімей¹¹.

⁵ Народне господарство Української РСР, К., 1957, стор. 99.

⁶ Архів Міністерства сільського господарства Української РСР (далі — МСГ УРСР), ф. 1, оп. 12, спр. 40, арк. 1; спр. 132, арк. 1.

⁷ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов за 50 лет (1917—1967), т. 3 (1941—1952 гг.), М., 1968, стор. 428—432.

⁸ XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Матеріали з'їзду, К., 1949, стор. 115.

⁹ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 12, спр. 164, арк. 2; спр. 168, арк. 2; спр. 171, арк. 2; спр. 174, арк. 2; спр. 180, арк. 2; спр. 1, арк. 3.

¹⁰ Господарська діяльність радгоспів УРСР в 1959 р., стор. 27; Народне господарство Української РСР в 1965 р., К., 1966, стор. 381.

¹¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 174, спр. 31, арк. 2, 256.

Протягом 1954—1956 рр. за путівками ЦК ЛКСМУ на освоєння цілинних і перелогових земель виїхало 80 тис. юнаків і дівчат, серед яких було багато й сільської молоді.

Одночасно відбувалося й поповнення складу колгоспного селянства республіки. Як відомо, в 1954 р. згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР Кримська область перейшла до Української РСР, в результаті чого кількість сільських жителів республіки зросла на 204,6 тис. чол.¹² Дальший розвиток продуктивних сил у 50-х роках зумовив процес переміщення з міст на постійну роботу в колгоспи працівників різних професій. У 1955 р. на заклик партії більше 4 тис. комуністів і безпартійних з міст і районних центрів погодилося очолити відстаючі колгоспи; з МТС перейшло тоді працювати на села більше 27 тис. спеціалістів сільського господарства. 1958 р. у зв'язку з реорганізацією машинно-тракторних станцій до колгоспів республіки перейшло на постійну роботу 262 тис. механізаторів, керівних працівників і спеціалістів¹³. У 1958 р. в республіці налічувалося 5556,3 тис. колгоспних дворів і в них 17,6 млн. колгоспників і членів їх сімей¹⁴, або на 0,7 млн. чол. менше, ніж у 1950 р.

В післявоєнний період важливою проблемою було відтворення числа працездатних колгоспників. У 1946 р. в колгоспах республіки їх налічувалося 5667 тис. проти 6679 тис. у 1940 р., тобто лише 85% довоєнної чисельності¹⁵. В цілому по СРСР їх кількість зменшилася принаймні на третину¹⁶. Навіть у 1950 р. колгоспи СРСР мали працездатних на 26,7% менше, ніж у 1940 р. В той же час значно зросла питома вага непрацездатних — людей похилого віку та інвалідів Вітчизняної війни¹⁷.

На Україні відновлення робочої сили в колгоспах в цілому відбувалося швидкими темпами: у 1950 р. кількість працездатних перевершила довоєнний рівень і досягла 8 млн. чол.¹⁸ Це пояснюється головним чином завершенням колективізації в західних областях і переходу мільйонів одноосібних селян до колективного господарювання. В сільсько-господарському виробництві Волинської, Ровенської, Тернопільської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Чернівецької та Закарпатської областей у 1950 р. було зайнято 2428 тис. дорослих працездатних колгоспників¹⁹. У східних областях процес відновлення робочої сили в колгоспах у перші повоєнні роки був складним і затяжним: до 1948 р., наприклад, чисельність працездатних досягла тільки 80% довоєнного рівня²⁰. В 50-х роках збільшення чисельності працездатних у колгоспах відбувалося рівномірно в усіх областях: на кінець 1958 р. налічувалося 8514 тис. працездатних, або близько половини всього колгоспного селянства республіки²¹.

Значні труднощі у відновленні робочої сили в колгоспах у повоєнні роки породжувала нестача працездатних чоловіків, особливо в східних областях: у 1947 р. з 5,8 млн. працездатних колгоспників вони становили тут лише 1,8 млн., тобто 65% довоєнного числа²². В цілому колгоспи

¹² Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 12, спр. 169, арк. 139.

¹³ Там же, оп. 28, спр. 63, арк. 53.

¹⁴ Там же, оп. 12, спр. 1, арк. 3; спр. 152, арк. 2.

¹⁵ Там же, спр. 40, арк. 1.

¹⁶ Советское крестьянство. Краткий исторический очерк, М., 1970, стор. 339.

¹⁷ И. М. Волков. Колхозное крестьянство СССР в первые послевоенные годы (1946—1950 гг.). — «Вопросы истории», 1970, № 6, стор. 7.

¹⁸ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 12, спр. 132, арк. 1.

¹⁹ Народне господарство Української РСР, стор. 290.

²⁰ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 12, спр. 69, арк. 2.

²¹ Там же, спр. 1, арк. 3.

²² Там же.

України (східних і західних областей разом) досягли довоєнної чисельності працездатних чоловіків лише в 1951 р.²³ Однак й тоді не було відновлено довоєнного співвідношення між числом чоловіків і жінок. Якщо в 1940 р. чоловіки загалом по республіці становили 43% працездатних колгоспників, то в 1951 р.—лише 35%²⁴, а в східних областях цей показник був ще меншим.

Посилення уваги Комуністичної партії і Радянської держави до розвитку сільського господарства, підвищення оплати праці, піднесення рівня культурно-побутового обслуговування сільського населення сприяли тому, що в колгоспах залишалось працювати все більше молоді, в тому числі й юнаків. У 1958 р. серед дорослих працездатних колгоспників України чоловіки становили вже 41%. Питома вага жінок знизилася до 59% проти 70% у 1946 р.^{25–26} Це не тільки зменшило навантаження на жінок, полегшило їх працю, але й зміцнило потенціал робочої сили в колгоспах — один з найважливіших факторів піднесення виробництва.

В післявоєнний період поліпшилося розміщення трудових резервів у республіці. Цьому сприяло здійснення ряду заходів, у тому числі й міграції колгоспного селянства, зокрема із західних областей, де густота сільського населення була найбільшою і резерви робочої сили використовувались неповно. Держава надавала значні пільги тим, хто переселявся на нові місця, брала на себе значну частину витрат, видавала довгострокові кредити, гарантувала працевлаштування на новому місці за професією, допомагала будувати житла.

Організоване переміщення колгоспного селянства перебувало під постійним контролем партійних організацій республіки. Розглядалося, наприклад, питання про переселення колгоспників із західних у південні області республіки та за її межі, вказувалося на незадовільний стан цієї справи у Львівській, Чернівецькій, Волинській і Станіславській (тепер Івано-Франківська) областях. Партійні й радянські органи Кіровоградської, Дніпропетровської та Миколаївської областей зобов'язувалися краще дбати про будівництво жител для переселенців, влаштування їх на роботу в колгоспах, створення належних умов для праці й відпочинку.

Міграція колгоспників у республіці набрала значних масштабів. Лише в 1953—1956 рр. у південні області республіки було переселено близько 42 тис. сімей²⁷. І хоч не всі переселенці залишалися на нових місцях (певна частина їх з різних причин, а найчастіше через відсутність належних житлових умов, поверталася на попередні місця проживання або мігрувала в інші області), здійснення міграції колгоспного селянства відіграло позитивну роль у доцільнішому розміщенні трудових ресурсів, вирівнюванні густоти заселення в різних зонах республіки.

Важливі зміни відбулися в характері праці та духовному обличчі колгоспного селянства. Характер і зміст праці людей визначаються, як відомо, сукупністю факторів їх економічного, політичного та духовного життя. В післявоєнний період в результаті зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і піднесення культурно-технічного рівня колгоспників прискорився процес механізації праці в громадському господарстві. Посилилася турбота партії і держави про підготовку механізаторських кадрів. У роки четвертої п'ятирічки їх навчали в основному на тримісячних курсах при машинно-тракторних станціях. Поступово центр ваги у цій справі перемістився на спеціальні училища. В другій половині

²³ Там же, спр. 152, арк. 1.

²⁴ Там же, спр. 5, арк. 1; спр. 152, арк. 2 (підрахунки автора).

^{25–26} Там же, спр. 1, арк. 3; спр. 40, арк. 1 (підрахунки автора).

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 433, арк. 169, 173.

50-х років вони випускали більше $\frac{2}{3}$ усього числа механізаторів сільськогосподарства, яких на кінець 1958 р. в колгоспах України було 426 тис.²⁸ Особливо швидкими темпами зростало число механізаторів основних професій. Так, трактористів у 1958 р. порівняно з 1939 р. стало більше в 1,8 раза, комбайнерів — у 2,4, механізаторів широкого профілю — в 2,7 раза²⁹. Розвиток технічного прогресу висунув потребу підготовки для села механізаторів багатьох інших профілів.

Соціальний стан колгоспних механізаторів у повоєнний період постійно змінювався. До 1953 р. вони були членами колгоспів і відряджались для роботи в МТС на період польових робіт і ремонту техніки. За рішенням вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС з метою підвищення матеріальної заінтересованості колгоспних механізаторів у ефективнішому використанні сільськогосподарської техніки їх було зараховано в штати машинно-тракторних станцій. Вони стали, таким чином, одним із загонів робітничого класу, одержували заробітну плату від держави, користувалися державним соціальним страхуванням, оплаченими відпустками та пенсіями. Щоправда, праця в колгоспному виробництві давала їм право користуватися присадибними ділянками й мати підсобне господарство. Після реорганізації МТС і зосередження техніки в колгоспах механізатори знову влилися в ряди колгоспного селянства, ставши при цьому за характером і змістом своєї праці найближче до робітничого класу. Від них вимагаються не тільки фізичні зусилля, а й уміння управляти машинами, дедалі більше вкладати розумової праці. Оволодіння новою складною сільськогосподарською технікою, її експлуатація і ремонт потребують певної суми технічно-інженерних знань, уміння практично їх застосовувати, а часом і вдосконалювати доручені їм машини й цим самим сприяти технічному прогресові в сільськогосподарському виробництві. Тільки в першій половині 1957 р. механізатори України внесли 3,5 тис. раціоналізаторських пропозицій, більшість яких була впроваджена у виробництво³⁰. Окремі з них справді на інженерному рівні розв'язували складні технічні проблеми. Цінні пропозиції щодо конструювання ряду сільськогосподарських машин внесли двічі Герої Соціалістичної Праці О. В. Гіталов, Г. І. Байда та ряд інших.

Розвиткові технічної творчості колгоспних механізаторів активно сприяє робітничий клас, передаючи сільським трудівникам свій виробничий досвід і технічні знання, допомагаючи їм високопродуктивно і грамотно використовувати техніку, якісно ремонтувати її. Робітничий клас як провідна сила радянського суспільства брав безпосередню участь і в формуванні армії сільських механізаторів. Досить сказати, що у відповідь на рішення вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.) до кінця року з промислових підприємств України поїхало працювати в МТС більше 6 тис. робітників³¹.

Питома вага механізаторів у складі трудящих, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, за період з 1939 по 1958 р. виросла майже вдвое і становила 6,5%³². Серед працездатних колгоспників на Україні на кінець 1958 р. механізаторів було 5%³³. Та, незважаючи на незначну питому вагу, вони все більше ставали вирішальною силою в колгоспному виробництві, на них майже цілком покладалися оранка, сівба, збирання врожаю, а також певна частина робіт у тваринництві. Праця

²⁸ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 12, спр. 1, табл. IV.

²⁹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР, М., 1963, стор. 146.

³⁰ «Механізація сільськогосподарства», 1957, № 10, стор. 1.

³¹ «Радянська Україна», 19 січня 1954 р.

³² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, стор. 146.

³³ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 12, спр. 1 (підрахунки автора).

механізаторів сприяла піднесенню культури землеробства і тваринництва, поступовій індустріалізації всіх процесів колгоспного виробництва.

Соціальні зміни в праці колгоспного селянства післявоєнного періоду характеризувалися важливою рисою — оволодінням професіями все більшим числом трудівників села. Це диктувалося самим життям. Розвиток колгоспного виробництва, піднесення культури землеробства й тваринництва, впровадження досягнень науки й передового досвіду викликали потребу в кваліфікованих овочівниках, садівниках, птахівниках, пасічниках, агрономеліораторах, агротехніках, молодших ветпрацівниках, рахівниках, бригадирах рілльничих і тваринницьких ферм тощо. Підготовку цих кадрів узяла на себе держава. Протягом 1946—1958 рр. в однорічних сільськогосподарських школах на Україні було навчено майже 130 тис. спеціалістів масових професій³⁴. Позитивне значення для піднесення культурно-технічного рівня колгоспників, опанування ними сільськогосподарських професій мала також організація навчання мільйонів колгоспників на трирічних агротехнічних курсах.

Колгоспне селянство дедалі поповнювалося кваліфікованими керівними кадрами та спеціалістами. Лютневий (1947 р.) Пленум ЦК ВКП(б), накресливши програму відбудови сільськогосподарського виробництва, визнав за необхідне «...в найкоротші строки ліквідувати нестачу досвідчених кадрів в МТС, колгоспах і радгоспах»³⁵. Пленум вважав доцільним удосконалити систему їх навчання. На Україні було створено 19 державних дворічних шкіл, які готували голів колгоспів, бригадирів, завідуючих тваринницькими фермами та рахівників. У 1950 р. диплом техника — організатора колгоспного виробництва одержало в таких школах 1940 чол.³⁶ При дворічних школах були створені постійно діючі шестимісячні курси перепідготовки голів колгоспів. Партийні та радянські органи України виявили велику турботу про підготовку керівних кадрів для колгоспів західних областей.

Та всі ці заходи не могли задовольнити все зростаючих вимог сільськогосподарського виробництва. Особливо гостро постало питання про нестачу кваліфікованих кадрів у зв'язку з укрупненням колгоспів у 1950—1951 рр. Керівництво великими колективними господарствами в умовах поліпшення їх технічного оснащення, концентрації та спеціалізації виробництва могло бути під силу тільки спеціалістам з вищою або середньою сільськогосподарською освітою, які знали б економіку колгоспного виробництва, організацію праці в ньому, були знайомі з найновішими досягненнями сільськогосподарської науки. Проте на початок 1950 р. вищу й середню спеціальну освіту мало трохи більше 1 тис. голів колгоспів, або 3,5% їх загального числа³⁷.

Виконуючи рішення ЦК ВКП(б) від 30 травня 1950 р. «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій в цій справі», партійні й радянські органи України до кінця року послали на роботу головами колгоспів близько 3350 спеціалістів сільського господарства з вищою і середньою освітою³⁸.

Важливе значення для забезпечення колгоспного виробництва досвідченими керівними кадрами мала реорганізація в 1951 р. дворічних сільськогосподарських шкіл у трирічні. В західних областях республіки

³⁴ В. С. Петренко. О подготовке сельскохозяйственных кадров на Украине (1946—1965 гг.). — «История СССР», 1969, № 4, стор. 82.

³⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 475.

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 130, спр. 100, арк. 9.

³⁷ Там же, оп. 150, спр. 32, арк. 2.

³⁸ Там же, оп. 13, спр. 224, арк. 67—69.

додатково було створено 6 таких закладів, де навчалися голови колгоспів, їх заступники, бригадири, завідувачі тваринницькими фермами, члени правління та рядові колгоспники-активісти. Випускники одержували диплом молодшого агронома з повною середньою освітою. При школах діяли однорічні курси для перепідготовки голів колгоспів. В 1956 р. на базі трирічних сільськогосподарських шкіл на Україні було створено 10 радянсько-партійних шкіл з трирічним строком навчання. Вони давали слухачам партійно-політичну підготовку й середню спеціальну сільськогосподарську освіту.

Завдяки заходам партії і держави вирішення проблеми підготовки кадрів значно просунулося вперед. На кінець 1958 р. майже 60% голів колгоспів республіки мали спеціальну вищу й середню освіту³⁹.

В 50-х роках посилювався процес висунення на посади бригадирів і завідувачих фермами спеціалістів сільського господарства з середньою і навіть вищою освітою. На кінець 1958 р. на цих посадах у колгоспах УРСР працювало близько 6 тис. агрономів і зоотехніків. Питома вага спеціалістів серед бригадирів і завідувачих тваринницькими фермами зростає з 1,3% в 1950 р. до 3,8% у 1958 р.⁴⁰ Значно підвищився загально-освітній рівень кадрів середньої ланки. Наприклад, серед 1000 чол. тих, що працювали на посадах завідувачих тваринницькими фермами наприкінці 1958 р., 355 чол. мали вищу, середню й незакінчену середню освіту, тобто в 16 разів більше, ніж у 1939 р. Серед бригадирів рільничих бригад працівників з таким рівнем освіти було в 22 рази більше, ніж у 1939 р.⁴¹

Керівники колгоспного виробництва значно збагатили свій досвід. За одержання високих і сталих врожаїв, успіхи у виробництві продуктів тваринництва, широке впровадження досягнень науки й передового досвіду Президія Верховної Ради СРСР у лютому 1958 р. 62 головам колгоспів республіки присвоїла звання Героя Соціалістичної Праці. Серед них такі видатні керівники господарств, як О. Г. Бузницький, А. С. Герасименко, В. М. Гнеп, О. С. Панасюк, Г. І. Ткачук, К. О. Цибенко та багато інших; двічі Героями Соціалістичної Праці стали С. Є. Бешуля, Д. В. Бойко, Г. Є. Буркацька, П. П. Ведута, Ф. І. Дубковецький, В. Т. Литвиненко, Г. С. Могильченко, М. О. Посмітний та П. К. Романенко. Урядовими нагородами було відзначено й багатьох працівників середньої ланки.

Економічний і соціально-політичний розвиток країни в післявоєнний період дозволив Радянській державі подавати колгоспам дедалі ширшу допомогу, посилаючи на село все більше агрономів, зоотехніків, ветеринарних працівників, інженерів, механіків та ін. Підготовка їх у середніх і вищих державних навчальних закладах розширювалася з кожним роком. У 1958 р., наприклад, на Україні технікуми підготували втричі, а вузи — удвоє більше спеціалістів сільського господарства, ніж у 1950 р. На кінець 1958 р. в сільськогосподарському виробництві України працювало більше 120 тис. спеціалістів, з них у колгоспах — більше 47,6 тис. чол.⁴² На 1 колгосп припадало в середньому 3 спеціалісти, а на початку 50-х років — 1 спеціаліст на 3 колгоспи. Сільськогосподарське виробництво ставало все складнішим і багатограннішим, у ньому зосереджувалося багато техніки, тому дедалі зростала й потреба в спеціалістах інженерно-технічного та економічного профілю. При

³⁹ Пленум Центрального Комітета Коммунистической партии Украины 5—6 янв. 1959 года, К., 1959, стор. 43.

⁴⁰ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 29, спр. 8, арк. 48.

⁴¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, стор. 163.

⁴² Народне господарство Української РСР в 1959 році, К., 1960, стор. 371—373.

реорганізації МТС на постійну роботу в колгоспи перейшло майже 6,7 тис. інженерно-технічних працівників⁴³. Та їх усе ще було замало. Тому партія в своїй подальшій роботі на селі приділяла особливу увагу розв'язанню цього завдання.

Значно підвищився освітній рівень колгоспного селянства. За переписом 1939 р., усе письмєнне населення Української РСР становило 88%, а сільське, зокрема, 85%⁴⁴. Тимчасова окупація території республіки німецько-фашистськими загарбниками загальмувала цей процес і в містах, і в селах. На окупованій території більшість дітей і підлітків не мала можливості навчатися в школах. Особливо багато неписьменних було в західних областях, які довгий час перебували під владою польської, австро-угорської та румунської буржуазії. Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни партія і держава вжили ряд важливих заходів для ліквідації неписьменності серед дорослого населення і дітей. У Ровенській області, наприклад, до 1950 р. навчилися грамоти 150 тис., у Львівській — близько 100 тис. чол.⁴⁵ До ліквідації неписьменності залучалися вчителі загальноосвітніх шкіл, учні старших класів, студенти, комсомольський і профспілковий актив. Перепис, проведений у січні 1959 р., показав, що неписьменність в республіці була фактично ліквідована, 99,1% населення Української РСР, як у місті, так і на селі, були письмєнними.

Поряд з цим у післявоєнний період були здійснені важливі кроки для піднесення освітнього рівня населення. Чимало підлітків і молоді, які не мали змоги навчатися під час війни, було залучено до загальноосвітніх, а також до вечірніх шкіл робітничої та сільської молоді. З 1949 р. загальне навчання в обсязі семирічки, яке було в основному здійснене на цей час у містах, вводиться і в сільській місцевості. Значно зросла кількість семирічних шкіл у селах України. Слідом за містами в селах країни на основі рішень XX з'їзду КПРС також розпочався перехід від семирічної до повної середньої освіти. Якщо в 1950/51 навчальному році у 8—10 класах сільських шкіл УРСР навчалось 240,9 тис. учнів, то в 1958/59 навчальному році — 1256,9 тис.⁴⁶

Щороку тисячі сільських юнаків і дівчат після закінчення загальноосвітньої школи вступали у вищі та середні спеціальні заклади, що готували фахівців для всіх галузей народного господарства та культури. Успадкувавши від батьків любов до хліборобської справи, сільська молодь становила переважну більшість контингенту студентів у сільськогосподарських вузах і технікумах. Десятки тисяч передовиків колгоспного й радгоспного виробництва навчалися без відриву від виробництва. Навесні 1958 р. у 18 сільськогосподарських вузах УРСР та їх заочних факультетах і відділеннях навчалось 15,5 тис. студентів. У 66 заочних відділеннях сільськогосподарських технікумів республіки навчалось близько 18,5 тис. чол.⁴⁷ Сільська молодь поповнювала ряди колгоспних агрономів, зоотехніків, ветлікарів, інженерів, механіків, електрифікаторів, спеціалістів овочівництва, лісового господарства та захисту рослин. З вузів прибували дипломовані землевпорядники, економісти, а також педагоги, лікарі. На початок 1959 р. на кожні 1000 чол. працездатного сільського населення республіки (більше 77% його становили колгоспники) припадало 339 чол. з вищою, середньою і незакінченою середньою освітою. Кількість сільських жителів з таким рівнем освіти зросла в рес-

⁴³ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 29, спр. 10, арк. 130.

⁴⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, стор. 65.

⁴⁵ Історія селянства Української РСР, т. 2, стор. 409.

⁴⁶ Народне господарство Української РСР в 1961 році, К., 1962, стор. 634—635.

⁴⁷ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 28, спр. 60, арк. 75.

публіці проти 1939 р. в 3,7 раза. Значно зменшився розрив між освітнім рівнем міського й сільського населення республіки. В 1939 р. працездатного населення, що мало вищу, середню й незакінчену середню освіту в селі було в 2,7 раза менше, ніж у місті, а в 1959 р. — лише в 1,6 раза. На Україні в 1939 р. серед сільського населення, яке займалося переважно фізичною працею, вищу, середню й незакінчену середню освіту мало 3,7 %, а в 1959 р. — 26,3 %, тобто більше в 7 разів ⁴⁸.

Природно, що працівники сільськогосподарського виробництва з визначеною професією мали значно вищий освітній рівень. Як свідчить перепис населення 1959 р., на Україні на 1000 трактористів майже 40 % мали вищу, середню або незакінчену середню освіту; серед комбайнерів і механізаторів широкого профілю — по 47,7 %, тоді як у 1939 р., відповідно, 4 %, 6,2 %, 4,9 %. За рівнем освіти всі вони на початок 1959 р. наближались до промислових робітників таких професій, як токарі, фрезерувальники та інші верстатники. Серед тваринників, садівників, виноградарів такий освітній рівень мали близько 29 % ⁴⁹.

Особливо швидкими темпами в післявоєнний період зростав освітній рівень сільських жінок: якщо в 1939 р. на Україні на 1000 сільських жінок вищу, середню й незакінчену середню освіту мало 10, то в 1959 р. — 198, тобто в 19,8 раза більше, тоді як чоловіків — лише в 10,8 раза ⁵⁰.

Збагачувався духовний світ сільських жителів. Невпинно зростав їх потяг до книги. В масових бібліотеках сільської місцевості УРСР книжковий фонд у 1958 р. становив майже 90 млн. примірників (проти 1,3 млн. в 1945 р.) ⁵¹. Швидко скорочувався розрив між кількістю книг, прочитаних міськими й сільськими жителями. Книги, газети, журнали, радіоприймачі, телевізори, кіно стали надбанням навіть найвіддаленіших населених пунктів.

Радянський державний і суспільний лад, марксистсько-ленінська ідеологія вперше в історії забезпечили народним масам реальні можливості не лише пізнавати духовні цінності, а й примножувати їх. Масовою стала участь трудівників села в колективах художньої самодіяльності, народних театрах, ансамблях, симфонічних оркестрах тощо. Чимало самодіяльних аматорів за своєю майстерністю досягли професіонального рівня, стали визначними митцями — акторами, співаками, художниками, письменниками.

Колгоспниця з с. Болотне Іванківського району на Київщині Марія Приймаченко — член Спілки художників УРСР. Вона заслужила народне визнання й повагу як майстер українського декоративного живопису. Її чудові твори демонструвались на багатьох вітчизняних і зарубіжних виставках народного мистецтва. Талановита народна художниця удостоєна високої урядової нагороди — ордена «Знак Пошани». В 1966 р. вона стала лауреатом Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка. Марія Приймаченко навчає мистецтва живопису обдарованих дітей своїх земляків. У с. Хорошому на Дніпропетровщині живе й пише вірші дочка чабана, народна поетеса, член Спілки письменників України Фросина Карпенко. Поетичний талант Карпенко розквітнув в умовах колгоспного ладу. Її перу належить кілька поетичних збірок, виданих українською та російською мовами. Зміни в житті буковинського селянства стали основною темою творчості народної поетеси Параски Амбросій. Саме за радянського часу, в 1950 р. вийшла перша збірка її

⁴⁸ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, стор. 52, 159.

⁴⁹ Там же, стор. 162, 163.

⁵⁰ Там же, стор. 176.

⁵¹ Народне господарство Української РСР в 1961 році, стор. 655.

віршів «Буковинські співанки». Натхненно працює на Житомирщині народна поетеса Ольга Добахова. Знатні трудівники села беруть активну участь в усній і друкованій пропаганді передового досвіту, пишуть статті, брошури, книги.

Неухильно підноситься рівень комуністичної свідомості й політичної активності колгоспників. Одним з яскравих доказів цього було збільшення числа комуністів на селі. На початок 1946 р. в складі КП(б)У було 38 тис. комуністів-колгоспників, і тільки 40% з них перебували на обліку в колгоспних партійних організаціях, решта — в територіальних. Взагалі парторганізації існували тільки в 5,4% колгоспів республіки⁵², а вже на початок 1949 р. їх стало 13 280. Число комуністів, що працювали в колгоспах, зросло більше ніж у два рази. Комуністи керували вирішальними ділянками виробництва: колгоспи очолювали більше 17 тис. комуністів, тваринницькі ферми — 4859, бригади й ланки — більше 12 400, трактористами й комбайнерами працювало 4777 членів партії⁵³.

Значні зрушення відбувались і в селах західних областей. Восени 1952 р. тут діяла 2581 партійна організація, в яких об'єднувалося 20 125 комуністів, тоді як у 1948 р. було тільки 1128 первинних партійних організацій з кількістю комуністів 9037 чол.⁵⁴ Зріс потяг до партії найсвідоміших представників трудящих. Значну роль у зміцненні тутешніх сільських партійних організацій відіграв також перехід на роботу в села комуністів з обласних і районних центрів.

Лише протягом 1955—1956 рр. у республіці було прийнято в ряди КПРС близько 56 тис. колгоспників⁵⁵. На кінець 1958 р. в усіх колгоспах України діяли партійні організації, на обліку в них перебувало майже 246 тис. комуністів⁵⁶, тобто в середньому по 20 комуністів у кожному колгоспі. В результаті чисельного зростання партійних рядів стало можливим у другій половині 50-х років створювати в колгоспних організаціях партійні комітети і партійні групи на фермах і в бригадах.

Ідейне й організаційне зміцнення колгоспних партійних організацій було важливим фактором посилення впливу партії на трудівників села, запорукою успішної мобілізації їх на дальший розвиток виробництва.

Отже, в післявоєнний період в Українській РСР сталася значні кількісні і якісні зміни в колгоспному селянстві, що були результатом всебічного розвитку продуктивних сил і всіх тих соціально-політичних процесів, що відбувалися в країні. Посилення технічного оснащення сільського господарства і викликане ним зростання культурно-технічного рівня трудівників села, а також значне поповнення колгоспів спеціалістами прискорили внутрікласові зміни в колгоспному селянстві. В ньому чітко виділилися три групи, відмінні між собою за характером праці, рівнем кваліфікації та освіти. Перша група — механізатори й інші фахівці, які мали спеціальну підготовку і праця яких була безпосередньо зв'язана з використанням машин. За тенденцією свого розвитку ця група швидко зростала в абсолютній чисельності й питомій вазі. Її соціальна значимість для розвитку села незаперечна. Механізатори стали провідною силою в сільськогосподарському виробництві. Зростання чисельності колгоспних механізаторів і піднесення їх культурно-технічного

⁵² «Партійне життя», 1947, № 3, стор. 8.

⁵³ XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Матеріали з'їзду, стор. 47.

⁵⁴ XVII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Матеріали з'їзду, К., 1952, стор. 53.

⁵⁵ «Комуніст України», 1959, № 7, стор. 83.

⁵⁶ Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, К., 1959, стор. 43.

рівня є переконливим доказом процесу поступового стирання істотних відмінностей між сільськогосподарською та індустріальною працею.

Друга група — агрономи, зоотехніки, ветпрацівники, інженери, техніки, економісти та інші фахівці, які в багатьох випадках працюють на посадах голів колгоспів, їх заступників, бригадирів тваринницьких ферм, рілльничих бригад та ін. Ця група чисельно менша, але з розвитком колгоспного виробництва вона швидко зростала, відіграючи дедалі важливішу роль у справді науковому веденні колгоспного виробництва.

Третя група — колгоспники без точно визначеної професії, переважно ручна праця яких в умовах розвитку технічного прогресу теж прямо чи опосередковано зв'язана з застосуванням машин.

Соціальними наслідками змін у характері праці колгоспного селянства стали зміни в рівні його матеріального забезпечення, в духовному житті, психології.

Економічною основою цього процесу є всемірний розвиток колгоспної власності, зближення її, а потім і злиття з загальнонародною. Накреслені XXIV з'їздом КПРС заходи соціально-економічного розвитку країни забезпечують далі зміцнення союзу робітничого класу й колгоспного селянства. Зростання продуктивних сил сільськогосподарського виробництва, поступова індустріалізація сільськогосподарської праці, піднесення культури села й перебудова побуту створюють у колгоспного селянства дедалі більше рис, спільних з робітничим класом.

ЯРМАРКОВА ТОРГІВЛЯ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД КАПІТАЛІЗМУ

Бурхливе зростання промисловості в другій половині XIX ст., розвиток капіталізму в сільському господарстві, інтенсивне залізничне будівництво, застосування парових двигунів у водному транспорті, діяльність товарних бірж — усе це внесло зміни в пореформену торгівлю, надало їй нових рис.

В економічному житті дореволюційної Росії помітне місце займали ярмарки. Стан торгівлі на них аналізувався в численних статистичних довідниках, зведеннях та оглядах. Певні відомості про ярмарки можна знайти в пам'ятних книгах, оглядах губерній, адрес-календарях.

У 1876 р. було проведено опис ярмарків, що тривали три і більше днів. Однією з причин такої уваги до них була податкова політика царського уряду. З 1882 р. ярмарки тривалістю більше тижня обкладалися збором, розмір якого залежав від їх розряду. Всі вони поділялися на 5 розрядів. До першого віднесли найбільший в Росії Нижегородський ярмарок, до другого — ярмарки тривалістю понад 21 день, до третього — від 20 до 14, до четвертого — від 14 до 8, до п'ятого — ті, що тривали менше 8 днів. На Україні діяли ярмарки всіх розрядів, за винятком першого.

Питання внутрішньої торгівлі знайшли відображення в працях буржуазних дослідників, зокрема у книжках І. Аксакова¹ та П. Забело². Ряд авторів наводили статистичні дані щодо ярмарків у різних місцевостях країни³. Деякі дослідники намагалися встановити певні закономірності в розвитку торгівлі. Наприклад, Н. Самойлович і А. Буняківський пов'язували кількісне зростання ярмарків з відсутністю зручних сухопутних і водних шляхів сполучення⁴. Але в цілому дореволюційні дослідники не змогли піднятися до справді наукового аналізу закономірностей капіталістичного розвитку взагалі і торгівлі зокрема. Їх праці в основному фактологічні й описові.

Радянські історики розглядають розвиток ярмаркової торгівлі у пореформений період як одну із складових частин дальшого формування внутрішнього ринку. Початок вивченню цієї проблеми в радянській історіографії поклав В. І. Ленін. У працях «З приводу так званого питання про ринки», «До характеристики економічного романтизму», «Розвиток капіталізму в Росії»⁵ він довів, що одним з головних факторів створення ринку був процес розшарування селянства.

Проблемам внутрішнього ринку в Росії, ролі торгівлі в загальному комплексі капіталістичних відносин, що розвивалися, присвячена монографія П. Храмова; розвитку торгівлі в дореволюційній Росії, виявлен-

¹ І. С. Аксаков. Исследование о торговле на украинских ярмарках, Спб., 1858.

² П. Я. Забело. Опыт и исследования украинских крестьянских ярмарок (описание Лубенской Покровской ярмарки), Полтава, 1892.

³ Ю. Янсон. Хлебная торговля на Волыни, Спб., 1870; К. В. Гульдман. Подольская губерния, Каменец-Подольский, 1889; Н. Н. Кривенко. О торговле лошадьми в России, М., 1889; П. И. Лященко. Хлебная торговля на внутренних рынках России, Спб., 1912.

⁴ Н. Самойлович и А. Буняковский. Фабрично-заводская промышленность и торговля в России, Спб., 1896, стор. 427.

⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, 2, 3.

ню закономірностей в ній, аналізу її стану — праці С. Струмиліна, Г. Дихтяра, О. Половникова⁶.

Питанням розвитку торгівлі на Україні присвячено ряд праць І. О. Гуржії⁷. Значний матеріал з даної проблеми містить багатотомне видання «Історія міст і сіл УРСР». Проте в усіх цих дослідженнях в основному йшлося про кількісне зростання ярмарків, визначалася їх роль в економічних зв'язках краю з іншими районами Російської імперії, у зовнішньоекономічних відносинах. Автор даної статті робить спробу визначити вплив капіталістичних відносин на ярмаркову торгівлю і роль її у розвитку капіталізму, зокрема на Україні.

Після реформи 1861 р. в Росії поширився і поглибився внутрішній ринок. Це зумовлювалося розвитком товарного виробництва в цілому і товарообороту зокрема, збільшенням населення, зайнятого в промисловості й торгівлі, дальшим розшаруванням селянства, розширенням сфери застосування найманої праці. «Ступінь розвитку внутрішнього ринку, — писав В. І. Ленін, — є ступінь розвитку капіталізму в країні»⁸.

У пореформений період у системі внутрішньої торгівлі значну роль продовжували відігравати ярмарки. Про це свідчить, зокрема, їх кількісне зростання, а також збільшення товарообороту.

За даними звітів губернаторів урядові, напередодні реформи 1861 р. в Європейській частині Росії відбулося 4930 ярмарків, на які було завезено товарів на суму 226,5 млн. крб. і продано їх на 216 млн. крб. На Україні працювали 1593 ярмарки, завезено на них товарів на 110,5 млн. крб. і продано — на 56,7 млн. крб.⁹

У пореформені роки кількість ярмарків збільшилася, дещо зріс їх товарооборот. В Європейській частині Росії в середині 90-х років функціонувало майже 16 тис. ярмарків, вартість завезених на них товарів становила близько 600 млн. крб., виторг — 495 млн. крб.¹⁰ На Україні у ці роки відбувалися аналогічні процеси. У 1895 р. кількість ярмарків зросла в 1,8 раза, а привіз і продаж, відповідно, — в 1,3 і 1,25 раза¹¹.

Отже, наведені статистичні дані дають змогу зробити висновок про зростання кількості ярмарків та їх товарообороту як в європейській частині Росії, так і на Україні, зокрема.

Одним з факторів, що переконливо свідчив про широкий розвиток товарного виробництва і товарно-грошових відносин та збільшення ролі ярмаркової торгівлі у 60—90-х роках в українському пореформеному селі, було значне зростання дрібних (сільських і містечкових) ярмарків*. У 1863 р. вони становили 72,4% загальної кількості їх у

⁶ П. А. Храмов. Экономическое развитие России в XIX—XX в., М., 1950; С. Г. Струмилін. Очерки советской экономики, М.—Л., 1926; Г. А. Дихтяр. Внутренняя торговля в дореволюционной России, М., 1960; А. П. Половников. Торговля в старой России, М., 1958.

⁷ І. О. Гуржій. Развитие товарного производства и торговли на Украине, К., 1962; його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст., К., 1958.

⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 48.

⁹ І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку, стор. 109.

¹⁰ П. А. Храмов. Назв. праця, стор. 245; Г. А. Дихтяр. Назв. праця, стор. 140—141.

¹¹ ЦДІАЛ, ф. 1263, оп. 1, спр. 3254, арк. 375 зв., 707 зв.; спр. 3255, арк. 204—209; спр. 3257, арк. 24—25, 259, 740—749; спр. 3258, арк. 564—564 зв., 682 зв.; спр. 3259; арк. 166—171 зв., 962—993 зв.; оп. 2, спр. 5261, ст. 177—200, арк. 633 зв.—634; спр. 5223, ст. 1024, арк. 518; спр. 5264, ст. 281—282, арк. 656; Харьковский календарь на 1897 год, Харьков, 1897, стор. 147; Вся Россия. Адрес-календарь на 1896 год, Спб., 1896, стор. 1005, 1031, 1614; Вся Россия. Адрес-календарь на 1899 год, т. II, Спб., 1899, стор. 767, 768, 917, 1045; Вся Россия. Адрес-календарь на 1901 год, т. I, Спб., 1901, стор. 239, 456, 1370, 1886, 2174; П. А. Храмов. Назв. праця, стор. 92; С. Г. Струмилін. Назв. праця, стор. 251 (підрахунки автора).

* Дореволюційні і радянські дослідники поділяють ярмарки на три категорії. До першої вони відносять великі ярмарки з привозом товарів на суму більш як

Європейській частині Росії¹². Наприкінці XIX ст. чисельність цих ярмарків відповідно зросла до 87%¹³. Про їх роль у пореформені роки свідчать чимало клопотань сільських громад, мешканців міст і містечок про відкриття нових ярмарків і збільшення ярмаркових днів.

Якими соціально-економічними причинами було зумовлене зростання ярмаркової торгівлі — однієї з галузей внутрішньої торгівлі за капіталізму?

По-перше, дедалі зростаюча потреба сільського і містечкового населення у промислових товарах, що завозилися сюди з великих торгових центрів, бо недостатньо розвинута, особливо у віддалених сільських місцевостях, стаціонарна торгівля неспроможна була задовольнити потреби трудящих. Так, селяни с. Соколове Волинської губернії у своєму клопотанні про відкриття ярмарку в 1894 р. писали, що крамнички, які є в селі, не влаштовують їх і тому вони без дозволу властей збираються на ярмарки раз на місяць¹⁴.

По-друге, слабкий розвиток місцевої промисловості сприяв збільшенню питомої ваги сільських і містечкових кустарних промислів, виробу яких користувалися великим попитом на дрібних ярмарках. Наприклад, селяни с. Скрипниці Волинської губернії виробляли спеціально для продажу на місцевому і навколишніх сільських ярмарках і базарах дерев'яні гребені для обробки і прядіння льону¹⁵. Майже всі селяни с. Мачухи Полтавської губернії працювали на ринок. На ярмарку збували свої вироби 97 колісників, 4 столяри, 4 чинбарі, 55 шевців¹⁶.

По-третє, недостатня густота залізничної мережі сприяла кількісному зростанню ярмарків. Так, наприкінці XIX ст. у Полтавській губернії на одну версту залізниці припадало 63,3 кв. верст території губернії¹⁷. До Житомира — центру Волинської губернії — лише в 1895 р. було прокладено вузькоколіяку, що зв'язала місто з Бердичевом.

По-четверте, дрібні ярмарки для селян були єдиним місцем реалізації продуктів свого господарства. Це підтверджується численними клопотаннями про їх відкриття в сільських місцевостях. Так, селяни сіл Лелівки (Харківська губернія) і Лип'янки (Київська губернія) писали, що через відсутність в їх місцевості ярмарків неможливо реалізувати сільськогосподарську продукцію¹⁸. Отже, сільські і містечкові дрібні ярмарки набували важливого значення.

Падіння кріпосного права і еволюція поміщицьких володінь, зростання куркульських господарств збільшили попит на тяглову силу. Тому в ринках, на яких можна було б придбати коней і худобу, були зацікавлені й поміщики¹⁹. Внаслідок цього з'явилися спеціалізовані кінські ярмарки, яких на Україні налічувалося 167²⁰.

На малих ярмарках переважно велася роздрібна торгівля. Але в

100 тис. крб., до другої — від 100 тис. до 10 тис. крб., до третьої — ярмарки, привіз товарів на які становив менше 10 тис. крб.

¹² І. О. Гуржіїв. Україна в системі всеросійського ринку, стор. 113.

¹³ Г. А. Дихтяр. Назв. праця, стор. 141.

¹⁴ Житомирський обласний державний архів (далі — ЖОДА), ф. 118, оп. 2, спр. 605, арк. 9.

¹⁵ А. Бражников. Матеріали для дослідження Волинської губернії, Житомир, 1868, стор. 106.

¹⁶ Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область, К., 1967, стор. 837.

¹⁷ Статистический ежегодник Полтавского губернского земства, Полтава, 1901, стор. 203.

¹⁸ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 304, оп. 1, спр. 436, арк. 8; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 627, спр. 80, арк. 31 зв.

¹⁹ ХОДА, ф. 304, оп. 1, спр. 495, арк. 2.

²⁰ Н. Н. Кривенко. О торговле лошадьми в России, стор. 68—71, 73—74, 77—78, 81—82, 84—88, 90—92, 94, 96, 98—101, 105—107, 110—113, 117—122.

70—90-х роках, коли обсяг купецьких капіталів зріс і зміцніли куркульські господарства, дедалі більшого значення набувала оптова торгівля. Оптовими торговцями на сільських і містечкових дрібних ярмарках виступали, головним чином, куркулі, які скуповували у селян за безцінь хліб, худобу, а потім перепродували все це купцям.

Малі сільські й містечкові ярмарки у пореформені роки значно сприяли розвитку економічних зв'язків. Адже на них продавалися фабрично-промислові вироби з віддалених районів України і Росії, а також реалізовувалися через численних перекупників у суміжні і віддалені губернії сільськогосподарська продукція та ремісничі вироби. Наприклад, на чернігівських ярмарках можна було купити товари з Москви, Іваново-Вознесенська, Петербурга і Царства Польського²¹, у Луцьку — текстильні вироби з Лодзі і Томашова²². З Волині вивозився скляний посуд в Одесу, Петербург, Нижній Новгород, на Кавказ²³. У суміжні російські губернії транспортувалися хліб і худоба, закуплені на ярмарках Сватової Лучки на Харківщині. Лише в 1879 р. звідси було відправлено 154 тис. пудів пшениці²⁴.

Якщо у пореформені роки відбувалося кількісне зростання малих сільських і містечкових ярмарків, збільшувався їхній товарооборот, то в діяльності великих і середніх ярмарків спостерігалися дещо інші процеси. Після реформи вони пройшли два періоди розвитку: перший (60-ті — 70-ті роки XIX ст.) відзначався кількісним зростанням ярмарків, підвищенням їх ролі в торгових зв'язках між різними економічними районами Росії, збільшенням товарообороту та асортименту товарів. Цьому сприяло зростання чисельності фабрик і заводів, збільшення обсягу їх продукції та інші фактори, пов'язані з розвитком промислового виробництва. Так, приплив робітників і службовців на будівництво Донецької залізниці викликав в середині 70-х — першій половині 80-х років XIX ст. піднесення торгівлі на Олександрівському ярмарку в Луганську. Сюди завозилися на продаж мануфактура, шкіряні, металеві, галантерейні, бакалійні товари, готовий одяг. У 1876 р. вартість привезених на ярмарок товарів становила 910 тис. крб., а проданих — 377 тис. крб.²⁵ Але доставка товарів ускладнювалася недосконалістю транспортних шляхів Росії. Радіус дії і вантажопідйомність головного виду транспорту — гужового — були обмежені. Тому між великими ярмарковими центрами з'являлися так звані перевалочні пункти. Через них переправлялися товари у Харків, Київ, Полтаву. Водночас велася жвава торгівля. Так, на Введенському ярмарку в Сумах, який у перші пореформені роки був перевалочним пунктом, у 70-х роках здійснювалися значні торговельні операції. Сюди завозилося товарів на 3 млн. крб., а продавалося — більше ніж на 1 млн. крб.²⁶

На розвиток великих і середніх ярмарків у цей період впливала також недостатня кількість закладів постійної торгівлі, й тому потреби місцевого населення і промисловців задовольнялися переважно за рахунок ярмаркової торгівлі.

Другий період (80-ті — 90-ті роки XIX ст.) характеризувався скороченням середніх і великих ярмарків, обмеженням їх діяльності в рамках повітів і окремих місцевостей, створенням кількох значних центрів ярмаркової торгівлі на Україні. Якщо у 1863 р. в Європейській

²¹ І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку, стор. 126.

²² ЖОДА, ф. 118, оп. 2, спр. 942, арк. 10, 13.

²³ Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год, Житомир, 1897, стор. 23.

²⁴ Історія міст і сіл УРСР. Луганська область, К., 1968, стор. 707.

²⁵ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 5, оп. 1, спр. 6, арк. 18.

²⁶ Движение ярмарочной торговли в России за последние пять лет (1868—1872), стор. 41—42.

частині Росії великі ярмарки становили 2% від їх загальної кількості²⁷, то в 1894 р. — близько 1%²⁸. Чисельність середніх ярмарків зменшилася, відповідно, з 25,7%²⁹ до 12%³⁰. Це сталося тому, що із зростанням залізничної мережі зникла потреба в перевалочних пунктах між великими ярмарками. Скороченню кількості великих і середніх ярмарків сприяло зростання конкуренції між ними. Характерною в цьому відношенні була доля Сумського Введенського ярмарку. Через близьке розташування Харкова і Полтави поступово зменшився потік товарів у Суми, і наприкінці 70-х років обіг згаданого ярмарку значно знизився. Наприкінці 80-х років сюди привозилося товарів лише на 20—25 тис. крб.³¹ Така ж доля спіткала і Київський літній ярмарок, що не витримав конкуренції з Контрактовим³². Скоротився також обіг Онупрієвського ярмарку в Бердичеві, Петропавлівського і Троїцького — в Балті та Ярмолинцях (Подільська губернія), Петропавлівського — у Катеринославі тощо. Запад ярмаркової торгівлі у ці роки спричинився до розвитку постійної торгівлі, збільшення її товарообороту і зростання асортименту товарів.

Зменшення числа торгових осередків і концентрація ярмаркової торгівлі у 80—90-х роках сприяли спеціалізації окремих ярмарків на збуті сировини й промислових товарів.

Важливе місце у ярмарковій торгівлі в пореформений період займав Харків. Майже цілий рік тут велася торгівля на чотирьох ярмарках. Найбільший з них — Хрещенський — мав різноманітний асортимент, що налічував понад 40 найменувань. Сюди з'їжджалося від 15 до 55 тис. чол. з різних кінців Російської імперії.

Серед широкого асортименту харківських ярмарків найголовніше місце займала мануфактура. У 1893 р., наприклад, з привезених на Хрещенський ярмарок на 21,6 млн. крб. товарів вартість тканин становила 65%, а проданих на 7,9 млн. крб. — 51%³³⁻³⁴. З привезених у 1895 р. на Покровський ярмарок на 20 млн. крб. товарів суконних, бавовняних та шовкових тканин було на 5650 тис. крб., а з проданих на Успенському ярмарку на 7,3 млн. крб. лише вартість тканин становила 4,8 млн. крб.³⁵

Наприкінці 60-х — на початку 70-х років товарооборот Полтавського ярмарку становив 22,2 млн. крб.³⁶ З привезених і проданих на ньому товарів 44% припадало на тканини³⁷. Але вже у 90-х роках товарооборот тут становив лише 1,4 млн. крб.³⁸ Ярмарок спеціалізувався на продажу худоби³⁹. Головною причиною цього явища стала концентрація мануфактурної ярмаркової торгівлі у Харкові й конкуренція з її боку. У 80-х роках навіть ставилося питання про закриття Іллінського ярмарку і перенесення його в Харків, бо торговці вважали, що «Іллінський ярмарок не окупує ні проїзду, ні продажу товарів»⁴⁰. Скоротилася також оптова торгівля. У 1899 р. тут було взято лише одне свідоцтво на оптову торгівлю⁴¹.

²⁷ І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку, стор. 113.

²⁸ А. Чевакинський. Коммерческая география России, Спб., 1909, стор. 160—170.

²⁹ І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку, стор. 113.

³⁰ Г. А. Дихтяр. Назв. праця, стор. 141.

³¹ ХОДА, ф. 3, оп. 281, спр. 29, арк. 3.

³² ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 52, спр. 433, арк. 56.

³³⁻³⁴ Обзор ярмарочной торговли в г. Харькове за 1893 г., Харьков, 1894, стор. 2—3.

³⁵ Харьковский календарь на 1897 г., стор. 69.

³⁶ Движение ярмарочной торговли в России за последние пять лет (1868—1872), стор. 11.

³⁷ І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку, стор. 122.

³⁸ Вся Россия. Адрес-календарь на 1899 г., т. I, Спб., 1899, стор. 767.

³⁹ А. А. Бלאу. Торгово-промышленная Россия, Спб., 1899, стор. 393; М. Ротшильд. Коммерческая энциклопедия, т. I, Спб., 1905, стор. 448.

⁴⁰ «Статистический листок», 1882, № 1, Харьков, стор. 14.

⁴¹ Статистический ежегодник Полтавского губернского земства, стор. 493.

Головним ринком продажу вовни на Україні був Троїцький ярмарок. У середині 60-х років сюди завозилося в середньому по 200 тис. пудів вовни на рік ⁴², у 80-х роках — майже по 520 тис. пудів, а в 90-х — торгівля цим товаром помітно зменшилася. На початку 90-х років завозилося в середньому на рік по 300,9 тис. пудів ⁴³, а в 1897 р. — 257 тис. пудів вовни ⁴⁴.

Важливим торговельним пунктом Правобережної України був Київ, а головним ярмарком — Контрактовий. Товари на нього завозилися з багатьох місцевостей України, сюди приїжджали російські та іноземні купці, 1890 р. на ярмарку побувало 217 іноземців, 1897 р. — 366 ⁴⁵. Всього ж на ньому збиралося від 2 до 4 тис. чол.

Київський Контрактовий ярмарок мав також свою специфіку. Він не тільки був місцем привозу і збуту різноманітних товарів з Росії та України, але й славився біржовими операціями по продажу-купівлі сільськогосподарської продукції й укладанню контрактів на оренду, заставу і продаж нерухомої власності. На Контрактовому ярмарку продавали, головним чином, цукор, попит на який рік у рік зростає. Якщо у 50-х роках ХІХ ст. тут щорічно продавалося цукру майже на 2 млн. крб., в 1876 р. — на 2829,5 тис. крб. ⁴⁶, то у 1899 р. — на 76 336,9 тис. крб. ⁴⁷ Продаж хліба відбувався на Успенському ярмарку в Нікополі, куди щорічно завозили в середньому майже на 500 тис. крб. зерна і продавали більше ніж на 300 тис. крб. ⁴⁸ Таким чином, характерною рисою великих українських ярмарків була їх спеціалізація, яка поглиблювалася з розвитком капіталізму. Вона сприяла концентрації ярмарків, зосередженню їх у великих торговельних центрах.

Певна спеціалізація була властива й середнім за своїм обсягом ярмаркам, довіз на які залежав від характеру виробництва тієї місцевості, де вони збиралися. Так, необроблені шкури продавалися в Ізюмі, Слов'янську, Змієві, Кременчуку, Костянтинограді, тютюн — у м. Срібному (Полтавська губернія), Мені (Чернігівська губернія), хліб — у Переяславі, Чугуєві. На ярмарку в Опішні (Полтавська губернія) збувалися вироби місцевих ремісників, простий полив'яний посуд і кахлі для печей. Предмети місцевого виробництва продавалися на ярмарках у Білопільлі, Нижній та Верхній Сироватках на Харківщині тощо ⁴⁹.

Українські ярмарки були не тільки зручним місцем реалізації ремісничих виробів та предметів споживання, виготовлених на фабриках, а й з розвитком капіталізму ставали осередками збуту продукції важкої промисловості, чим стимулювали капіталістичне виробництво. На харківські ярмарки, зокрема, привозився метал і металеві вироби з Уралу, Нижегородської і Тульської губерній, із заводів Півдня України ⁵⁰. Через ярмаркову мережу реалізувалося й донецьке вугілля, яке користувалося попитом у промисловців та приватних споживачів України. Звідси його вивозили у центральні райони Росії та на Північний Кавказ ⁵¹.

⁴² Журнал мануфактур и торговли, т. V, Спб., 1865, стор. 677.

⁴³ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1895, № 8, стор. 387.

⁴⁴ А. А. Б л а у. Назв. праця, стор. 395.

⁴⁵ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 804, оп. 1, спр. 2027, арк. 5; Памятная книжка Киевской губернии на 1899 г., К., 1899. Сведения о Киевской губернии, стор. 12.

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 11301, арк. 36 зв.; оп. 56, спр. 331, арк. 19 зв.

⁴⁷ Обзор Киевской губернии за 1899 г., стор. 58—59.

⁴⁸ ООДА, ф. 5, оп. 1, спр. 6, арк. 18 зв.

⁴⁹ Харьковский календарь на 1874 г., Харьков, 1874, стор. 205; Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область, стор. 354; ХОДА, ф. 3, оп. 281, спр. 257, арк. 15 зв. — 16.

⁵⁰ Л. Г. М е л ь н и к. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст., К., 1972, стор. 124.

⁵¹ Л. Г. М е л ь н и к. Назв. праця, стор. 122—123.

Розвиток капіталізму в країні сприяв дальшому використанню ярмаркової торгівлі біржових операцій і широких форм кредитування⁵². Великі торговельні обороти здійснювали Київська, Одеська й Харківська контори комерційного банку. Значним банківським центром дореформеної України був Бердичів. Вісім місцевих банківських домів мали зв'язки з банківськими домами Петербурга, Москви, Варшави, Одеси. Основні свої операції бердичівські банкіри здійснювали на Контрактовому ярмарку в Києві. В 1835—1844 рр. вони привезли сюди до 500—600 тис. крб., сріблом, а в 1845—1849 рр. — більше 1 млн. крб. Значним грошовим і кредитним ринком дореформеної Росії була Одеса⁵³.

У пореформений період роль банківського капіталу в ярмарковій торгівлі зростала. На київському Контрактовому ярмарку постійно збільшувався обіг грошей. Так, у 1868 р. банкірські контори привезли для операцій 1,5 млн. крб. і пустили в обіг 557 тис. крб.⁵⁴ На ярмарку уклалися різного роду угоди про продаж і купівлю цукру, заліза, видавалися векселі, продавалися викупні папери. В 1870 р. через контору Київського банку було продано викупних паперів на 457 660 крб., виплачено по векселях 1 101 521 крб., через приватний банк — 434 тис. крб.⁵⁵, а всього — майже 2 млн. крб. У 1894 р. було здійснено аналогічних операцій і укладено різного роду угод на суму 14 млн. крб. Такі ж операції здійснював Харківський торговельний банк. Лише в 1872—1873 р. тут було проведено різних операцій на 43,2 млн. крб.⁵⁶ Кредитування торгівлі проводилося і на дрібних ярмарках. Цим, наприклад, займалося створене 1870 р. у Гросулові Херсонської губернії ощадно-позичкове товариство⁵⁷.

У пореформений період кількість бірж на Україні зростає. В 1865 р. була заснована біржа в Києві, 1868 р. — Харкові, 1885 р. — Миколаєві, 1890 р. — Одесі⁵⁸, 1900 р. — в Єлисаветграді⁵⁹. Великим центром біржової торгівлі на Україні став Київ. Про це свідчать статистичні дані: у 1854 р. тут було здійснено оптових операцій на 2055 тис. крб., а в 1899—1900 рр. цукру, зокрема, продано більше ніж на 76 млн. крб. і хліба — на 30 млн. крб.⁶⁰

На Україні виникали кредитні товариства. Так, у 1870 р. в Харкові крім державного банку, засновано три кредитні установи — міський торговельний банк та товариство взаємного кредиту⁶¹. В 1872 р. тут уже існувало 12 кредитних товариств, а 5 було засновано у повітових містах⁶². У 60-х роках XIX ст. виникали кредитні установи в Києві, і 1868 р. відкриті комерційний банк, товариство взаємного кредиту, і 1871 р. — Промисловий банк, а також філії Петербурзького міжнародного комерційного банку та Волзько-Камського комерційного банку.

На 1898 р. у місті було 12 кредитних установ, сім з яких давали короткотермінові, а п'ять — довготермінові кредити⁶³. Система кредиту поширювалася й в інших губерніях.

⁵² И. С. Аксаков. Назв. праця, стор. 54.

⁵³ С. Я. Боровой. Кредит и банки в России, М., 1958, стор. 216—217, 237, 231.

⁵⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 47, спр. 24, арк. 14.

⁵⁵ Там же, оп. 49, спр. 22, арк. 7 зв.

⁵⁶ Харьковский календарь на 1874 г., стор. 196—197.

⁵⁷ Сборник Херсонского земства, 1874, № 9, відділ 2, стор. 4.

⁵⁸ А. А. Блау. Назв. праця, стор. 25.

⁵⁹ Ю. Д. Филиппов. Биржа, ее история, современная организация и функции. СПб., 1912, стор. 164.

⁶⁰ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 11301, арк. 28 зв.; Обзор Киевской губернии за 1899 г., стор. 56—59; А. И. Ярошевич. Юго-Западный край в экономическом отношении, вып. VII, К., 1913, стор. 82—83.

⁶¹ ХОДА, ф. 3, оп. 245, спр. 222, арк. 57—57 зв.

⁶² Харьковский календарь на 1873 г., Харьков, 1872, стор. 339—349.

⁶³ Історія міст і сіл УРСР. Київ, К., 1968, стор. 131.

Фінансування торговельних операцій банками, участь у них бірж, широке застосування кредиту сприяли розвитку оптової торгівлі. Причому постійною формою операцій став продаж за зразками. Центральною фігурою українських ярмарків виступали оптові продавці і покупець. Так, з 200 тис. пудів вовни, привезених у 1865 р. на Троїцький ярмарок (Харків), 100 тис. пудів купили місцеві купці, 15 — польські фабриканти, 11 — петербурзькі, 10 — московські, 19 тис. пудів — інші⁶⁴.

Важливу роль у оптовій торгівлі відігравали фірми*. У 1890 р., наприклад, у Харкові торгували 142 фірми, з них 44 представляли купців-скупщиків і 96 — фабрикантів⁶⁵. На Хрещенському ярмарку (Харків) у 1893 р. брало участь в операціях 379 оптових фірм⁶⁶. У 1895 р. у всіх ярмарках міста брало участь 439 фірм⁶⁷.

Оптова торгівля займала значне місце й на середніх ярмарках. Великі купці доставляли сюди мануфактурні і залізні вироби, а скуповували зерно, худобу, селянське полотно. Так, у 1892 р. в с. Нові Санжари Полтавської губернії було завезено тканин, шкіряних виробів, бакалії на 456 тис. крб., у м. Ратне Волинської губернії — відповідно, на 200 тис. крб.⁶⁸

Однією з рис, характерних для ярмарків пореформеного періоду, було широке поєднання ярмаркової торгівлі з стаціонарною. Так, у Харкові в 90-х роках працювали 1094 кам'яних, 260 дерев'яних лавок і магазинів, які вели жваву торгівлю і в ярмаркові дні. Крім того, для ярмарків спеціально будувалися балагани, з яких продавалися різні товари⁶⁹.

На Україні ярмаркова мережа склалася ще в дореформений час. Після 1861 р. число ярмарків значно збільшилося, що було пов'язано з розвитком капіталізму.

Функціонування на Україні ярмарків сприяло розвитку капіталістичної промисловості, поглибленню товарності сільського господарства. Вони примушували працювати на ринок не лише поміщицькі та куркульські, але й середняцькі селянські господарства. Селяни не тільки продавали, а й купували промислові та ремісничі вироби, які у великій кількості завозилися і збувалися на місцевих ярмарках. Внаслідок розвитку капіталізму виникали й ярмарки у промислових районах Південної України: на Донбасі, у Кривбасі.

Українські ярмарки, збуваючи товари, що привозилися з Центральної Росії, Прибалтики, Царства Польського, Середньої Азії і Кавказу, сприяли зміцненню економічних зв'язків між окремими районами країни, об'єднанню їх в єдину систему всеросійського ринку.

В пореформений період у діяльності українських ярмарків з'явилися суто капіталістичні риси: концентрація і спеціалізація торгівлі, зростання її питомої ваги, поєднання з широким кредитуванням, банківськими і біржовими операціями, поєднання ярмаркової торгівлі з торгівлею стаціонарною. Все це поглиблювало капіталістичні відносини, сприяло дальшому розвитку капіталізму на Україні, як і в усій Росії.

⁶⁴ Журнал мануфактур и торговли, т. V, стор. 677—678.

* До 1890 р. в Росії не було статистики торгівлі.

⁶⁵ «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1891, № 11, стор. 670.

⁶⁶ І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку, стор. 117. Підрахунок автора.

⁶⁷ ЦДІА, ф. 1263, оп. 1, спр. 5213, стр. 1024, арк. 520 зв.

⁶⁸ А. А. Блау. Назв. праця, стор. 395—396.

⁶⁹ Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. История города Харькова за 250 лет его существования, т. 2, Харьков, 1912, стор. 522.

До створення багатотомної „Історії Української РСР“

А. В. САНЦЕВИЧ

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1946—1958 рр.)

Перша частина тому VIII «Історії Української РСР» присвячується післявоєнному періодові 1945—1958 рр. Перед авторами стоїть складне й почесне завдання: керуючись марксистсько-ленінською методологією, спираючись на величезну джерельно-літературну базу, докладно показати з партійно-класових позицій історичний шлях трудящих Радянської України, які в тісній співдружності з усіма братніми народами СРСР після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни спрямовували всі свої сили на відбудову й дальший розвиток народного господарства і культури, на завершення будівництва соціалізму й поступовий перехід до комунізму.

Ця грандіозна діяльність здійснювалася в умовах докорінних змін на міжнародній арені на користь соціалізму, найяскравішим виявом яких було виникнення й утвердження світової соціалістичної системи.

Трудові подвиги робітників і колгоспного селянства, злет творчої думки новаторів, науковців, митців, великий розмах громадсько-політичного життя в республіці знайшли різнобічне відображення в численних працях. Стислий аналіз ґрунтовних досліджень, переважно монографій з цієї тематики, вважаємо, буде корисним як для авторів тому VIII «Історії Української РСР», так і для широкого кола істориків, сприятиме дальшому розгортанню актуальних досліджень, заповненню прогалів у науковій роботі.

Після закінчення війни вийшло чимало колективних праць з історії Української РСР, в окремих розділах яких стисло викладено найважливіший фактичний матеріал і зроблено певні узагальнення з даної проблеми¹. Цінними є також видання про класи радянського суспільства, діяльність в галузі культури². Дещо більша увага досліджуваному періодові приділяється в розділі I книги «Великі звершення» з серії «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму» (К., 1967).

Ґрунтовною є монографія В. І. Юрчука «Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.)» (К., 1965). Заголовок монографії вужчий за її зміст, бо автор розглядає відбудову не тільки економіки, а й культури в УРСР. На великому фактичному матеріалі він показує, як Радянська Україна заліковувала тяжкі рани, заподіяні війною, відроджувалася з попелу й руїн, висвітлює трудові подвиги і героїзм українського народу, братню допомогу росій-

¹ Історія Української РСР у двох томах, т. II [розд. IX—X], К., 1967; В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Є. Спицький. Історія Української РСР [розд. 22—24], К., 1965; Нариси історії Комуністичної партії України [розд. XVI—XVII], К., 1971; А. К. Касименко. История Украинской ССР. Популярный очерк (гл. XX—XXI), К., 1965; Історія Української РСР. Науково-популярний нарис [розд. II], К., 1967.

² Історія робітничого класу Української РСР, т. II [розд. X—XI], К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 2 [розд. VIII—X], К., 1967; Розвиток української культури за роки Радянської влади [розд. VIII—IX], К., 1967.

ського та інших народів СРСР трудящим України в цей тяжкий час. Значне місце в книзі відводиться керівній і спрямовуючій діяльності Комуністичної партії України — її організаторській роботі, доборові, розстановці й підготовці партійних кадрів, поєднанню партійно-політичної й господарської діяльності.

В монографії М. М. Матвійчука «Організаторська робота партії у промисловості України (1952—1959 рр.)» (К., 1966) приділяється велика увага виробничій діяльності робітників та службовців, розгортанню соціалістичного змагання, політико-масовій роботі серед трудящих.

Як свідчить історична література, присвячена історії Української РСР у 1945—1958 рр., в окремих працях здебільшого виділяються два основних етапи: 1945—1950 рр. — період четвертої п'ятирічки, відбудови народного господарства й культури республіки; 1951—1958 рр. — завершення будівництва соціалізму. Окремі праці присвячуються рокам п'ятої п'ятирічки (1951—1955), періодові з 1956 р., що пройшов під знаком виконання рішень XX з'їзду КПРС. Ряд учених, особливо тих, хто досліджує історію селянства й сільського господарства, розглядає як етапну подію вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС.

Досліджуваний період розкривається не тільки на матеріалі всієї республіки, а у краєзнавчому плані. Здебільшого це невеликі публікації, присвячені певним областям України й певним періодам. Серед них слід відзначити наукові праці про Кримську та Харківську області³, а також відповідні розділи нарисів історії Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Закарпатської, Запорізької, Київської, Кримської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Харківської, Хмельницької, Чернівецької та Чернігівської обласних партійних організацій. Значний матеріал про 1945—1958 рр. міститься в нарисах і замітках томів «Історії міст і сіл Української РСР».

Різні сторони життя українського народу в 1945—1958 рр. висвітлюють численні статті, вміщені в газетах і журналах, тематичних та міжвідомчих збірниках, особливо ж у «Наукових працях з історії КПРС», що видаються Київським університетом. Так, випуск 6-й присвячується темі «Керівництво КП України відбудовою і розвитком сільського господарства (1943—1958 рр.)». Досліджуваному періодові відведено 9 статей. У випуску 18-му — «Комуністи на чолі робітничого класу в боротьбі за відбудову і дальший розвиток промисловості у 1943—1958 рр.» — 12 статей. Крім того, з тематики, що нас цікавить, опубліковано 47 статей в інших випусках, зокрема в 10-му — 4, 13-му — 1, 17-му — 7, 20-му — 1, 21-му — 2, 24-му — 2, 25-му — 3, 28-му — 4, 29-му — 1; 33-му — 2, 37-му — 2, 39-му — 2, 41-му — 7, 42-му — 4, 46-му — 5. Тематичний діапазон їх досить широкий. Це — історія робітничого класу, селянства, культурного будівництва, різні форми партійної роботи та ін.

В цілому ж значних наукових праць, що узагальнювали б історичний шлях трудящих України в 1945—1958 рр., небагато. Те ж саме можна сказати й про вивчення проблеми за територіальною ознакою. Значно ширше досліджується ця тематика за принципом соціального поділу населення республіки. Тут спостерігаємо три тематичні лінії: історія робітничого класу, історія селянства, культурне будівництво.

Висвітлення героїчного трудового шляху, громадської діяльності, різних сторін життя робітничого класу Української РСР 1945—1958 рр. становить важливе й відповідальне завдання істориків, оскільки цьому

³ М. М. Максименко. На подвиге (Развитие народного хозяйства и культуры Крымской области за 1954—1957 гг.), Симферополь, 1958; Г. М. Окладной. Борьба трудящихся Харьковщины за послевоенную сталинскую пятилетку, Харьков, 1948; Очерки по истории Крыма, ч. 4, Симферополь, 1967.

класові належить авангардна роль у радянському суспільстві. З середини 40-х років починають виходити окремі публіцистичні брошури й статті, в яких певною мірою відображається трудова діяльність робітників України у повоєнні роки. Коли на початку 50-х років з'явилися плани спорудження великих будов комунізму, чимало авторів узялося за висвітлення трудового героїзму робітників і службовців, яким доводилося долати великі труднощі післявоєнного часу. В окремих працях спеціально й досить ґрунтовно, на значному фактичному матеріалі розглядалися виробничі здобутки і звершення відбудовників Дніпрогесу⁴.

Деякі важливі сторони діяльності робітничого класу Української РСР розкриті в брошурах та інших виступах у пресі передовиків виробництва та в працях про них, опублікованих у перші післявоєнні роки. Автори переважно висвітлюють трудовий процес, новаторство робітників, розвиток стахановського руху на Україні⁵.

Літературу, що з'явилась до середини 50-х років, можна розподілити на такі основні тематичні лінії: діяльність окремих новаторів виробництва, історія ряду найбільших підприємств УРСР, спорудження великих гідроелектростанцій на Дніпрі. Крім того, частково висвітлювались трудові здобутки робітників Донбасу та ряду інших промислових районів республіки, працівників залізничного транспорту та ін. Узагальненої картини історії робітничого класу УРСР повоєнних років ще не було дано.

Тільки після XX з'їзду КПРС, рішення якого завдали серйозного удару суб'єктивізму та зв'язаним з ним догматизмові й схематизмові, розпочалося ґрунтовне вивчення повоєнної історії робітничого класу України, його трудових звершень у роки відбудови народного господарства.

Перші підсумки вивчення героїчних зусиль робітників у цей період підбив В. А. Єжов⁶, який зазначав, що протягом 1956—1961 рр. опубліковано близько 30 брошур і статей з цієї тематики. Майже половина їх вийшла в 1959—1961 рр., що свідчить про прискорення темпів розробки даної проблеми. В центрі уваги дослідників — героїчна праця шахтарів Донбасу та металургів.

У монографії О. С. Кудлая значною мірою відображені позитивні сторони й недоліки літератури, про яку йдеться⁷. Автор характеризує стан промисловості після визволення України від фашистських загарбників, показує труднощі, що постали перед робітничим класом у процесі відбудови народного господарства, їх подолання, розкриває керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в післявоєнний період, трудовий ентузіазм робітників, які, широко розгортаючи соціалістичне змагання, докладали всіх зусиль до успішного виконання завдань четвертої п'ятирічки. Історик розкриває значення ідейно-виховної роботи серед працівників промисловості для мобілізації їх трудової активності й творчої ініціативи. Виконання п'ятого п'ятирічного плану простежується до 1953 р. О. С. Кудлай порушує важливі питання про творчу співдружність наукових і навчальних закладів з виробництвом, поліпшення мате-

⁴ Ф. Г. Логінов. Відродження Дніпрогесу, К., 1950; А. Євграфов. На відбудові Дніпрогесу, К., 1950; В. І. Рубан. Велика всенародна будова. К., 1951; И. Кузнецов. Парторганизация Днепрогэста в авангарде борьбы за Днепрогэс, К., 1951; О. Б. Слуцкий. Великая споруда сталинской эпохи (До 20-річчя Дніпробуду), К., 1952.

⁵ Див., наприклад: Большая жизнь. Рассказы знатных шахтеров о своем жизненном пути, Сталино, 1949; Новаторы Донбасса, Сталино, 1946; Стахановцы в промышленности УССР, К., 1949.

⁶ В. А. Єжов. Вивчення історії відбудови промисловості України в 1943—1950 рр.—«УІЖ», 1961, № 4.

⁷ О. С. Кудлай. Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у післявоєнний період, К., 1965.

ріального добробуту й умов праці робітників. Однак у книзі немає глибокого аналізу кількісних і якісних змін, що відбулися в процесі історичного розвитку в робітничому класі республіки в цілому, а також у його окремих загонах. Переважно наводяться відомі із статистичних збірників спільні цифрові дані про число робітників і службовців. Здебільшого виклад ведеться на матеріалі про шахтарів, металургів, машинобудівників, хіміків, а про робітників легкої, харчової та місцевої промисловості згадується лише побіжно. Таким чином, монографія О. С. Кудлая фактично присвячується робітникам важкої промисловості і не дає повного уявлення про весь робітничий клас республіки в 1945—1953 рр. Слід зазначити, що такі вади властиві й працям інших авторів, які висвітлюють аналогічну тематику.

В багатьох працях розглядаються різні сторони життя та діяльності певних загонів робітничого класу республіки в роки четвертої і п'ятої п'ятирічок. На великому фактичному матеріалі, значною мірою архівному, М. Ф. Хорошайлов висвітлив героїчні подвиги відбудовників промисловості Донбасу, зробив огляд відповідної історичної літератури⁸.

Особливу увагу дослідників привертають робітники Донецького басейну — великого індустріального району країни. Найповніше висвітлюється життя та діяльність окремих загонів робітників у короткі періоди⁹. Однак у цій літературі часто трапляються повторення фактичного матеріалу та висновків. Молоді історики здебільшого будують свої статті за таким тематичним планом: соціалістичне змагання, боротьба за підвищення продуктивності праці й технічний прогрес, винахідництво й раціоналізаторство і (дещо менше) зростання освітньо-фахового та культурного рівня робітників.

Чимало істориків досліджує підготовку й виховання кадрів для промисловості, піднесення культурно-технічного рівня робітників, оскільки після війни склад робітничого класу республіки значною мірою оновився, в промисловість прийшло багато молоді¹⁰. Істориків цікавлять питання, пов'язані з цією важливою проблемою: створення виробничої навчальної мережі, забезпечення її кадрами й матеріально-технічними засобами, засвоєння молодими робітниками досягнень передовиків, підвищення загальноосвітнього рівня виробничників, роль партійних організацій у підготовці кадрів¹¹. Наголошується також і на окремих недоліках у цій справі — відриві навчання від виробництва, незадовільному доборі викладачів тощо. Історики пишуть про неправильну розстановку спеціалістів. Досить часто автори, говорячи про підвищення кваліфікації, фахового рівня робітників, аналізують і зростання їх культурного рівня.

Велике значення для відбудови й розвитку народного господарства республіки в повоєнні роки мав залізничний транспорт. Ряд авторів висвітлює трудові здобутки працівників цієї галузі, розгортання й масовість соціалістичного змагання залізничників, поширення нових по-

⁸ Н. Ф. Хорошайлов. Возрожденный Донбасс. Из истории борьбы партийных организаций Донбасса за восстановление промышленности в годы четвертой пятилетки, Донецк, 1968; його ж. Деякі проблеми відбудови Донбасу в радянській історіографії.— «УІЖ», 1970, № 3.

⁹ Г. Ткаченко. Подвиг шахтеров Донбасса [в роки четвертої п'ятирічки], Луганск, 1960.

¹⁰ Див. огляд: Р. А. Худяк. Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України у висвітленні радянської історіографії (1946—1969 рр.).— «УІЖ», 1971, № 1.

¹¹ Г. М. Окладной. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса, Харьков, 1959 [монографія написана в основному на матеріалі підприємств Харкова]; В. С. Хмельвська. Піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу [на матеріалах підприємств металургійної промисловості України в 1959—1961 рр.], К., 1963, та ін.

чинань, роль комуністів як ініціаторів прогресивних методів праці й передової технології¹².

В узагальнюючій монографії О. Г. Мітюкова¹³ порушується ряд недостатньо розроблених істориками питань: зміни в складі робітничого класу республіки, нові форми сприяння громадськості технічному прогресові, рух за комуністичну працю як вища форма соціалістичного змагання. В книзі даються читачам корисні рекомендації.

В. С. Чистяков у своїй праці¹⁴ переконливо показав діяльність парторганізацій, трудові подвиги, змагання шахтарів Донбасу, велику творчу активність новаторів.

З початку 60-х років у дослідженнях істориків спостерігається рівномірніше охоплення різних загонів робітничого класу. Більше уваги приділяється трудівникам індустріального Харкова, Придніпров'я, Півдня України. На значно вищому науковому рівні, ніж у перші повоєнні роки, висвітлюється спорудження й розвиток великих промислових комплексів, наприклад, будівництво Кременчуцької ГЕС, освоєння Шебелінського газового родовища.

Досить часто в українській радянській історіографії розглядається не тільки історія самого робітничого класу, а й його зв'язки з іншими суспільними верствами, співучасть у громадських організаціях. Історики особливо цікавляться допомогою робітничого класу селянству. В ряді тематичних збірників, побудованих на загальносоюзному матеріалі, висвітлюються основні методологічні положення про союз робітничого класу й селянства та його зміцнення в досліджуваній період¹⁵. Автори аналізують і певну історичну літературу з даної тематики, згадують окремі праці української історіографії.

П. Г. Снітко на великому фактичному матеріалі показав активну роль робітничого класу в 1946—1950 рр. у механізації та електрифікації сільського господарства¹⁶, переважно розкриваючи економічні зв'язки між містом і селом.

Допомога робітничого класу колгоспному селу особливо посилилася після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Дослідники показують різні її форми: матеріально-технічну, наукову, масово-політичну, культурно-освітню. Особливо докладно відобразив зв'язки робітників і селян республіки в 1951—1965 рр. І. В. Шульга¹⁷, приділивши значну увагу ролі робітничого класу в забезпеченні колгоспів кадрами. Автор ґрунтовно проаналізував праці своїх попередників, а також подав список джерел і літератури.

Однак проблема союзу робітничого класу й селянства висвітлюється в українській радянській історіографії дещо однобічно, в плані допомоги робітничого класу селу. Питання ж про те, що село дає місту, майже не порушується.

¹² О. М. Кисілевський. На сталевих магістралях, К., 1972.

¹³ А. Г. Мітюков. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956—1961 гг.), К., 1965.

¹⁴ В. С. Чистяков. Новь. Из опыта работы партийных организаций Донбасса по обобщению и распространению начинаний новаторов угольной и металлургической промышленности, Сталино, 1961.

¹⁵ Развитие союза рабочего класса и крестьянства в СССР, М., 1958; Союз рабочего класса и крестьянства на современном этапе, М., 1962; Рабочий класс и развитие сельского хозяйства, М., 1969; Ленинское учение о союзе рабочего класса с крестьянством, М., 1969, та ін.

¹⁶ П. Г. Снітко. Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1946—1950 гг.), К., 1966.

¹⁷ І. В. Шульга. Зміцнення союзу Серпа і Молота, К., 1967; його ж. Робітничий клас — колгоспному селянству (Комуністична партія України — організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951—1965 рр.), К., 1971.

Українські науковці звертаються до ще недостатньо розроблених питань історії провідного класу нашого суспільства. Так, В. О. Романцов у монографії «Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.)» (К., 1972) велику увагу приділив кількісним і якісним змінам у робітничому класі, піднесенню його суспільно-політичної активності та іншим важливим питанням.

Велике наукове та виховне значення має дослідження інтернаціональних зв'язків робітників Української РСР. З цієї теми вже опубліковано чимало статей і брошур. Приємно відзначити появу узагальнюючої праці М. Т. Шепети «Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України (1951—1958 рр.)» (Чернівці, 1972), яка містить і корисний фактичний матеріал.

Незважаючи на значну кількість літератури, історія робітничого класу України 1945—1958 рр. комплексно ще не розроблена. Переважно досліджуються виробнича діяльність найбільш розвинутих, передових його загонів — шахтарів, металургів, машинобудівників, хіміків та ін. Мало уваги приділяється робітникам легкої, харчової промисловості, сфери обслуговування, яка дедалі більше поповнюється робітниками. Навіть у працях, присвячених робітничому класові республіки в цілому, автори переважно наводять приклади про шахтарів Донбасу, металургів Придніпров'я та Приазов'я, машинобудівників Харкова тощо, а різнобічної картини життя та діяльності всього робітничого класу ще не дають.

Конче необхідно розкрити специфіку застосування різноманітних передових починань у різних галузях промисловості, показати зв'язки між певними загонами робітничого класу республіки, дослідити його суспільно-політичне життя.

Вийшли ґрунтовні праці, в яких не тільки аналізуються кількісні статистичні дані про робітничий клас СРСР на різних історичних етапах, а й розкриваються джерела, форми його поповнення, характеризується його віковий, національний склад тощо¹⁸. Автори показують провідну роль робітничого класу в житті радянського суспільства, міжнародні виробничі зв'язки робітників, добробут, побутові умови робітничого класу СРСР на завершальному етапі соціалістичного будівництва.

Всебічне вивчення історії робітничого класу має велике виховне значення, воно необхідне для дальшого раціонального планування розвитку виробництва, матеріального, побутового, житлового, культурного забезпечення робітників, розгортання мережі навчальних закладів різних профілів. Узагальнююча література про робітничий клас СРСР досліджуваного періоду має й певні спільні хиби: слабо розкривається діяльність окремих передовиків-новаторів (переважно наводяться статистичні дані), часто одноманітний опис окремих явищ відволікає авторів від виразного зображення історичних подій, і тоді виклад набирає загальном соціологічного характеру.

Оскільки праця робітників на підприємствах тісно пов'язана з працею технічної інтелігенції, велике значення має комплексна проблема «робітничий клас та інтелігенція», яка всебічно ще не досліджується.

Щоб успішно досліджувати історію робітничого класу 1945—1958 рр., доцільно координувати зусилля істориків, подбати про раціо-

¹⁸ Формирование и развитие советского рабочего класса (1917—1961 гг.), М., 1964; С. Л. С е н я в с к и й. Рост рабочего класса СССР (1951—1965 гг.), М., 1966; Очерки истории советского рабочего класса (1917—1965 гг.), М., 1966; Рабочий класс СССР на современном этапе, Л., 1968; Краткая история советского рабочего класса (1917—1965 гг.), М., 1968; Рабочий класс СССР. 1951—1965 гг., М., 1969; С. Л. С е н я в с к и й, В. В. Т е л ь п у х о в с к и й. Рабочий класс СССР (1938—1965 гг.), М., 1971, та ін.

нальний «розподіл праці» між ними. Це сприятиме усуненню дублювання, дасть нові істотні наукові наслідки.

Значну частину населення Української РСР становлять трудівники села, які вносять великий вклад у будівництво комунізму. Вже опубліковано ряд оглядів літератури про селянство Української РСР післявоєнного періоду¹⁹.

Ще в перші повоєнні роки переважно науковці-економісти написали праці, в яких, висвітлюючи відбудову сільського господарства республіки, коротко спиняються й на трудовій діяльності селянства, організаційно-господарському зміцненні колгоспів²⁰. Значна увага приділялася розкриттю передового досвіду в сільському господарстві (переважно на біографіях знатних людей села)²¹. Істориків також цікавили проблеми ліквідації руйнувань, заподіяних селу німецько-фашистськими загарбниками, організаційно-господарського зміцнення колгоспів, їх укрупнення, яке відбувалося головним чином у 1950 р., питання посилення керівної ланки в 1953—1955 рр., руху тридцятитисячників, розгортання масово-політичної роботи на селі тощо. Широко розкривалася керівна роль Комуністичної партії в житті колгоспного села.

Чимало написано про 1953—1958 рр., коли завдяки самовідданій праці трудівників села були досягнуті помітні успіхи в сільському господарстві. Вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС визначив чіткий курс розвитку цієї галузі. Колгоспи й радгоспи зміцнили організаційно, поліпшилася їх матеріально-технічна база, підвищилася матеріальна заінтересованість селян. Окремі праці присвячені соціалістичному змагання трудівників села в цей період²².

Недоліками робіт, що розглядаються, є звуженість тематики і дублювання фактичного матеріалу, збідненість викладу, побудованого на окремих позитивних прикладах без врахування всієї багатоманітності життя села. Тільки в 1966 р. вийшла перша монографія про колгоспне селянство Української РСР 1951—1958 рр.²³ Автор на великому фактичному матеріалі характеризує стан колгоспного виробництва УРСР як важливої передумови успіхів трудівників села, показує здійснення на Україні заходів Комуністичної партії і Радянського уряду щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів, зростання трудової й політичної активності селянства. Проте й це ґрунтовне дослідження має недоліки. У вступі дано тільки неповний перелік залучених джерел та літератури без їх глибокого і всебічного аналізу. Є. П. Талан широко використала архівні матеріали, опубліковані документи і надзвичайно слабо — літературу, вибір якої дуже багатий.

С. М. Зверев у книзі «Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951—1958 рр.)» (К., 1969) концентрує увагу на різноманітній діяльності пар-

¹⁹ Л. Ю. Беренштейн, В. І. Юрчук. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку соціалістичного сільського господарства республіки (1943—1958 рр.).— «Наукові праці з історії КПРС», вип. 6, К., 1966; А. В. Санцевич. Трудящі післявоєнного села України в радянській історіографії.— «Історіографічні дослідження в Українській РСР», вип. 1, К., 1968; В. С. Петренко. Історія селянства України в радянській історіографії.— «УІЖ», 1971, № 3.

²⁰ П. Нагорний. Розвиток сільського господарства УРСР за 30 років Радянської влади, К., 1947; О. П. Каневський. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР, Київ—Харків, 1947, та ін.

²¹ Стахановці нової сталінської п'ятирічки в сільському господарстві УРСР, К., 1949; Двічі Герої, К., 1958.

²² Ф. К. Белявін. Партійне керівництво соціалістичним змаганням на селі (1953—1960 рр.), К., 1961.

²³ Є. П. Талан. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951—1958 рр.), К., 1966.

тійних організацій у цій галузі, на розстановці комуністів у сільськогосподарському виробництві, широко показує організаційну й масово-політичну роботу серед колгоспників. Однак він недостатньо розкриває форми й методи виховної роботи з колгоспними кадрами, роль сільських Рад у розгортанні сільськогосподарського виробництва.

Цінною є монографія В. С. Петренка «Село на шляхах піднесення» (К., 1970), в якій простежуються різні сторони життя та діяльності колгоспного селянства республіки в 1951—1969 рр. Найоригінальнішим у книзі є висвітлення змін у складі колгоспного селянства. Це важливе питання раніше майже не порушувалося. Дослідження має важку проблемно-тематичну структуру (до речі, як і переважна більшість історичних праць про 1945—1958 рр.), що ускладнює виділення якісних етапів у розвитку колгоспного селянства республіки. Ця незручність певною мірою компенсується наявністю 30 таблиць, у більшості яких добре простежується історичний принцип. Дедалі більше дослідники вивчають стан підготовки сільськогосподарських кадрів²⁴.

Треба зауважити, що історична література, яка розглядається, здебільшого аналізує тільки життя та діяльність колгоспного селянства, хоч значна питома вага в сільськогосподарському виробництві належить і радгоспам, число яких дедалі зростає. Перед істориками стоїть завдання заповнити цю прогалину, створити узагальнюючі праці, гармонійно відобразити в історичному розвитку, у взаємозв'язку звершення всіх трудівників села.

Серед істориків селянства УРСР досить поширена традиція розкривати певну тему на матеріалі кількох, часом довільно обраних областей. Декотрі з них обмежуються наведенням фактичного матеріалу тільки по цих областях, але не дають узагальнень ні по республіці, ні по кожній з областей. Доцільно ж вивчати процеси в певних природних зонах, що мають свою специфіку, яка позначається на трудовій діяльності людей та інших сторонах життя.

Недостатньо простежено міграцію населення з села і в село в 1945—1958 рр. Якщо зміцнення колгоспів і радгоспів кваліфікованими кадрами з міста ще більш-менш висвітлюється (до речі, це невелика, хоч і дуже важлива категорія трудящих), то рух жителів села в місто майже зовсім не розглядається. А проте саме за їх рахунок значною мірою поповнюються ряди робітничого класу та міської інтелігенції. Внаслідок постійного відпливу населення в міста стають необхідними інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, підвищення забезпечення його передовою технікою, дальша механізація виробничих процесів. Вивчення всіх цих питань має велике практичне значення.

Українські радянські історики в своїх працях творчо використовують висновки та узагальнення про розвиток радянського селянства після Великої Вітчизняної війни, викладені в ґрунтовних монографіях С. П. Трапезникова, Ю. В. Арутюняна, І. М. Волкова, В. Б. Островського та ін.²⁵ Ці автори характеризують історичний досвід КНРС

²⁴ Подготовка и повышение квалификации сельскохозяйственных кадров в Украинской ССР, К., 1966; Н. А. Лысенко. Роль Коммунистической партии в решении проблемы сельскохозяйственных кадров (1951—1958 гг.), К., 1968.

²⁵ С. П. Трапезников. Исторический опыт КПСС в социалистическом преобразовании сельского хозяйства, М., 1959 [глава X]; Ю. В. Арутюнян. Механизаторы сельского хозяйства СССР в 1929—1957 гг. (Формирование кадров массовых квалификаций), М., 1960 [главы III, IV]; История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР, М., 1963; В. Б. Островский. Колхозное крестьянство СССР. Политика партии в деревне и ее социально-экономические результаты, Саратов, 1967; Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917—1969), М., 1970; И. М. Волков. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы. Колхозы СССР в 1946—1950 гг., М., 1972.

у розвитку сільського господарства СРСР на завершальному етапі соціалістичного будівництва, зміни в складі колгоспного селянства, зміцнення громадської власності колгоспів, зростання матеріального добробуту й духовної культури селянства, зміни в побуті та ін. Велика увага приділяється поповненню колгоспного виробництва кваліфікованими кадрами, зокрема механізаторами. Природно, що невеликий за обсягом матеріал з історії Української РСР у цих працях використовується як ілюстративний для розкриття загальносоюзних закономірностей. У вступі до монографії В. Б. Островського зроблено ґрунтовний огляд літератури про радянське селянство досліджуваного періоду.

Загалом же у вивченні історії селянства Української РСР 1945–1958 рр. є певні досягнення, зокрема в дослідженні таких важливих питань, як виробнича активність, соціалістичне змагання, поширення передового досвіду серед трудівників села, поповнення його кваліфікованими кадрами тощо.

Радянські історики виявляють великий інтерес до питань культурної революції в СРСР, оскільки важливою закономірністю розвитку нашого суспільства є «здійснення соціалістичної революції в галузі ідеології та культури і створення численної інтелігенції, відданої робітничому класові, трудовому народові, справі соціалізму»²⁶. За післявоєнний період радянська історіографія поповнилася рядом ґрунтовних праць, присвячених теоретичним питанням культурної революції в СРСР, її конкретно історичному здійсненню, зокрема в 1945–1958 рр.²⁷ Автори предметно показують керівну роль Комуністичної партії в цьому процесі. Певні підсумки розробки проблем теорії та історії культурної революції в Україні Рад під час відбудови й розвитку народного господарства та завершення соціалістичного будівництва зроблено в збірнику «Культурная революция в СССР. 1917–1965 гг.» (М., 1967).

Спираючись на основні теоретичні положення, розроблені радянськими дослідниками на основі лєнінської спадщини, історики УРСР характеризували конкретні вияви культурної революції на матеріалах республіки за 1946–1958 рр. Повоєнні роки відзначаються великим піднесенням соціалістичної культури в Українській РСР, як і в усій Радянській країні. Збірник статей «Українська радянська культура» (К., 1960) дає уявлення про найважливіші галузі культурного будівництва переважно в 1957–1960 рр. У працях українських істориків висвітлюються різні сторони розвитку радянської культури на Україні, вплив культурного рівня трудівників на вирішення господарських і політичних завдань соціалістичного будівництва під проводом Комуністичної партії.

Історики найбільше пишуть про успішний розвиток народної освіти та вищої школи УРСР, забезпечений піклуванням партії, уряду і всієї громадськості про школу. Розвиток народної освіти в післявоєнний період простежується в межах окремих областей²⁸, а також на певних історичних етапах, зокрема в роки четвертої і п'ятої п'ятирічок.

Розглядаючи історію народної освіти в Українській РСР у період післявоєнної відбудови народного господарства, дослідники відмічають

²⁶ Декларація Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулась у Москві 14–16 листопада 1957 року. Маніфест миру, К. 1957, стор. 13.

²⁷ М. П. Ким. 40 лет советской культуры, М., 1957; Г. Г. Карпов, О советской культуре и культурной революции в СССР, М., 1954; його ж. Партия и культура: революция в СССР, М., 1957; його ж. Ленин о культурной революции, Л., 1970; К. П. Абросенко. Рост культуры советского общества, М., 1958; А. Е. Мординов. Социалистическое содержание и национальная форма советской культуры, М. 1959, та ін.

²⁸ Розвиток народної освіти на Львівщині, Львів, 1957; О. Завадська, В. Корнілов. Розвиток народної освіти на Харківщині, Харків, 1959; та ін.

велику допомогу школі УРСР з боку російського та інших народів нашої багатонаціональної Вітчизни, розповідають про чудові починання трудящих у відбудові шкіл, різні форми навчання, підготовку педагогічних кадрів, підвищення їх ідейно-політичного рівня, позакласну роботу учнів²⁹. Історики наводять багато статистичних відомостей, але вони недосить проаналізовані, недостатньо розкрито конкретну діяльність учителів, працівників народної освіти. Окремі автори висвітлюють розвиток вузів республіки та підготовку вчительських кадрів у роки четвертої та п'ятої п'ятирічок.

Вийшли в світ узагальнюючі видання з історії народної освіти в республіці у досліджуваний період³⁰. В них широко розкрита керівна роль Комуністичної партії. О. К. Зубань особливо різнобічно показав діяльність загальноосвітньої школи та вузів, слабше—середніх спеціальних закладів республіки в 1945—1952 рр.

Значно менше досліджено інші ділянки культури — роботу культурно-освітніх установ, закладів фізичної культури й спорту, охорони здоров'я, досягнення в галузі радіо, телебачення, соціальну роль науки й мистецтва в досліджуваний період. Цим темам присвячені переважно невеликі статті чи брошури з вузьких питань. Щоправда, історики Д. І. Гнатюк та О. В. Молодчиков³¹ успішно досліджують історію книговидавничої справи як важливу галузь культурного будівництва в республіці.

Здебільшого в невеликих працях характеризується зростання загальноосвітнього й культурно-технічного рівня робітників у тісному зв'язку з їх трудовою діяльністю. Крім того, розвиток культури міста досить повно розкривається в синтетичних монографіях з історії окремих міст — Києва, Львова, Одеси, Харкова, Вінниці та ін. Проте назріла потреба створити узагальнюючу працю про зростання в 1945—1958 рр. культурного рівня українського радянського міста в цілому.

Піднесення культури села розробляється досить широко в монографічному плані³². Г. М. Окладной, В. С. Петренко, І. Є. Трофимчук спираються на ґрунтовну джерельно-літературну базу — архівні матеріали, періодичну пресу, різні опубліковані документи, значну нарисово-публіцистичну літературу. Названі праці доповнюють одна одну: І. Трофимчук обирає хронологічні межі п'ятої п'ятирічки; Г. Окладной доводить виклад подій до 1956 р., обмежуючись переважно матеріалами Харківщини; В. С. Петренко охоплює події 1953—1961 рр. Автори розкривають матеріальні передумови зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства, показують підготовку кадрів для сільськогосподарського виробництва, розгортання масово-політичної та культурно-виховної роботи серед сільських трудівників. За винятком В. С. Петренка, історики надто захоплюються статистичними даними. В праці І. Трофимчука наведено багато цінних таблиць про число шкіл, учнів, учителів,

²⁹ О. М. Філіпов. Розвиток радянської школи УРСР у період першої післявоєнної п'ятирічки, К., 1957, та ін.

³⁰ О. К. Зубань. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945—1952 рр.), Львів, 1967; З історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943—1970 рр.), К., 1972.

³¹ Дм. Гнатюк. Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки, К., 1965; О. Молодчиков. Книга Радянської України, К., 1974.

³² Г. М. Окладной. Рост культурно-технического уровня колхозного крестьянства, Харьков, 1958; В. С. Петренко. Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України (1953—1961 рр.), К., 1964; І. Є. Трофимчук. Завоєвання культури — народу (Із історії керівництва парторганізацій України культурним строительством в деревне в 1951—1955 годах), Одесса, 1959, та ін.

культурно-освітніх установ на селі. Історики культури зовсім недостатню увагу приділяють працівникам радгоспів.

Викладене вище дає можливість твердити про певні досягнення вивченні культурного будівництва в Українській РСР у досліджуваній період, що свідчить про наявність кваліфікованих спеціалістів з даної проблематики і сприятливі перспективи дальших студій.

Відповідальне і важливе завдання радянських істориків — висвітлення дружби народів СРСР у її конкретних виявах, з'ясування закономірностей розвитку цієї єдності. Природно, що в історіографії на Україні велике місце відводиться розкриттю співдружності саме українського народу з іншими народами нашої багатонаціональної Вітчизни³³. Найчастіше проблема дружби народів СРСР розглядається в невеликих брошурах і статтях, що охоплюють увесь радянський період. Виходять окремі праці, присвячені співдружності народів Країни Рад у 1945—1958 рр. Авторі на конкретному матеріалі розкривають різні форми економічної взаємодопомоги братніх народів СРСР, соціалістичне змагання, обмін кадрами й передовим досвідом між трудящими різних республік та ін. Досліджувались і культурні зв'язки братніх народів нашої Вітчизни.

Останнім часом посилюється інтерес до двосторонніх зв'язків братніх народів, зокрема українського з російським³⁴, білоруським³⁵, молдавським³⁶, казахським³⁷ та ін. Українські радянські історики дедалі активніше вивчають міжреспубліканські зв'язки окремих загонів робітничого класу, селянства, інтелігенції, навіть окремих підприємств і установ³⁸. Так, висвітлюються традиційне змагання нафтовиків України й Азербайджану, колгоспників УРСР, РРФСР, БРСР аж до певних областей, районів, окремих господарств.

Вагомий вклад в узагальнююче дослідження співдружності народів СРСР, зокрема в 1945—1958 рр., внесли висококваліфіковані історики М. О. Буцько, І. О. Гуржій, А. О. Джеджула, В. Ю. Маланчук, А. Д. Скаба, А. Т. Чеканюк, Ф. П. Шевченко та ін. Авторі у своїх працях чітко підкреслюють, що неухильне зміцнення дружби народів СРСР означає процвітання кожної нації та народу і, одночасно, згуртування всієї співдружності.

До 50-річчя утворення СРСР вийшло багато наукової літератури з історії дружби народів, національного питання в СРСР. Як правило, в цих працях досліджується увесь радянський період вітчизняної історії. Здебільшого автори надають перевагу проблемно-тематичній структурі, тому в цій літературі часом важко виділити період 1945—1958 рр.

У розділах VII—IX колективної монографії «Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР» (К., 1972) стисло висвітлено зв'язки українського народу з братніми народами багатонаціональної Вітчизни в

³³ А. В. Санцевич. Дружба народів СРСР в післявоєнній українській радянській історіографії.— «УІЖ», 1964, № 4; його ж. Проблема дружбы народов СССР в украинской советской историографии.— Исторические связи и дружба украинского и грузинского народов, К., 1971; М. Ф. Котляр, В. Ф. Панібудьласка. Пятая украинско-грузинских зв'язків в українській радянській історіографії.— «УІЖ» 1967, № 3.

³⁴ М. Головки. Народи-брати, К., 1968.

³⁵ П. П. Охріменко. Шляхами братання, К., 1968.

³⁶ В. Г. Лисенко. Мости братерства, К., 1970.

³⁷ Б. Шавін. Дружба народів-братів, К., 1970.

³⁸ К. В. Стукалов. Дружба нефтяников Баку и Борислава, К., 1964; Г. Литовченко, М. Орагвелідзе. Творча співдружність і змагання двох колгоспів, К. 1953; Н. І. Ткач. У праці зміцнюється дружба, К., 1966, та ін.

галузях промисловості, сільського господарства та культури. Останнє питання розглядає І. М. Тетерук в окремій брошурі³⁹.

Важливим здобутком українських радянських суспільствознавців став тритомник «Вінок дружби» (К., 1972)⁴⁰, в якому автори торкаються порушеної нами тематики в планах національних відносин, економічного розвитку, культурного будівництва. В книзі «Індустріально-колгоспна Україна» (т. II) є спеціальний підрозділ, присвячений післявоєнній відбудові народного господарства республіки з братньою допомогою всіх народів СРСР. Певний фактичний матеріал і цінні наукові узагальнення з періоду, що нами розглядається, містять ґрунтовні монографії про національні відносини в СРСР⁴¹.

Таким чином, за останні роки радянська історіографія республіки збагатилася багатьма корисними, глибокими працями з історії дружби народів СРСР та національних відносин. Але це — тільки початок великої роботи.

Дальше широке дослідження цієї проблеми дасть корисний матеріал і цінні наукові висновки для розробки поставленого XXIV з'їздом КПРС найважливішого питання про нову історичну спільність людей — радянський народ, який свою монолітну згуртованість «демонструє своєю працею, своїм одностайним схваленням політики Комуністичної партії»⁴².

Необхідно створити узагальнюючу колективну монографію про дружбу українського народу з братніми народами СРСР за весь радянський період. На шляху до виконання цього складного завдання корисним буде написання праці про співдружність народів Радянського Союзу в роки відбудови народного господарства й культури після Великої Вітчизняної війни, коли особливо яскраво виявилася братерська взаємодопомога народів-братів, а також у період завершення соціалістичного будівництва (1951—1958 рр.).

Короткий огляд історичної літератури дає загальне уявлення про доробок українських радянських істориків і далші перспективи досліджень з історії Української РСР 1945—1958 рр. Залишається зупинитись на кардинальних проблемах, що, на нашу думку, потребують ретельного дослідження в частині I тому VIII «Історії Української РСР».

Ґрунтовно мають бути висвітлені зміни в основних соціальних групах населення республіки за досліджуваний період. Необхідно показати чисельність робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції на різних етапах.

Докладнішого й узагальненого вивчення вимагає суспільно-політичне життя українського народу, культурне будівництво, зростання добробуту трудящих в Українській РСР. Після великих руйнувань, завданих війною, в цих галузях протягом досліджуваного періоду досягнуто великих успіхів, які, проте, досі масштабно не відображені істориками.

Виробнича діяльність робітничого класу в 1945—1958 рр. розкривалася нерівномірно. Історики концентрували увагу на окремих його

³⁹ І. М. Тетерук. На крилах дружби. Про взаємозв'язки братніх культур народів СРСР, К., 1973.

⁴⁰ Т. I — «Торжество національної політики КПРС», т. II — «Індустріально-колгоспна Україна», т. III — «Духовний розквіт українського народу», К., 1972.

⁴¹ М. І. Куліченко, В. Ю. Маланчук. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні, К., 1972; В. Е. Маланчук. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР, М., 1972; В. І. Ленін — натхненник дружби народів СРСР, К., 1972; О. Т. Юрченко, П. П. Бачинський, І. П. Кожукало. Комуністична партія — організатор здійснення ленінської національної політики на Україні, К., 1972, та ін.

⁴² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 87.

загонах, а слід більше писати й про робітників легкої, місцевої, харчової промисловості, сфери обслуговування (звичайно, при переважному наголосі на діяльності провідних загонів робітничого класу України — гірників, металургів, машинобудівників, хіміків та ін.).

Висвітлюючи працю трудівників села, треба більше уваги приділяти працівникам радгоспів, МТС та інших осередків сільськогосподарського робітничого класу.

Важливим завданням є розкриття дружніх зв'язків трудящих Української РСР з трудівниками братніх республік СРСР не тільки на конкретному фактичному матеріалі, а й на певних статистичних узагальненнях.

Всебічне вивчення великого фактичного матеріалу, заповнення прогалин у розробці актуальних питань, ґрунтовні узагальнення, зроблені: класово-партійних позицій марксизму-ленінізму — все це забезпечити створення переконливої картини історичного розвитку Української РСР в 1945—1958 рр. у братній сім'ї республік-сестер СРСР.

Повідомлення

Проблеми комуністичного будівництва

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ПІДГОТОВКОЮ
НАУКОВИХ КАДРІВ НА УКРАЇНІ В 1966—1970 рр.

М. М. КАЧКОВСЬКИЙ

Успішне будівництво комуністичного суспільства в нашій країні можливе лише при широкому використанні в народному господарстві досягнень науки і техніки. «У прискоренні технічного, економічного і соціального прогресу,— відзначав Голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін у своїй доповіді на XXIV з'їзді партії,— великою є роль нашої науки. Свою роль наука може успішно виконувати, якщо забезпечується швидке здійснення всього комплексу робіт — від наукових досліджень і технічних вирішень до впровадження результатів їх у виробництво»¹. На цьому ще раз наголосив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у своїй промові під час вручення УРСР ордена Дружби народів. Він, зокрема, сказав: «Якщо ми хочемо успішно просуватися вперед,— а ми, як країна, що будує комунізм, повинні весь час іти попереду,— то слід вжити справді революційних заходів і створити міцний, стійкий сплав науки і виробництва»².

Планом розвитку науки і техніки на 1974 рік передбачається дальше удосконалення технічного озброєння виробництва, підвищення рівня механізації й автоматизації виробничих процесів. Перед ученими, конструкторами і робітниками поставлене велике завдання по створенню й освоєнню на виробництві нових видів машин і устаткування з високими техніко-економічними показниками. В 1974 р. заплановано освоїти понад 4 тис. нових видів машин, устаткування і приладів, 1200 найменувань найважливіших видів іншої нової продукції, передбачено 540 завдань по впровадженню передової технології, механізації й автоматизації виробничих процесів, у тому числі близько 80 нових технологічних процесів³.

Успішне розв'язання цих завдань значною мірою залежить від наявності висококваліфікованих наукових і виробничих кадрів. Їх підготовка, підвищення кваліфікації і правильне використання визначають успішний розвиток науково-технічного прогресу. «Сучасне виробництво ставить швидкозростаючі вимоги не до самих лише машин, техніки, але і насамперед до самих працівників, до тих, хто ці машини створює і цією технікою управляє»⁴. На це зверталася особлива увага і на квітневому (1973 р.) Пленумі ЦК КП України. «Поворот до інтенсивних

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1972, стор. 158.

² «Радянська Україна», 27 липня 1973 р.

³ «Радянська Україна», 13 грудня 1973 р.

⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 47.

методів ведення господарства,— зазначав у своїй доповіді перший секретар ЦК КП України В. В. Щербицький,— багато в чому залежить від темпів науково-технічного прогресу, рівня підготовки, використання наукових кадрів, спеціалістів народного господарства»⁵.

Ще основоположники наукового комунізму вбачали у висококваліфікованих кадрах вирішальну умову побудови комуністичного суспільства. В 1893 р. у листі до Міжнародного конгресу студентів-соціалістів Ф. Енгельс писав, що «...для визволення робітничого класу будуть потрібні... лікарі, інженери, хіміки, агрономи та інші спеціалісти, бо справа йде про те, щоб оволодіти управлінням не тільки політичною машиною, але й усім суспільним виробництвом, а тут уже потрібні будуть зовсім не гучні фрази, а солідні знання»⁶. В. І. Ленін, розвиваючи теоретичні положення К. Маркса і Ф. Енгельса в нових історичних умовах, ще в перші роки Радянської влади вказував: «Ми прийшли до того, що гвоздь становища — в людях, в доборі людей»⁷, що «без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду, перехід до соціалізму неможливий»⁸, а тому «...нам потрібні в більшому і більшому, проти попереднього, числі... науково-освічені спеціалісти всякого роду»⁹, «люди дійсно освічені і з величезними здібностями і ...талановиті»¹⁰.

Керуючись ленінськими настановами, КПРС на всіх етапах господарського будівництва постійно піклувалася про підготовку та виховання кадрів, у тому числі й наукових. Комуністична партія і Радянський уряд у роки восьмої п'ятирічки прийняли ряд постанов, у яких накреслили важливі заходи щодо підготовки наукових кадрів насамперед у тих галузях науки, від розвитку яких залежить рівень і темпи науково-технічного прогресу. Велику роль у справі підготовки і підвищення кваліфікації викладачів вищих навчальних закладів мала спільна постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 3 вересня 1966 р. «Про поліпшення підготовки спеціалістів і вдосконалення керівництва вищою і середньою спеціальною освітою в країні»¹¹. Вона передбачала організацію в університетах і вузах, де були найбільш кваліфіковані викладацькі кадри і сучасна матеріальна база, факультетів підвищення кваліфікації викладачів строком до 4 місяців, а також їх стажування на передових промислових і сільськогосподарських підприємствах, у провідних вузах та науково-дослідних установах строком до 3 місяців.

16 листопада 1967 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли нову постанову «Про поліпшення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів»¹², згідно з якою дозволявся прийом до аспірантури безпосередньо після закінчення вузу тих молодих спеціалістів, які виявили під час навчання здібності до науково-дослідної роботи. Керівникам підприємств, науково-дослідних установ і вузів дозволялося створювати групи для проведення занять із спеціалістами, які готуються до складання кандидатських або вступних екзаменів до аспірантури.

Питанням підготовки наукових кадрів значну увагу приділяв і приділяє Центральний Комітет Комуністичної партії України. Керуючись Програмою КПРС, рішеннями XXIII з'їзду партії та відповідними постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, ЦК Компартії України

⁵ «Радянська Україна», 20 квітня 1973 р.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 410.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 262.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 215.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 83.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 258.

¹¹ «Радянська Україна», 9 вересня 1966 р.

¹² «Вестник высшей школы», 1968, № 1, стор. 3.

спільно з Радою Міністрів УРСР у лютому 1968 р. прийняли постанову «Про поліпшення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів в Українській РСР»¹³. Названі постанови були вивчені й обговорені на організованих Центральним Комітетом Компартії України та Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР куштових семінарах керівників і секретарів партійних організацій вищих навчальних закладів¹⁴.

Піклуючись про поліпшення якісного складу наукових і науково-педагогічних кадрів, ЦК Компартії України періодично заслуховував звіти про роботу окремих наукових установ і вузів республіки. Так, обговорюючи питання про роботу партійних організацій ряду провідних вузів Української РСР і, зокрема, «Про роботу партійної організації Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка» (1970 р.)¹⁵⁻¹⁶, Центральний Комітет Комуністичної партії України намітив шляхи дальшого поліпшення навчально-методичної, науково-дослідної та ідейно-виховної роботи. Висновки, зроблені стосовно названих університетів, мали позитивний вплив на діяльність партійних організацій інших наукових закладів і вузів республіки.

Питанню підготовки наукових кадрів важливого значення надавали також обласні, міські та районні комітети партії, первинні парторганізації. Прийняті ЦК КПРС і ЦК Компартії України постанови були всебічно вивчені на пленумах обкомів і райкомів партії, засіданнях бюро обкомів і парткомів науково-дослідних установ і вузів. Так, 2 грудня 1966 р. бюро Дніпропетровського обкому Компартії України заслухало питання «Про добір, підготовку і виховання науково-педагогічних кадрів у Дніпропетровському держуніверситеті» і прийняло відповідне рішення¹⁷. В січні 1966 р. бюро Київського обкому Компартії України заслухало питання «Про добір, розстановку і виховання наукових кадрів в Інституті надтвердих матеріалів Держплану УРСР», а 26 вересня того ж року — «Про роботу партійної організації Інституту філософії АН УРСР». У постановах, прийнятих з обговорюваних питань, бюро зобов'язало партійні організації названих інститутів поліпшити добір, розстановку та ідейне виховання наукових кадрів, створити необхідні умови для підготовки наукової молоді через аспірантуру¹⁸. Бюро Ворошиловградського обкому Компартії України в січні 1968 р. зобов'язало парткоми науково-дослідних установ і вузів області «на своїх засіданнях частіше обговорювати тематику науково-дослідних праць, вживати заходів до підвищення актуальності дисертацій, здійснювати повсякденний контроль за виконанням індивідуальних планів науково-дослідної роботи кожним викладачем і аспірантом, систематично заслуховувати звіти наукових працівників і аспірантів про виконання індивідуальних планів на засіданнях парткомів, учених рад, партбюро кафедр, відділів і лабораторій»¹⁹. Бюро Донецького обкому партії обговорило питання «Про керівництво Калінінського РК Компартії України вузівськими

¹³ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, 1968, № 2, стор. 3.

¹⁴ «Радянська освіта», 21 і 23 березня 1968 р.

¹⁵⁻¹⁶ В. Ю. Маланчук, В. М. Попов, А. Н. Новомінський. Вища школа УРСР, 1966—1970, К., 1971, стор. 17.

¹⁷ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 50, спр. 36, арк. 17.

¹⁸ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 29, спр. 291, арк. 4; спр. 340, арк. 8.

¹⁹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 3, спр. 311, арк. 18.

партійними організаціями»²⁰, а бюро Харківського — «Про роботу Харківського держуніверситету ім. О. М. Горького»²¹.

Питання про добір та підготовку наукових кадрів були також розглянуті бюро Жовтневого райкому партії м. Ворошиловграда²², парткома Київського політехнічного²³ та Комунарського гірничо-металургійного інститутів²⁴, а також на спільному засіданні парткому і Президії АН УРСР²⁵.

Однією з основних форм підготовки наукових кадрів у нашій країні є аспірантура, яка організована при багатьох вищих навчальних закладах та науково-дослідних інститутах. В її розпорядженні — найбільш кваліфіковані кадри вчених і відповідна матеріально-технічна база. Аналіз показав, що аспіранти здобувають науковий ступінь у середньому в 30—35 років, тобто років на 6—7 раніше від тих, хто працює над дисертаціями самостійно у процесі науково-дослідної і науково-педагогічної роботи²⁶.

Про ефективність підготовки науковців через аспірантуру свідчить і те, що за роки восьмої п'ятирічки кількість аспірантів у нашій країні збільшилася на 10,2% і в 1970 р. становила 100 тис. чол.²⁷ Із загальної кількості тих, які щорічно захищають кандидатські дисертації, близько 50% — аспіранти-випускники²⁸.

Керуючись ленінськими настановами, рішеннями партійних з'їздів і пленумів ЦК партії про залучення «до наукової роботи найбільш здібних творчих сил»²⁹, партійні організації науково-дослідних установ і вузів України щорічно обговорювали підсумки набору до аспірантури, виконання індивідуальних планів, ідейно-виховну роботу серед аспірантів. Так, питання виховної роботи серед молодих науковців партком Київського політехнічного інституту протягом 1968—1970 рр. розглядав двічі³⁰.

Про поліпшення якості підготовки аспірантів йшлося на засіданнях парткомів науково-дослідного інституту «УкрНДІспецсталь» (квітень 1966 р.)³¹, Донецького політехнічного (червень 1967 р.)³², Комунарського гірничо-металургійного (березень 1968 р.)³³ та інших інститутів та науково-дослідних установ республіки.

Аналіз роботи цих установ і вузів Української РСР дає підставу зробити висновок, що переважна більшість партійних організацій наукових закладів республіки з усією відповідальністю поставилися до відбо-

²⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 742, оп. 2, спр. 84 арк. 138.

²¹ «Комуніст України», 1971, № 3, стор. 91; «Харківський університет», 14 листопада 1970 р.

²² Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 963, арк. 30.

²³ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1089, оп. 8, спр. 131, арк. 38.

²⁴ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 6120, оп. 1, спр. 16, арк. 40.

²⁵ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 8177, оп. 2, спр. 648 арк. 101; спр. 653, арк. 1; Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 2, арк. 210.

²⁶ Б. Д. Лебін, Подбор, подготовка и аттестация научных кадров в СССР, М 1967, стор. 50—52.

²⁷ «Вестник высшей школы», 1971, № 7, стор. 10—11.

²⁸ «Высшая школа СССР за 50 лет», стор. 149.

²⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 11.

³⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1089, оп. 8, спр. 124, арк. 183; спр. 131, арк. 132.

³¹ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 6355, оп. 1, спр. арк. 23.

³² Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 742, оп. 2, спр. 84, арк. 13.

³³ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 6120, оп. спр. 16, арк. 40.

ру обдарованої молоді для підготовки її до майбутньої творчої діяльності. Партійні організації кафедр посилили зв'язки з колишніми випускниками вузів, тримали в полі зору найталановитіших вихованців, повсякденно працювали з ними, залучали до наукових досліджень. Позитивний досвід у справі добору обдарованої молоді для вступу до аспірантури нагромадили партійні організації Львівського політехнічного і Дніпропетровського металургійного інститутів, Київського держуніверситету, ряду наукових закладів АН УРСР³⁴. Парткоми і партбюро факультетів і кафедр також глибоко займалися цим питанням. Вчені ради щорічно давали в середньому 7—10 рекомендацій до аспірантури кращим випускникам, які під час навчання у вузі брали активну участь в студентських наукових товариствах та науково-дослідній роботі кафедр. До аспірантури переважно зараховувалися особи, які в більшості випадків мали заділ по дисертації, а також ті, у яких тема дослідження збігалася з науковим спрямуванням навчального закладу чи окремої кафедри.

Окремими партійними організаціями в досліджуваний період практикувалася така форма, як зарахування до аспірантури працівників промислових підприємств і установ, слухачів науково-консультаційних пунктів, які самостійно пишуть дисертації. Це сприяло дальшому зміцненню зв'язків науки з виробництвом, прискореному освоєнню нової техніки.

Досвід показав, що успішна підготовка наукових кадрів значною мірою залежить від рівня кваліфікації наукових керівників. Партійні організації республіки прагнуть до того, щоб науковими керівниками аспірантів були найдосвідченіші, найкваліфікованіші вчені, «роль яких у вік найглибших соціальних і науково-технічних перетворень особливо велика»³⁵. Завдяки копіткій роботі партійних організацій України кількість наукових керівників аспірантів — докторів, професорів, академіків і членів-кореспондентів АН СРСР і АН УРСР значно зросла і в 1970 р. становила 5,8 тис. чол.³⁶ Серед них слід назвати академіків Б. Є. Патона, В. М. Глушкова, Г. С. Писаренка; професорів Г. І. Денисенка (нині чл.-кор. АН УРСР), М. С. Коломійченка та багато інших³⁷, кожен з яких — великий вчений, справжній педагог, що повторює себе в своїх учнях³⁸.

Заслугує схвалення ініціатива Президії АН УРСР і парткому Київського держуніверситету про укладання договорів між інститутами Академії наук і факультетами вузу на творче співробітництво, яке, зокрема, передбачає участь вчених АН УРСР не тільки у навчальному процесі вузу, а й у поданні допомоги в підготовці висококваліфікованих наукових кадрів. Цей досвід поширено і серед партійних організацій інших вузів³⁹. Проте слід зазначити, що третина докторів і професорів республіки не здійснюють наукового керівництва аспірантами, в той час як окремі професори або навіть доценти мають занадто багато аспірантів⁴⁰. Так, наприклад, у Харківському політехнічному інституті траплялися випадки, коли керівництво аспірантами доручали особам, які недавно захистили кандидатські дисертації і ще не мали необхідного досвіду наукової роботи⁴¹.

Крім партійних організацій і наукових керівників, контроль за виконанням аспірантами індивідуальних планів систематично здійснювали

³⁴ «Радянська Україна», 18 вересня 1970 р.

³⁵ «Радянська Україна», 22 квітня 1970 р.

³⁶ «Український історичний журнал», 1971, № 1, стор. 16.

³⁷ Сучасність, вуз, студент, К., 1972, стор. 60.

³⁸ Див. Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 3, К., 1972, стор. 409.

³⁹ «Радянська Україна», 24 січня 1971 р.

⁴⁰ Сучасність, вуз, студент, стор. 63.

⁴¹ «Ленінські кадри», 16 квітня 1971 р.

вчені ради факультетів і кафедри. Партійні організації науково-дослідних установ і вузів республіки не тільки контролювали роботу аспірантів, а й подавали їм всіляку допомогу. Так, з ініціативи парткому Донецького політехнічного інституту для аспірантів був організований загальноінститутський семінар, мета якого — надати допомогу майбутнім науковцям у написанні і правильному оформленні статей і дисертацій. Лише в 1967 р. відбулося 8 засідань цього семінару, на яких з лекціями виступили відомі вчені інституту Оглоблін, Лейбов, Кузнецов, Степанов та ін.⁴² Партком Київського політехнічного інституту запропонував організувати для аспірантів семінар за 150-годинною програмою, мета якого — навчити майбутніх учених користуватися засобами лічильної техніки в процесі науково-дослідної роботи⁴³.

Для підвищення наукового рівня і зміцнення зв'язків з виробництвом у багатьох вузах республіки для аспірантів систематично організовувалися лекції, доповіді, науково-теоретичні конференції, зустрічі з передовиками виробництва. З метою посилення ідеологічної та політичної загартованості майбутніх науковців, їх уміння вести наукові дослідження партком Київського державного університету проводив теоретичні та методологічні семінари, в роботі яких брали участь аспіранти, наукові керівники і відомі вчені науково-дослідних установ і вузів Києва⁴⁴.

Проте у підготовці наукових кадрів через аспірантуру є ще багато недоліків. Один з головних — несвоєчасний захист дисертацій. Аналіз показує, що лише 37% аспірантів-випускників подають своєчасно дисертації до захисту, 13% захищають їх під час навчання⁴⁵. В 1967 р. у Київському політехнічному інституті на кафедрі електронних приладів не відбулося жодного захисту дисертацій, в той час як повинні були їх захистити 10 аспірантів⁴⁶. У Донецькому політехнічному інституті з 30 аспірантів, які закінчили аспірантуру в 1966 р., вчасно захистилися 8 чоловік⁴⁷. Якщо в 1967 р. кількість аспірантів Харківського політехнічного інституту, які не представили до захисту дисертації, становила 47%, то в 1968 р. — 60%⁴⁸. Крім того, у цьому інституті працювали 120 викладачів (серед них чимало старших), які в різний час закінчили аспірантуру, але не тільки не захистилися, а й навіть не продовжували працювати над своїми дисертаціями. В Інституті напівпровідників АН УРСР з 60 підготовлених протягом 1966—1970 рр. аспірантів вчасно захистили дисертації тільки 3 чол.⁴⁹

Це пояснюється тим, що не всі обласні комітети партії, парткоми вузів і науково-дослідних установ приділяли належну увагу підготовці наукових кадрів. Так, Ворошиловградський, Запорізький, Івано-Франківський та деякі інші обкоми партії протягом 1968—1970 рр. мало цікавилися цим важливим питанням⁵⁰. На засіданнях парткомів, партійних зборах факультетів і кафедр Ворошиловградського машинобудівного інституту⁵¹, Дніпропетровського державного університету⁵² та інших

⁴² Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 742, оп. 2, спр. 85, арк. 35.

⁴³ Сучасність, вуз, студент, стор. 55.

⁴⁴ «Український історичний журнал», 1971, № 1, стор. 17.

⁴⁵ «Радянська Україна», 18 вересня 1970 р.

⁴⁶ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1089, оп. 8, спр. 110, арк. 118.

⁴⁷ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 742, оп. 2, спр. 85, арк. 35.

⁴⁸ «Ленінські кадри», 16 квітня 1971 р.

⁴⁹ «Радянська Україна», 24 січня 1970 р.

⁵⁰ «Радянська Україна», 18 вересня 1970 р.

⁵¹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 3634, оп. 1, спр. 33, арк. 63.

⁵² Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 50, спр. 36, арк. 165.

вузів не завжди по-діловому обговорювалися питання, пов'язані з добром кандидатур до аспірантури, внаслідок чого конкурсний відбір забезпечувався не на належному рівні.

Так, наприклад, у Ворошиловградському машинобудівному інституті в 1967 р. на 12 місць було подано лише 15 заяв, а кафедри автоматизації, гідравліки та технології машинобудування не виконали плану прийому до аспірантури⁵³. У Дніпропетровському державному університеті в 1966 р. до аспірантури було прийнято 49 чол. замість 70⁵⁴, в АН УРСР план прийому виконано лише на 97,9%. Незадовільно виконали план прийому до аспірантури в 1966 р. харківський філіал Інституту механіки, інститути загальної та органічної хімії АН УРСР⁵⁵. Ці обставини змушували керівників окремих науково-дослідних установ і вузів зараховувати до аспірантури осіб, які на вступних екзаменах одержували задовільні оцінки й не виявили нахилу до наукової роботи. Тому під час атестації у Дніпропетровському металургійному інституті в 1970 р. було відраховано з другого року навчання 4 чол.⁵⁶, а в Київському політехнічному інституті з кафедри діелектриків і напівпровідників — усіх аспірантів-заочників. Із аспірантів стаціонару цієї кафедри в строк не вклався жоден, а тому із 19 запланованих захистів відбулося лише 4, 8 чоловік було відраховано, а 3-м продовжено строк навчання⁵⁷. З економічних, торгових та юридичних вузів і наукових установ у 1969 р. відраховано кожного 13-го аспіранта, а з університетів — кожного 20-го⁵⁸.

Виступаючи на загальних партійних зборах Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський ще раз звернув увагу партійних організацій на наявні недоліки у роботі з аспірантами й підкреслив, що для поліпшення підготовки наукових кадрів «слід... рішуче підвищувати якість підготовки аспірантів, значно краще використовувати їх дослідницькі можливості»⁵⁹.

Останнім часом значного поширення набули такі форми підготовки науковців, як цільова аспірантура, а також створення на великих промислових підприємствах науково-консультаційних пунктів для підготовки наукових кадрів без відриву від виробництва. В 1966 р. у таких пунктах при харківських заводах «Електроважмаш», ім. Малишева, електромеханічному, турбінному навчалася 165 слухачів⁶⁰, до Київського політехнічного інституту було прикріплено 6 науково-консультаційних пунктів, через які інститут здійснював допомогу 230 дослідникам⁶¹. Новою організаційною формою підготовки наукових кадрів стали інститути стажистів-дослідників. На відміну від аспірантури, де строк навчання — 3 роки, стажисти вчать 2 роки. На ці посади як правило зараховуються найбільш здібні й схильні до наукової роботи випускники вузів і спеціалісти з вищою освітою, які працюють в наукових

⁵³ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 3634, оп. 1, спр. 33, арк. 63.

⁵⁴ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 50, спр. 36, арк. 165.

⁵⁵ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 2, арк. 210.

⁵⁶ «Кадри металургії», 1 липня 1970 р.

⁵⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1089, оп. 8, спр. 124, арк. 195.

⁵⁸ Сучасність, вуз, студент, стор. 62.

⁵⁹ «Радянська Україна», 5 жовтня 1973 р.

⁶⁰ «Ленінські кадри», 22 вересня 1966 р.

⁶¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1089, оп. 8, спр. 130, арк. 121.

установах. Про ефективність цієї форми підготовки науковців свідчать такі дані: якщо в 1968 р. у наукових закладах АН УРСР стажування проходили 91 чол.⁶², то в 1969 р.— 117 чол.⁶³

Для підготовки кадрів вищої кваліфікації — докторів наук у вузах введено систему, яка передбачає звільнення на 2 роки від педагогічної роботи викладачів для роботи над докторськими дисертаціями і переведення їх на посади наукових співробітників. Протягом 1966—1970 рр. у вузах Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР на посади старших наукових співробітників було переведено 234 викладачі — кандидати наук⁶⁴.

У Київському, Львівському, Харківському університетах, Харківському політехнічному, Дніпропетровському гірничому інститутах та інших вузах значно поліпшився стан підготовки науковців вищої кваліфікації. Ще однією формою допомоги науковим співробітникам у підготовці дисертацій було надання творчих відпусток.

Цілеспрямоване і постійне піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про підготовку та виховання наукових кадрів сприяло зростанню чисельності вчених. Якщо 50 років тому в установах АН УРСР налічувалося лише 140 співробітників⁶⁵, то нині їх — близько 48 тис. Серед них — 292 академіки і члени-кореспонденти, понад 5 тис. докторів і кандидатів наук. У науково-дослідних установах і вузах республіки нині працює 137 тис. науковців, які разом з усім радянським народом успішно розв'язують накреслені партією завдання комуністичного будівництва⁶⁶. Це дало можливість поповнити наукові заклади і промислові підприємства республіки висококваліфікованими спеціалістами які сприяли впровадженню та максимальному використанню найновішої техніки.

Науковцями України за роки восьмої п'ятирічки завершено розробку майже 14 тис. науково-дослідних тем, економічний ефект від яких обчислюється у кілька мільярдів карбованців⁶⁷. У виробництво впроваджено 8046 механізованих поточкових та автоматичних ліній, комплексно механізовано й автоматизовано 3029 цехів і дільниць, створено 310 комплексно механізованих підприємств⁶⁸. Як зазначав у своїй промові на сьомій сесії Верховної Ради СРСР восьмого скликання перший заступник голови Ради Міністрів УРСР Н. Т. Кальченко, лише за минулі роки дев'ятої п'ятирічки в республіці налагоджено серійний випуск більш як 3200 найменувань нових видів промислових виробів, комплексно механізовано й автоматизовано 54 підприємства, майже 800 цехів і понад 3800 дільниць⁶⁹.

Підтримуючи і розвиваючи співдружність учених і працівників виробництва, партійні організації республіки наполегливо й цілеспрямовано вишукують нові і повніше використовують вже діючі форми і методи підвищення творчої активності наукових працівників, посилюють роботу по мобілізації їх на виконання завдань 9-ї п'ятирічки, історичних рішень XXIV з'їзду КПРС.

⁶² Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 4, арк. 195.

⁶³ Там же, спр. 5, арк. 230.

⁶⁴ В. Ю. Маланчук, В. М. Попов, А. Н. Новоміський. Назв. праць стор. 28.

⁶⁵ «Радянська Україна», 23 травня 1969 р.

⁶⁶ «Комуніст України», 1972, № 12, стор. 60.

⁶⁷ «Під прапором ленінізму», 1972, № 18, стор. 28.

⁶⁸ Науково-технічний прогрес в Українській РСР та його ефективність, К., 1971, стор. 27, 28.

⁶⁹ «Радянська Україна», 15 грудня 1973 р.

ПІКЛУВАННЯ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПРО РОЗВИТОК ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ (1966—1970 рр.)

М. М. МОТОРНЮК, М. І. БУШИН

З перших днів Радянської влади Комуністична партія розгорнула всебічну роботу, спрямовану на ліквідацію неписьменності й запровадження загального всеобучу для дітей. Ленінські декрети «Про створення державної комісії по народній освіті», «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», «Положення про організацію справи народної освіти в Російській республіці»¹ та інші поклали початок розвитку радянської школи і системи виховання дітей.

Проектуючи й реалізуючи систему народної освіти соціалістичної держави, В. І. Ленін ставив перед нею два головні завдання: забезпечити проведення безкоштовної і обов'язкової загальної й політехнічної освіти для всіх дітей до 17 років; забезпечити підготовку нових кадрів працівників освіти, пройнятих ідеями комунізму. «Щоб шкільну освіту поставити більш солідно, — підкреслював він, — для цього потрібен цілий ряд матеріальних змін: будівництво шкіл, добір учителів, внутрішні реформи по справі організації і добору персоналу викладачів»².

Розглядаючи вчительство, як головну армію соціалістичної освіти, В. І. Ленін закликав партію, Радянську владу високо піднести авторитет народного вчителя, всіляко сприяти поширенню найкращого досвіду навчання й виховання молоді. Ці настанови він виклав у праці «Сторінки з щоденника»³.

В ході соціалістичного будівництва Комуністична партія завжди приділяла надзвичайно велику увагу виконанню заповітів В. І. Леніна про розвиток радянської загальноосвітньої школи. Автори повідомлення зробили спробу висвітлити діяльність партійних організацій України в цій справі у восьмій п'ятирічці, зокрема піклування про зміцнення матеріально-технічної бази шкіл, створення належних умов праці вчителів, поліпшення трудового виховання школярів.

Радянські вчені-історики приділяють все більше уваги розвитку загальноосвітньої школи в республіці на даному етапі. Ця тема знайшла певне відображення і в українській радянській історіографії⁴. Та все ж проблеми розвитку загальноосвітньої школи у восьмій п'ятирічці досліджені ще недостатньо.

На основі глибокого аналізу процесів, що відбуваються в житті соціалістичного суспільства, ХХІІІ з'їзд КПРС визначив головний

¹ Директиви ВКП(б) и постановлення Советского правительства о народном образовании. Сборник документов за 1917—1947 гг., вып. 1-й, М.—Л., 1947, стор. 14, 17, 21.

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 341.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 407—411.

⁴ С. К. Гутянський. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні, К., 1960; Г. І. Ясницький. Розвиток народної освіти на Україні (1921—1932 рр.), К., 1965; О. К. Зубань. Борьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945—1952 рр.), Львів, 1967; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917—1967), К., 1967; О. А. Завадская. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959—1968), К., 1968; А. Д. Бондар. Развитие общественного виховання в Українській РСР, К., 1968; М. М. Грищенко. Ленін і народна освіта в Українській РСР, К., 1968; В. І. Ленін про освіту, навчання і комуністичне виховання, К., 1970; Професійна орієнтація учнів. Збірник статей, К., 1971; З історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943—1970 рр.), К., 1972; Народна освіта, наука і культура в Українській РСР, Статистичний збірник, К., 1973, та ін.

напрям розвитку загальноосвітньої школи в країні. «Радянська школа повинна розвиватись як загальноосвітня, трудова, політехнічна. Вона повинна озброювати учнів міцними знаннями основ наук, формувати у них матеріалістичний світогляд і комуністичну мораль, готувати молодь до життя, до свідомого вибору професії»⁵.

ЦК Компартії України, на виконання постанов ЦК КПРС, розробив конкретну програму дальшого розвитку і вдосконалення народної освіти в нашій республіці. Тільки в останні роки прийнято ряд важливих рішень: «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР»⁶, «Про підготовку і виховання учительських кадрів в Українській РСР»⁷, «Про стан і заходи щодо поліпшення навчально-виховної роботи у вечірніх (змінних) та заочних школах Української РСР»⁸, «Про дальше поліпшення роботи по професійній орієнтації та трудовому вихованню учнів в загальноосвітніх школах Української РСР»⁹, «Про досвід роботи партійних організацій середньої школи № 8 м. Торез Донецької області та Богданівської середньої школи імені Леніна Знам'янського району Кіровоградської області»¹⁰, «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи Української РСР»¹¹ та ряд інших. Усі ці документи — яскраве свідчення постійного піклування Комуністичної партії та Радянського уряду про навчання й виховання підростаючого покоління, підвищення освітнього рівня трудящих республіки й створення таким чином передумов для дальшого розвитку продуктивних сил.

Характерною рисою сучасного етапу розвитку народної освіти є значне зміцнення матеріально-технічної бази шкіл. З метою створення відповідних умов для дальшого вдосконалення навчально-виховного процесу партійні та радянські органи республіки дбають про забезпечення шкіл типовими приміщеннями, необхідним приладдям і навчальними посібниками у відповідності з рівнем сучасного розвитку науки й техніки. Ця турбота стала справді всенародною справою. Як свідчать статистичні дані, на Україні у восьмій п'ятирічці збудовано за рахунок усіх джерел фінансування 3662 школи на 1266,9 тис. учнівських місць. Тільки в 1970 р. введено в дію майже 600 шкіл на 255 тис. місць¹², переважно на нових житлових масивах та в сільській місцевості. Всі школи, як правило, споруджуються за сучасними типовими проектами на 536, 964 та 1320 учнівських місць.

На Україні, як і в інших республіках СРСР, щорічно зростають асигнування на освіту, культуру, розвиток науки й підготовку кадрів. У 1970 р. на ці потреби в республіці було виділено 2866 млн. крб., а в 1971 р. — на 141 млн. крб. більше¹³.

Здійснення рішень Комуністичної партії в галузі народної освіти перебувало в центрі уваги партійних організацій України. Питання про розвиток загальноосвітньої школи, будівництво нових шкіл, зміцнення матеріальної бази систематично обговорювалися на засіданнях бюро обкомів партії, партійних комітетів, нарадах партійно-господарського активу. Так, у досліджуваний період бюро Київського обкому КП Укра-

⁵ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 60—61.

⁶ «Радянська школа», 1967, № 1, стор. 1.

⁷ «Радянська освіта», 17 липня 1968 р.

⁸ «Радянська школа», 1969, № 7, стор. 1.

⁹ «Радянська школа», 1969, № 12, стор. 1.

¹⁰ «Радянська школа», 1969, № 8, стор. 1.

¹¹ «Радянська школа», 1972, № 8, стор. 1.

¹² Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник, К., 1972, стор. 374.

¹³ Там же, стор. 526.

їни неодноразово обговорювало роботу шкіл¹⁴. Дальше поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи спеціально обговорювалося на зборах партійного активу Донецької області¹⁵. Комуністи глибоко проаналізували стан навчально-виховної роботи в школах, накреслили заходи для дальшого поліпшення ідейно-політичного і морального виховання учнів. З цією метою було вирішено посилити контроль за виконанням постанов партії та уряду про школу, налагодити допомогу вузів, науково-дослідних інститутів у підвищенні теоретичного рівня та ділової кваліфікації вчителів.

Партійні й радянські організації, керівники підприємств, будов, колгоспів, радгоспів і громадськість Ворошиловградської області виявляють велику турботу про зміцнення й дальше розширення навчально-матеріальної бази шкіл. Наприклад, у 1966 р. в області збудовано 19 шкільних приміщень на 5552 учнівських місць, 76 шкільних майстерень, 39 навчальних кабінетів, 28 спортзалів, 7 їдалень, 5 шкільних інтернатів на 458 учнівських місць. Добудовано і обладнано 219 класних кімнат, вивільнено й пристосовано до занять 21 приміщення, створено 83 кабінети технічних засобів¹⁶.

Бюро Ворошиловградського обкому партії розглянуло питання про організацію педагогічного всеобучу, роботу шкіл працюючої молоді, заходи вдосконалення фізичного виховання в загальноосвітніх школах області, шляхи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи та ряд інших¹⁷.

Завдяки піклуванню Комуністичної партії та Радянського уряду відбуваються якісні зміни в мережі сільських шкіл. Зокрема, в нашій республіці в 1965/1966 навчальному році в сільській місцевості діяло 3210 середніх загальноосвітніх шкіл системи Міністерства освіти УРСР, а в 1969/1970 — вже 3790¹⁸. Зміцніла й їх навчально-матеріальна база: Протягом восьмої п'ятирічки колгоспи республіки збудували 2698 загальноосвітніх шкіл на 601,9 тис. учнівських місць¹⁹, а всього в селах України тільки загальноосвітні школи (без шкіл робітничої і сільської молоді та для дорослих) у 1970/1971 навчальному році відвідувало 7564,8 тис. учнів²⁰.

Тільки в Полтавській області за рахунок колгоспів до 1966/1967 навчального року побудовано 31 шкільне приміщення на 5635 учнівських місць, 41 навчальний кабінет, 28 шкільних майстерень, 31 їдальню, 9 інтернатів при школах, 6 спортзалів, добудовано 97 класних кімнат²¹. А в селах Кримської області за період 1965/1967 рр. зведено 154 школи на 46 500 учнівських місць, 53 спортивних зали, 75 шкільних їдалень, 205 дитячих садків, прибудовано 530 класних кімнат²².

В Новотроїцькому районі Херсонської області про розвиток шкільної справи пильно дбають райком партії, виконком районної Ради, первинні партійні організації, сільські та селищні Ради. Вони активно підтримують ініціативу колективів колгоспів, радгоспів і підприємств, уміло спрямовують сили громадськості на допомогу школі. Наприклад, у

¹⁴ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 29, спр. 340, арк. 9; спр. 318, арк. 79; спр. 321, арк. 11.

¹⁵ «Радянська школа», 1968, № 1, стор. 9—10.

¹⁶ «Радянська школа», 1967, № 5, стор. 2.

¹⁷ Там же, стор. 5.

¹⁸ Архів Міністерства освіти (далі — АМО УРСР), ф. 1, оп. 1, спр. 860, арк. 62.

¹⁹ Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник, К., 1972, стор. 374.

²⁰ Там же, стор. 444.

²¹ Полтавський обласний державний архів, ф. Р-4298, оп. 1, спр. 786, арк. 28—33.

²² Третій з'їзд учителів Української РСР, К., 1969, стор. 102.

1967 р. колгосп «Степовий» збудував у селі Одрадівці середню школу на 420 місць. На відкриття школи було запрошено передових трудівників району. Ця подія перетворилася на урочисте народне свято, що мало важливе виховне значення. Колективи інших колгоспів і радгоспів району, підрахувавши свої можливості, вирішили і в своїх селах спорудити нові школи. І вже через рік було побудовано 8 типових шкіл²³. У 1965—1966 рр. кожна школа, збудована на кошти колгоспів, мала в середньому 195 місць, а в 1967 р.— 241 місце²⁴.

«Цю народну ініціативу,— говорив на Всесоюзному з'їзді вчителів Л. І. Брежнев,— слід підтримувати і заохочувати, особливо тепер, коли треба розширяти шкільне будівництво в зв'язку з переходом на загальне середнє навчання»²⁵.

Під керівництвом партійних організацій у досліджуваний період зросла роль комсомольських організацій у здійсненні переходу до загальної середньої освіти в селі. В 1969—1970 рр. була проведена дворічка «Комсомол — сільській школі»²⁶. Основне завдання дворічки — зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл, здійснення закону про восьмирічний всеобщий і створення умов для переходу до загальної середньої освіти.

Наприклад, у Миколаївській області з участю комсомольців і молоді в 1969 р. збудовано 33 школи, 10 пришкільних інтернатів, 295 будинків для вчителів, 229 стадіонів і спортивних майданчиків, обладнано 226 кабінетів, створено 267 технічних гуртків, надіслано в сільські школи 29 869 примірників художньої, навчальної та методичної літератури.

Під час дворічки на Херсонщині за активної участі комсомольсько-молодіжних будівельних бригад закінчено спорудження 57 шкіл на 22 656 місць, 56 дошкільних закладів, 17 спортивних залів, 14 навчальних майстерень та 17 пришкільних інтернатів²⁷.

Особливо відчутні зміни в системі народної освіти сталися в західних областях України. Небаченого розквіту досягла економіка і культура в Івано-Франківській області, що була в минулому сировинним придатком буржуазної Польщі. В області 786 загальноосвітніх шкіл, в яких навчається 224 356 учнів. Середніх шкіл стало майже в 6 разів більше, ніж їх налічувалось до 1939 р. З 171 середньої школи, що діє в області, 100, а з 404 восьмирічних — 380 функціонують у сільській місцевості, хоч до 1939 р. в 150 селах області шкіл взагалі не було.

У Чернівецькій області в 1970 р. працювала 481 загальноосвітня школа, з них: 357 — з українською мовою навчання, 95 — з молдавською і 29 — з російською²⁸.

Партійні організації республіки приділяють велику увагу зміцненню вчительських кадрів. Армія кваліфікованих вчителів республіки з кожним роком росте. Підвищується їх фаховий рівень. Зараз у школах нашої республіки працює близько 500 тис. учителів і вихователів. Майже 62% з них мають вищу освіту²⁹. Це могутня армія бійців народної освіти, яка вирішує великі й почесні завдання виховання підростаючого покоління. Партійні комітети та радянські органи дбають також про поліпшення їх побутових умов. Тільки на Ворошиловградщині за 1966 р.

²³ «Комуніст України», 1971, № 8, стор. 47.

²⁴ АМО УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 711, арк. 100.

²⁵ Л. І. Брежнев, Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2. К., 1971, стор. 219.

²⁶ Документи и материалы съездов комсомола. Комсомол и подростки. Центральный комитет ВЛКСМ, М., 1971, стор. 221—223.

²⁷ «Молодь України», 10 листопада 1971 р.

²⁸ «Радянська Буковина», 18 липня 1970 р.

²⁹ «Комуніст України», 1972, № 11, стор. 50.

збудовано й виділено для вчителів 439 квартир, поліпшено житлові умови десяткам і сотням педагогів. Надано значні пільги і привілеї сільським учителям³⁰. У 1965—1969 рр. на кошти місцевих Рад депутатів трудящих, колгоспів і радгоспів, за рахунок інших джерел фінансування, а також шляхом індивідуального будівництва близько 30 тис. сільських вчителів Івано-Франківської області одержали квартири³¹. З ціною ініціативою виступили партійні та радянські органи Косівського району цієї області. До 50-річчя Великого Жовтня за рахунок місцевого бюджету, колгоспів, радгоспів і промислових підприємств в районі було споруджено для вчителів 30 будинків на 96 квартир³². Івано-Франківський обком Компартії України та виконком обласної Ради депутатів трудящих схвалили цю ініціативу і прийняли постанову про будівництво для вчителів протягом 1967—1970 рр. 468 квартир³³. Можна було б наводити безліч прикладів, як партійні, радянські, господарські організації, вся громадськість дбають про те, щоб виконати заповіт В. І. Леніна: «Народний учитель повинен у нас бути поставлений на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві»³⁴.

В основу виховання та освіти молоді з перших днів Радянської влади був покладений ленінський принцип зв'язку школи з життям, загартовування підростаючого покоління в свідомій і дисциплінованій праці. Цей перевірений життям, єдино правильний принцип ґрунтується на марксистсько-ленінському положенні про те, що поєднання навчання з участю в суспільному виробництві є не тільки і не стільки засобом при множення суспільних багатств, скільки надійним засобом підготовки всебічно розвиненої людини.

У Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної освіти молоді і дальший розвиток загально-освітньої школи» говориться: «Добиватись поліпшення трудового виховання і професійної орієнтації школярів протягом усього періоду навчання. Разом з промисловими і сільськогосподарськими підприємствами створювати й оснащати навчальні цехи, шкільні і міжшкільні навчально-виробничі майстерні»³⁵.

Запровадження нових програм з трудового виховання дало змогу поліпшити політехнічне навчання та профорієнтаційну роботу. В 1968/1969 навчальному році 300 тис. школярів вивчали основи промислового, 250 тис. — сільськогосподарського виробництва. 150 тис. учнів були охоплені трудовими політехнічними практикумами промислового й сільськогосподарського напрямку. А в 294 середніх школах 37 тис. учнів здобували професійну підготовку³⁶.

Ефективною формою поєднання навчання з продуктивною працею в сільських школах є учнівські бригади, яких у 1968/1969 навчальному році було 4092 (на 650 більше, ніж у попередньому навчальному році). В них працювало 307 тис. учнів, які обробляли близько 100 тис. га землі³⁷. Тільки в Полтавській області в 1969 р. діяла 181 навчально-виробнича бригада. Вони об'єднували 12 997 учнів, що обробляли 4 858 га землі³⁸.

³⁰ «Радянська школа», 1967, № 5, стор. 2.

³¹ АМО УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 802, арк. 3.

³² Там же, спр. 801, арк. 74.

³³ Там же, арк. 75.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 409.

³⁵ «Радянська Україна», 25 червня 1972 р.

³⁶ АМО УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 803, арк. 134.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же, арк. 214.

Повчальний досвід організації суспільно-корисної праці учнів склався в Хомутецькій середній школі Полтавської області. Вироблений там метод забезпечує наступність у трудовій діяльності учнів різних вікових груп і ознайомлення їх з сільськогосподарськими професіями. Молодь після закінчення школи йде вчитись у сільськогосподарські технікуми й інститути або залишається працювати в рідному колгоспі. В 1969 р. випускники Хомутецької школи очолювали польові ланки, 150 — працювали механізаторами, 35 — доярками, 35 з них відзначені урядовими нагородами. Колишній бригадир учнівської бригади, агроном колгоспу Катерина Іванівна Гулій, удостоєна високого звання Героя Соціалістичної Праці³⁹.

У Постанові ЦК КП України «Про досвід роботи партійних організацій середньої школи № 8 м. Торез Донецької області та Богданівської середньої школи ім. Леніна Знаменського району Кіровоградської області» відмічається, що партійна організація Богданівської середньої школи постійно тримає в полі зору трудове навчання, виховання в учнів комуністичного ставлення до праці. Вдумливо ведеться професійна орієнтація школярів. Справжньою творчою лабораторією, центром дослідницької роботи стала учнівська навчально-виробнича бригада⁴⁰.

Активна участь школярів у роботі учнівських виробничих бригад сприяє глибшому оволодінню основами наук. Серед членів більшості бригад немає другорічників, майже половина тих, хто працює в бригаді, навчається на «4» і «5». З числа учнів, які в 1970 р. здобули середню освіту в сільських школах України, 40 тис. працює механізаторами, тваринниками, садівниками в колгоспах і радгоспах.

Народна освіта піднята в нашій країні на небувалу височінь. Щороку вводиться в дію майже 600 нових шкільних приміщень з навчальними кабінетами, спортивними залами, їдальнями⁴¹.

«Майбутнє Країни Рад,— говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 50-річчю Радянської влади,— стане таким, яким його зроблять сьогоднішні жовтєнята, піонери та комсомольці. І партія твердо впевнена, що це майбутнє буде прекрасним, що наші діти й онуки з честю нестимуть уперед великий прапор Жовтневої революції!»⁴².

XXIV з'їзд КПРС накреслив грандіозну програму дій. У Директивах по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. передбачається дальший розвиток народної освіти, підвищення загальноосвітнього рівня населення, підвищення кваліфікації кадрів. Протягом п'ятирічки намічено підготувати 9 млн. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою⁴³. В нашій республіці учбові заклади підготують більше 1 млн. 700 тис. спеціалістів, і число їх у народному господарстві на кінець п'ятирічки становитиме 4,5 млн. чол., з них матимуть вищу освіту 1,8 млн.⁴⁴

Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню умов роботи сільської загальноосвітньої школи» (липень 1973 р.) на 1974—1980 рр. заплановано за рахунок

³⁹ Там же, арк. 215.

⁴⁰ «Радянська школа», 1969, № 8, стор. 1.

⁴¹ «Радянська освіта», 14 червня 1972 р.

⁴² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 94.

⁴³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1972, стор. 312.

⁴⁴ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 98.

державних капітальних вкладень спорудити нові загальноосвітні школи загалом на 7,25 млн. учнівських місць, інтернати — на 772 тис. місць і 6420 тис. м² житла для сільських учителів⁴⁵. Крім того, за рахунок колгоспів буде зведено шкіл на 2 млн. учнів⁴⁶.

Питання про дальший розвиток і вдосконалення народної освіти в країні, передбачені рішеннями XXIV з'їзду КПРС, стало предметом обговорення на VI сесії Верховної Ради СРСР восьмого скликання (1973 р.). Було прийнято «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту»⁴⁷.

Ці та інші заходи партії та уряду ще більше сприяють виконанню програмних вимог КПРС в галузі народної освіти. Як зазначав Л. І. Брежнев, «...найбільш строгий учитель — історія поставила нашої країні по предмету «народна освіта» найвищий бал»⁴⁸.

⁴⁵ «Радянська Україна», 6 липня 1973 р.

⁴⁶ «Коммунист», 1973, № 12, стор. 29.

⁴⁷ «Известия», 21 липня 1973 р.

⁴⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, стор. 211.

* * *

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ЗМІЦНЕННЮ БРАТЕРСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ З ТРУДЯЩИМИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1921—1925 рр.)

О. І. АНДРУШКО

Важливою ділянкою роботи нашої партії є виховання трудящих у дусі патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. В послідовному проведенні принципів інтернаціоналізму в життя В. І. Ленін вбачав критерій революційності в нашу епоху, запоруку перемог робітничого класу. «Інтернаціоналізм на ділі,— писав він,— один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в своїй країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) такої ж боротьби, такої ж лінії, і тільки її одної, в усіх без винятку країнах»¹.

Втілюючи в життя ленінські ідеї, партійні організації України у відбудовний період багато уваги приділяли вихованню трудящих у дусі братерської дружби і співробітництва з усіма народами Країни Рад та солідарності з класовою боротьбою міжнародного пролетаріату. Особливо велику допомогу трудящі УРСР подавали своїм єдинокровним західноукраїнським братам, які зазнавали соціального та національного гноблення з боку польської буржуазії.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 53.

В Українській РСР відбувся ряд з'їздів і конференцій КПЗУ. Тут навчалися кадри західноукраїнських комуністів-підпільників². У різний час за дорученням Виконкому Комінтерну КПЗУ допомагали видатні діячі Компартії України: С. В. Косіор, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, М. О. Скрипник, В. П. Затонський, Д. З. Мануїльський та ін. У березні 1928 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У М. О. Скрипник говорив: «КП(б)У завжди цікавилась життям і співчувала болям і радощам трудящих братів Західної України. Через пресу, через наші газети, через безпосередні зносини, через обговорення питань висвітлювалась Західна Україна на наших партійних зборах, на широких пролетарських нарадах»³.

Будучи складовою частиною Компартії Польщі, КПЗУ в той же час була тісно зв'язана з ВКП(б) та КП(б)У. В постанові V конференції КПЗУ (1924 р.), наприклад, підкреслювалася необхідність дальшого, найтіснішого зв'язку західноукраїнських комуністів з Компартією України, «як з партією, з якою вже нині лучить її низка спільних завдань, як з партією тієї країни, якої складовою частиною стане Західна Україна після перемоги соціальної революції»⁴.

ЦК КП(б)У через місцеві партійні органи і первинні парторганізації здійснював повсякденне керівництво профспілками, комсомолом, МОДРОм та іншими громадськими організаціями, що проводили велику роботу, спрямовану на розширення і зміцнення братерських зв'язків з трудящими Західної України. Солідарність радянського народу з поневоленими братами виявлялася у найрізноманітніших формах: матеріальній допомозі, кампаніях на захист жертв капіталістичного терору, шефстві над політв'язнями, вітаннях тощо. Важливою формою моральної підтримки революційних виступів західноукраїнських трудящих були мітинги, збори і демонстрації протесту проти жорстокого військово-поліцейського режиму, встановленого польськими імперіалістами в Західній Україні. В резолюціях і посланнях солідарності, що приймалися на мітингах, радянські люди висловлювали рішучий протест проти окупації і репресій, викривали зрадницьку політику запеклих ворогів українського народу — буржуазних націоналістів.

14 березня 1923 р. країни Антанти офіційно визнали право імперіалістичної Польщі на окупацію Західної України. Звістка про це викликала в Радянському Союзі могутню хвилю протесту. У ноті, надісланій урядам Франції, Великобританії та Італії, уряд Радянської України заявив, що він «вважатиме недійсним встановлення будь-якого режиму у Східній Галичині без його попередньої згоди і без дозволу самого населення»⁵. Уряд Російської Федерації також вимагав, щоб питання про Східну Галичину вирішувалося урядами УСРР та РРФСР. «Неможливо допустити, — говорилося в ноті уряду Радянської Росії, — що український народ може залишатися байдужим до долі українців, які проживають у Східній Галичині»⁶.

Висловлюючи настрій трудящих Радянської України, член ВУЦВК від Полтавщини Луценко говорив на II сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, що доля Східної Галичини дуже хвилює робітників і селян республіки. «Ми, — заявив він, — повинні виступити активно, щоб простягти руку допомоги тим, що зараз попадають в панську тюрму»⁷. Волинські губком КП(б)У, губвиконком і губпрофраді

² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 20, арк. 66.

³ «УІЖ», 1969, № 2, стор. 20—21.

⁴ Постанови V конференції КПЗУ, Львів, 1924, стор. 9.

⁵ «Правда», 15 березня 1923 р.

⁶ Документи внешней политики СССР, т. VI, М., 1962, стор. 223.

⁷ «Вісті», 14 квітня 1923 р.

від імені всіх трудящих губернії у першотравневому зверненні до трудящих Західної України писали: «Ми посилаємо в день 1-го травня наш братерський привіт робітникам і селянам Східної Галичини, обдуреним своїми угодовцями й буржуазними націоналістами., заявляємо їм, що ми, робітники і селяни Волині, обурені проти панської сваволі й проти ганебного лицемірства паризьких і лондонських банкірів»⁸.

У резолюції трудящих м. Ізюма говорилося: «Посиляємо своє палке вітання борцям Західної України за національне і класове визволення. З пролетарським обуренням протестуємо проти нечуваного національного гніту, білого терору, проти війни, яку готує фашистська Польща». «Ми одностайно висловлюємо свій рішучий протест проти фашистського терору, що шаленіє зараз у Польщі,— писали трудящі Кривого Рога,— і разом з пролетаріатом усього світу закликаємо до могутнього протесту свідому громадськість усіх країн»⁹. У резолюції, прийнятій на зборах залізничників м. Коростеня, також висловлювалися гнівний протест проти окупаційного режиму в Західній Україні й гаряче вітання її робітникам і селянам, які стогнали під ярмом польської шляхти¹⁰. Мітинги і демонстрації протесту особливого розмаху набули в прикордонних з Польщею районах. Про один з таких мітингів Скалатське староство доповідало: «По той бік Збруча, на території Радянського Союзу відбувся більшовицький мітинг. Виступаючі протестували проти гноблення західноукраїнських трудящих, з ненавистю говорили про капіталістичний уряд Польщі й закликали до боротьби проти буржуазії». Начальник Тернопільської воеводської поліції повідомляв у Варшаву, що «на цілому правому пограниччю Тернопільського воеводства відбуваються на радянському боці мітинги, збори і демонстрації»¹¹.

Солідарність радянських людей з трудящими Західної України особливо яскраво виявлялася в матеріальній допомозі. У зв'язку з революційною боротьбою на окупованих західноукраїнських і західнобілоруських землях та масовими арештами революціонерів у вересні 1922 р. ЦК РКП(б) затвердив Центральну комісію по збиранню коштів для допомоги політичним в'язням і Компартії Польщі. ЦК РКП(б) у створив у Києві обласну, а губком партії — губернські комісії, які організували збір коштів у республіці¹². Ця політична кампанія знайшла широкий відгук серед комуністів України. Партосередки приймали рішення про допомогу політв'язням Польщі, призначали відповідальних за збирання коштів. Закликаючи трудящих допомогти ув'язненим борцям, газета «Вісті» 14 серпня 1923 р. писала: «Становище політичних в'язнів і їх родин є катастрофічним і тільки щира і значна матеріальна допомога робітників і селян тих країн, які знаходяться у кращих умовах, зможе полегшити становище обездолених жертв шляхетського режиму та підтримати їх сили, щоб після виходу з вологих тюремних мурів вони змогли знову приступити до своєї революційної діяльності».

Лише протягом жовтня—листопада 1922 р. у м. Вінниці, наприклад, було зібрано близько 5 млрд. крб., 74 пуди борошна, 15 пудів зерна, в Могилівському повіті Подільської губернії — 865 млн. крб., Ольгопільському — 212 млн. крб., Летичівському — 91 млн. крб., 621 пуд хліба і 15 аршинів селянського сукна. В Юзівському повіті Донецької губернії

⁸ «Волинський пролетарий» (орган Волинського губкому КП(б)У, губвиконком і губпрофради), 1 травня 1923 р.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 51, арк. 7, 10.

¹⁰ «Волинський пролетарий», 8 травня 1923 р.

¹¹ Тернопільський обласний державний архів, ф. 231, оп. 1, спр. 133, арк. 38, 48.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 833, арк. 149; спр. 1248, арк. 14.

тільки у грудні 1922 р. зібрали близько 2 млрд. крб., а у Валківському повіті на Харківщині — майже 20 млн. крб. і 3 тис. пудів хліба¹³. Подільська губерньська партійна конференція одностайно ухвалила постанову про здачу делегатами особистих золотих і срібних речей на користь комуністів, які змагають у польських тюрмах. Багато делегатів тут же, в залі, виконали постанови конференції¹⁴.

Значну моральну і матеріальну підтримку політв'язням і їх сім'ям за кордоном, а також політемігрантам у СРСР подавали радянські люди через МОДР, створену в 1922 р. відповідно до рішення IV конгресу Комінтерну, який закликав комуністичні партії усіх країн «сприяти створенню організацій, метою яких є подання матеріальної і моральної допомоги ув'язненим в тюрмах полоненим капіталу»¹⁵. МОДР була однією з найпопулярніших міжнародних непартійних організацій, що об'єднувала людей доброї волі в СРСР і за кордоном, незалежно від їх політичних переконань, соціальної і партійної приналежності. Подати «юридичну, моральну і матеріальну допомогу ув'язненим борцям революції, їх сім'ям й дітям, а також сім'ям загиблих товаришів»¹⁶ — це було головним у діяльності МОДРу.

У листі ЦК РКП(б) від 28 січня 1923 р. всім парткомам пропонувалося «організувати всіляке сприяння і підтримку МОДР в її роботі, зокрема, ставити на загальних зборах партійних організацій обговорення конкретних заходів допомоги»¹⁷. В лютому 1923 р., керуючись цим листом, ЦК КП(б)У закликав трудящих республіки до найактивнішої участі в допомозі революціонерам і зобов'язав комосередки і фабзавкоми вести серед безпартійних робітників і селян широку агітацію за вступ до організацій МОДРу та добровільне пожертвування коштів¹⁸.

Керована Комуністичною партією, українська організація МОДР проводила велику роботу. Так, металісти Житомира на відкритих зборах партійного осередку заводу «Сільмаш» ухвалили колективно вступити в члени МОДР. Робітники і службовці харківської фабрики ім. Кутузова у резолюції загальних зборів писали: «Посилаємо братерський привіт робітникам і селянам Західної України, які беруть активну участь у революційній боротьбі, і протестуємо проти розстрілів, обшуків та арештів. У відповідь на вчинки польських окупантів ми повинні всі негайно вступити до лав МОДРу і провести кампанію по збиранню коштів на допомогу ув'язненим братам Західної України». На загальних зборах сіл Копіївки та Орлівки Тульчинського округу Подільської губернії селяни заявили: «Тепер, коли ми вільні, а робітничий клас капіталістичних країн стогне в ярмі експлуататорів, ми не повинні бути пасивними, ми повинні всі, як один, стати членами МОДРу»¹⁹.

Масовими й активними були організації МОДРу на великих промислових підприємствах. Наприклад, на харківських заводах — тракторному, електромеханічному, «Серп і Молот» — кожна з них об'єднувала більше 75% робітників цих підприємств, на Луганському паровозобудівному заводі ім. Жовтневої революції — 79%, шахті ім. МОДРу (Кривий Пір) — 75% робітників²⁰.

¹³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 1047, арк. 87; ф. 3, оп. 1, спр. 833, арк. 185; «Пролетарий» (орган Харківського губкому КП(б)У, губвиконкому, губпрофради і президії міськради), 19 січня 1923 р.

¹⁴ «Коммунист», 24 березня 1923 р.

¹⁵ Коммунистический Интернационал в документах, М., 1933, стор. 357.

¹⁶ Десять лет МОПР в резолюциях и документах 1922—1932, М., 1932, стор. 261

¹⁷ «Правда», 28 січня 1923 р.

¹⁸ «Коммунист», 27 лютого 1923 р.

¹⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 831, арк. 92; ф. 28, оп. 1, спр. 1710, арк. 1; «Коммунист», 30 жовтня 1923 р.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1581, арк. 59—60.

Трудащі Радянської України добровільно вносили певні суми для допомоги західноукраїнським трудящим, збирали «шефський гривеник», заробляли гроші на суботниках, засівали понад план так звані «модректари» тощо.

Крім матеріальної допомоги жертвам білого терору, поширеною формою солідарності трудящих УСРР із західноукраїнськими революціонерами було шефство над політв'язнями Луцької, Львівської, Дрогобицької та інших тюрем буржуазно-поміщицької Польщі. На початку 1924 р. кількість політв'язнів становила більше 6 тис. чол.²¹ Вони одержували з Радянської країни листи, медикаменти, матеріальну допомогу тощо. Так, звертаючись до політв'язнів Луцької тюрми, трудящі Шепетівки писали: «За вас, товариші, ми завжди боліли душею і наші думки й співчуття постійно з вами... Ми зробимо для вас усе, що можемо»²².

Колишній в'язень, а пізніше депутат Народних Зборів Західної України Марія Соляк розповідала: «Ми одержували в тюрмі матеріальну допомогу. Ніколи я не забуду тих щасливих хвилин. Тюремні стіни, поліція вже не вважалися мені такими жахливими: я ставала такою спільною, що здавалось мені, немає у світі такої сили, яка б могла мене зломити»²³.

Активна підтримка радянськими людьми революційного руху в капіталістичних країнах наочно виявлялася у швидкому зростанні модрівських організацій. І Всесоюзний з'їзд МОДРу (1925 р.) відзначав, що «міжнародна організація допомоги революціонерам стала надзвичайно популярною серед широких мас робітників і селян. Комітет РКП(б) сприяють зміцненню роботи комітетів МОДРу на місцях, а найбільш авторитетних комуністів із складу губкомів партії виділяють для керівництва МОДРом». Якщо на початку 1923 р. налічувалося 500 тис. членів МОДРу, то на той же час у 1925 р. їх було вже 4 млн. чол. Кількість осередків з 3 тис. у 1923 р. збільшилася до 32 тис. у 1924 р. Для допомоги революціонерам у 1923 р. було зібрано 300 тис., а в 1924 р.— 2 млн. золотих крб. Для політв'язнів і їх сімей організації МОДРу збирали у 1923 р. 200 тис. крб., у 1924 р.— 1 млн. крб. У 1923 р. отримали допомогу 4 тис. політемігрантів, а в 1924 р.— 20 тис.²⁴ Діяльність модрівських організацій нашої країни високо оцінив V конгрес Комінтерну²⁵. Організації МОДРу були активними помічниками партії в інтернаціональному вихованні трудящих. Кампанія на захист жертв білого терору і борців проти фашизму і війни, розкриття перед громадськістю суті революційної боротьби робітників і селян капіталістичних країн сприяли зростанню у радянських людей почуття інтернаціональної солідарності. Матеріальна і моральна допомога, яку подавали модрівські організації нашої країни в'язням капіталу та їх сім'ям, підтримка політичних емігрантів дали змогу зберегти для революції тисячі борців.

Велику матеріальну допомогу і моральну підтримку західноукраїнським трудящим подавало українське Товариство Червоного Хреста. У зв'язку з жорстоким військово-поліцейським режимом, встановленим окупаційними властями буржуазної Польщі на території Західної

²¹ «Голос МОПРа» (одноденна газета Харківського губернського комітету МОДРу), 20 грудня 1924 р.

²² О. Осетров. Сторінки пролетарської солідарності, К., 1969, стор. 115—116.

²³ В. Пик. Международная солидарность против войны, реакции и террора, М., 1940, стор. 38.

²⁴ «МОПР» (орган виконкому Міжнародної організації допомоги борцям революції), 1925, № 2, стор. 10—13.

²⁵ Пятый Всемирный конгресс Коммунистического Интернационала. Стенографический отчет, часть II, 1925, М.—Л., стор. 153.

України, Товариство Червоного Хреста звернулося у листопаді 1922 р. до Міжнародного Червоного Хреста з нотою протесту. «Український Червоний Хрест висловлює впевненість, — говорилося в ноті, — що Міжнародний Червоний Хрест відгукнеться на стогін 5,5-мільйонного народу і своїми компетентними протестами в ім'я гуманності та людяності... покладе кінець його стражданням і гнітові». У травні 1925 р. Всеукраїнською комісією допомоги голодуючим на Західній Україні було зібрано і відправлено 20 тис. пудів хліба, а дещо пізніше — 100 тис. крб.²⁶

На заклик комісії відгукнулося багато трудящих. Привертає увагу лист П. Мискевича із Середньої ДЕРЕЖНІ на Поділлі, який писав: «Я, селянин прикордонного села, знаю, які муки терпить голодне селянство Галичини та Західної Волині. Я закликаю прикордонні села відгукнутись і подати допомогу голодуючому селянству панської Польщі». Про це писали й жителі сіл Минійки Коростишівського району, Шумське Троянівського району та ін.²⁷

Керуючись вказівками В. І. Леніна про те, що на молодь випадає «величезне, вдячне — але зате й важке — завдання боротьби за революційний інтернаціоналізм, за справжній соціалізм...»²⁸, партія постійно дбала про поліпшення інтернаціональної діяльності комсомолу. Яскравою сторінкою в розвитку інтернаціональних зв'язків було шефство ЛКСМУ над молодіжними комуністичними спілками Польщі. Комуністичний Інтернаціонал молоді звернувся до ЦК РЛКСМ з проханням зв'язати український і білоруський комсомол з польським, а через нього — з комуністичними спілками молоді Західної України і Західної Білорусії для активізації їх діяльності у зв'язку з посиленням революційної боротьби на західноукраїнських і західнобілоруських землях. У листі ЦК РЛКСМ з цього приводу зазначалося, що український комсомол повинен налагодити тісний ідейний зв'язок з польським комсомолом на основі взаємних інформацій про історію своїх організацій, обміну досвідом, необхідною марксистсько-ленінською літературою, пропонувалося використати для цієї роботи комуністів, знайомих із становником у Польщі²⁹.

На пленумі ЦК ЛКСМУ (лютий 1925 р.) було одностайно вирішено взяти шефство над польським комсомолом. Політбюро ЦК КП(б)У схвалило це рішення³⁰. Комсомольські організації України шефствували над усіма окружними комсомольськими організаціями Польщі і Західної України. Так, комсомольці Харкова шефствували над комсомольцями Варшави; Полтави і Миколаєва — над комсомольцями Львова; Кривого Рога й Ізюма — над комсомольцями Борислава; Вінниці, Херсона і Лубен — над комсомольцями Тернополя; Житомира і Коростеня — над комсомольцями Ровно; Черкас і Ніжина — над комсомольцями Стрия; Чернігова і Глухова — над комсомольцями Коломиї; Кам'янець-Подільського і Могилева-Подільського — над комсомольцями Станіслава та ін.³¹ Для керівництва шефською роботою при ЦК ЛКСМУ була створена центральна, а при губкомах комсомолу — губернські комісії. Центральна комісія ухвалила подавати щомісячну матеріальну допомогу комсомолові Польщі: тисячу карбованців золотом, розподіливши цю суму по губерніях (вклад Донбасу, наприклад, визначався в 175 крб. щомісячно, Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава — по 125 крб.).

²⁶ «Вісник ЦК Червоного Хреста УРСР», 1927, № 9—10, стор. 29, 30.

²⁷ «Радянська Волинь», 19 серпня 1925 р.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 144.

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 67, арк. 1—3; «Молодість більшовик», 1925, № 2, стор. 41.

³⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 10, арк. 2.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 66, арк. 64.

Шефство над польським і західноукраїнським комсомолом гаряче вітали всі комуністи і комсомольці республіки, воно широко висвітлювалося, у стінних газетах, в періодичній молодіжній пресі³².

Шефство сприяло інтернаціональній згуртованості юнаків і дівчат Країни Рад з трудовою польською та західноукраїнською молоддю, яка на прикладі життя і діяльності радянських людей глибше засвоювала ідеї ленінізму, більш активно піднімалася на боротьбу з буржуазією.

Становище і боротьба трудящих Західної України у досліджуваний період широко висвітлювалися в українській радянській пресі. Газети і журнали пропагували ленінські ідеї єднання трудящих Союзу РСР з братами по класу в капіталістичних країнах, виступали організаторами подання моральної та матеріальної допомоги західноукраїнським трудящим. Так, орган ЦК КП(б)У — газета «Комуніст» 27 лютого 1923 р. закликала трудящих республіки подати найактивнішу допомогу революціонерам Західної України. Організаторами цієї важливої справи мали стати комуністи.

Багато матеріалів про братерські зв'язки з трудящими Західної України публікувалися також у республіканській газеті «Вісті», губернських, міських та районних газетах. Рубрики «По той бік радянських кордонів», «Руки — братам Західної України», «Зміцнюйте братерські зв'язки» та інші у цих газетах були постійними.

Братерська солідарність і міцні зв'язки народів Радянського Союзу з трудящими західноукраїнських земель, підтримка і постійне піклування про долю своїх поневолених братів сприяли посиленню революційного піднесення на Західній Україні. Боротьба трудящих Західної України за своє соціальне і національне визволення створила необхідні передумови для здійснення споконвічної мрії українського народу про возз'єднання всіх своїх земель у єдиній Українській Радянській державі.

³² Там же, спр. 67, арк. 6, 7.

РОЗВИТОК КООПЕРАТИВНОГО РУХУ НА УКРАЇНІ В 1920—1924 рр.

Ю. І. КУНАХ

Шляхи і методи перебудови буржуазної кооперації на соціалістичних засадах уперше розробив і науково обґрунтував В. І. Ленін. Він визначив основні напрямки політики Комуністичної партії щодо робітничої та селянської кооперації, показав роль і значення компромісної угоди пролетарської держави з верхами буржуазної кооперації, розкрив форми залучення дрібнобуржуазних і середніх верств населення до соціалістичного будівництва¹. Ці ленінські вказівки були використані Комуністичною партією та Радянським урядом при вирішенні завдань потаєного перетворення споживчої кооперації.

¹ Див. В. І. Ленін, ПСС, т. 36, стор. 186—187, 296, 305, 543; т. 37, стор. 188—197, 232, 342, 347, 352; т. 38, стор. 164—165, 411; т. 39, стор. 383; т. 50, стор. 214, 251, 284; т. 51, стор. 119.

На першому етапі реорганізації та соціалістичної перебудови споживчої кооперації України (січень 1920 — березень 1921 рр.) робітники і селяни під керівництвом КП(б)У закладали основи робітничо-селянської кооперації. Ініціатором цієї складної справи став робітничий клас республіки, який після закінчення громадянської війни почав боротьбу за очищення керівних кооперативних органів від есеро-меншовицьких і націоналістичних елементів. Підтримка робітничою кооперацією політики Комуністичної партії з питань створення єдиного соціалістичного кооперативу дала змогу В. І. Леніну констатувати, що кооперація і Радянська влада — невіддільні².

Ще навесні 1919 р. виявилася тенденція до зближення багатьох обласних робітничих кооперативних об'єднань з Радянською владою. Так, наприкінці березня 1919 р. керівники Катеринославського обласного союзу робітничих кооперативів виступили ініціаторами перетворення великих кооперативів у багатоловочні, що відповідало основним положенням декрету РНК РРФСР від 20 березня 1919 р.³ У січні—лютому 1920 р. всі найбільші робітничі кооперативні союзи (Південно-Західний, Союздонбасейн, Південне правління Центросекції, губернські робітничі союзи) заявили про підтримку політики Радянського уряду в галузі залучення робітничої кооперації до заготівлі та розподілу продуктів серед міського населення, а також до подання допомоги профорганам⁴.

За допомогою партійних, радянських і профспілкових організацій до травня 1920 р. керівні органи робітничої кооперації було очищено від меншовицько-есерівських та націоналістичних елементів. На IV з'їзді робітничої кооперації України (23—30 квітня 1920 р.) створено «Уробсекцію», членами якої були представники комуністичної фракції, затвердженої ЦК КП(б)У⁵. З'їзд ухвалив резолюції про приєднання до III Комуністичного Інтернаціоналу та про участь у першотравневому комуністичному суботнику і надіслав вітальні телеграми Червоній Армії та В. І. Леніну⁶.

Навесні та влітку 1920 р. у всіх губерніях республіки відбулися з'їзди робітничої кооперації, делегати яких схвалювали рішення загальноукраїнського форуму та приймали постанови про створення губсекцій для реорганізації робітничої кооперації на основі декрету від 20 березня 1919 р.

Реорганізована робітнича кооперація позитивно впливала на загальногромадянську і, особливо, селянську кооперацію, більшість службовців якої не визнавали Радянської влади. Члени кооперативної комісії і кооперативного відділу при ЦК КП(б)У також провели величезну організаційну та агітаційно-пропагандистську роботу в цьому напрямі. Наприклад, створене при коопвідділі ЦК КП(б)У редакційно-видавниче бюро за короткий строк випустило для селян масовим тиражем брошури, листівки, плакати, звернення. Найпопулярнішими були брошура

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 295—303.

³ «Известия», 25 березня 1919 р.; Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, 1917—1923. Сборник документов, т. I, М., 1956, стор. 117—120. Відповідно до цього декрету на основі об'єднання державних продовольчих органів робітничої та загальногромадянської кооперації було створено єдиний розподільний орган — комуну із збереженням існуючого кооперативного апарату.

⁴ Пізніше, в квітні 1920 р., резолюції про співробітництво з Радянською владою було прийнято на засіданнях і з'їздах Харківської та Миколаївської робітничих кооперацій («Коммунист», 23, 24 квітня 1920 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 5587, арк. 108—109).

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 10, арк. 2—3; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 14, арк. 7.

⁶ «Коммунист», 27—30 квітня, 1, 2, 27 травня 1920 р.

«До трудового селянства» і звернення «До тебе, селянська біднота». Для допомоги сільським кооператорам ЦК КП(б)У направляв до-свідчених інструкторів. Лише у лютому—березні 1920 р. в села виїхали 60 чол.⁷

У жорстокій боротьбі з представниками старих кооперативних об'єднань* за ініціативою ЦК КП(б)У було створено керівні центральні кооперативні органи — Кооперативний комітет України** і республіканський центр споживчої кооперації — Вукоопспілку***. Створення Вукоопспілки знаменувало собою втілення в життя ленінських ідей про об'єктивну необхідність вироблення компромісної угоди пролетарської держави з буржуазними кооператорами⁸.

До грудня 1920 р. була в основному завершена реорганізація губернських спілок і фабрично-заводських споживчих товариств, а також сільської кооперації в Полтавській, Харківській, Одеській і Катеринославській областях⁹. У ході реорганізації сільських споживчих товариств з них виключали націоналістичні елементи, обирали нові правління, до складу яких входили незаможні селяни, приймали нові статuti тощо. До січня 1921 р. замість 150 райспілок було створено 12 губспілок з 4548 єдиними споживчими товариствами¹⁰. Водночас проводилися вибори тимчасових правлінь губспілок, внаслідок чого в них посилювався вплив Комуністичної партії. Так, із 125 членів тимчасових правлінь 10 губспілок України, обраних наприкінці 1920 р., 69 — були комуністами¹¹. Незважаючи на те, що до початку запровадження непу реорганізація споживчої кооперації ще не завершилася, однак уже було закладено основи для її перебудови на соціалістичних засадах.

Завершення організаційно-господарської перебудови кооперативного апарату — одне з головних завдань другого етапу соціалістичного перетворення споживчої кооперації України (березень 1921 — грудень 1922 рр.). Адже на першому етапі проводилася реорганізація апарату в основному робітничої та вищої ланки селянської споживчої кооперації, в яких створено тимчасові правління. Середня та низова кооперативна мережа ще не була очищена від буржуазно-націоналістичних елементів. До апарату Вукоопспілки влилося багато старих кооператорів з Дніпро-спілки, Централу та інших об'єднань, що існували раніше. Під їх впливом керівництво Вукоопспілки не завжди відстоювало принципи

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 206, оп. 1, спр. 196, арк. 25а.

* Найбільшими обласними і районними спілками споживчої кооперації України в 1918—1919 рр. були Дніпровська спілка споживчих товариств (Дніпроспілка), Спілка споживчих товариств Півдня Росії, Полтавська крайова спілка споживчих товариств, Спілка споживчих товариств Донецької губернії, Обласна спілка робітничо-міської кооперації Південно-Західної України, Одеська спілка споживчих товариств. — ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 351, арк. 93—94; ф. 206, оп. 1, спр. 50, арк. 4.

** Кооперативний комітет України, який працював під керівництвом кооперативного відділу ЦК КП(б)У, було створено 6 квітня 1920 р. при Наркомпроді УРСР (Собрание узаконений і распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины и уполномоченных РСФСР, 1920, № 7, ст. 111, стор. 151).

*** Новий центр споживчої кооперації України — Вукоопсоюз — було створено за постановою кооперативного комітету від 15 червня 1920 р. Після затвердження кооперативним комітетом 18 червня 1920 р. положення про створення тимчасового правління Вукоопсоюз було перейменовано у Вукоопспілку. — ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 4а, арк. 2; спр. 330, арк. 58.

⁸ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 36, стор. 186, 296, 305.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 2, стор. 203, арк. 5; ф. 34, оп. 2, спр. 49, арк. 3; «Коммунист», 14, 26 січня, 20 лютого 1921 р. В Олександрійській, Волинській та Подільській губерніях реорганізація не була завершена в зв'язку з початком воєнних дій.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 2916, арк. 127; ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. 4; спр. 10, арк. 6; спр. 314, арк. 76.

¹¹ «Коммунист», 14 грудня 1921 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 12, арк. 58.

кооперативної політики. Так, навесні 1921 р. на керівні посади у Вукоопспілку приймали переважно українців¹².

Невирішеною залишалася проблема єдності кооперативного апарату і споживчої кооперації в цілому. Відірваність місцевих організацій від центру призводила до пожвавлення сепаратистських настроїв у деяких губспілках. Без погодження з Вукоопспілкою Чернігівська губспілка укладала договори з Польщею, а Київська — з Польщею і Чехословаччиною¹³⁻¹⁴. На необхідності вдосконалення кооперативного апарату наголошував у своїй доповіді на I Всеукраїнському з'їзді робітничо-селянської кооперації (серпень 1921 р.) представник ЦК КП(б)У М. В. Фрунзе. Якщо врахувати, що інструкторів було мало, а комуністів серед них — одиниці, то стане зрозумілою вся складність завдань, які мали розв'язати Комуністична партія і уряд України. Зрозуміло, що посилення соціалістичних засад у кооперації не означало відкидання старого кооперативного апарату. Воно передбачало, підкреслював В. І. Ленін, боротьбу з контрреволюційними замірами кооператорів, підпорядкування і використання кооперативного апарату в інтересах господарського будівництва¹⁵.

Здійснити другий етап соціалістичного перетворення споживчої кооперації можна було лише поступово, враховуючи ті важливі проблеми, які стояли перед кооперацією в перші роки непу. Тому основне завдання цього етапу вирішувалося протягом двох періодів. У березні—жовтні 1921 р. (перший період) було повністю проведено реорганізацію кооперативного апарату губспілок, частково — єдиних споживчих товариств і відповідно до декретів РНК РРФСР від 20 березня 1919 р. та ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. втілено в життя принцип багатоловочної системи¹⁶. Внаслідок цього в жовтні 1921 р. до складу 12 губспілок України ввійшло 105 районних відділень, 4716 єдиних споживчих товариств, 9694 розподільних пункти, що обслуговували 27 078 210 чол.¹⁷

Нова реорганізація супроводжувалася зміцненням позицій Комуністичної партії в органах управління і контролю найвищої ланки кооперації. Кількість комуністів, обраних до постійних правлінь, порівняно з їх числом у тимчасових правліннях збільшилася на 4,8% (з 55,2% у січні 1921 р. до 60% — у жовтні)¹⁸. Вони мали 61,54% місць у контрольних радах губспілок, більшість — в апараті Вукоопспілки (10 членів правління з 15 і 5 членів ревізійної комісії з 8)¹⁹.

У цей період було встановлено тісні контакти між губспілками робкоопами, з одного боку, Вукоопспілкою і Уцербкоопом, — з другого. У звіті правління Вукоопспілки, зокрема, зазначалося, що обидві сторони через єдину споживкооперацію координували плани роботи.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 330, арк. 56.

¹³⁻¹⁴ Там же, спр. 314, арк. 77; спр. 378, арк. 51; спр. 453, арк. 90а.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 150.

¹⁶ Декрет ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. регламентував діяльність споживчої кооперації до кінця 1923 р. Це був перший крок до організації споживкооперації на принципі добровільності членства. Однак цим декретом не скасовувалося обов'язкове кооперування населення. Як і раніше, кожний громадянин мав бути приписаний до розподільного пункту і зберігалися принципи багатоловочного будівництва і централізм (Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины 1921, № 6, ст. 180, стор. 176—178; ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 12, арк. 72).

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 314, арк. 79; спр. 12, арк. 61, 63, 65, 66, 67; спр. 351, арк. 9; Харківський обласний державний архів, ф. Р-4876, оп. 1, спр. 23 арк. 1; «Коммунист», 4 серпня 1921 р. (підрозрахунок автора).

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 2916, арк. 127; ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. спр. 314, арк. 76; «Коммунист», 4 грудня 1921 р. (підрозрахунок автора).

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 314, арк. 79.

Другий період (жовтень 1921 — грудень 1922 рр.) ознаменувався завершенням організаційно-господарської перебудови кооперації на основі постанови ВУЦВК «Про союзу мережу споживчої кооперації України»²⁰, що дало змогу значно зміцнити зв'язки між робітничою та селянською кооперацією. Ця реорганізація була продовженням комплексу заходів, здійснених Комуністичною партією та урядом України на виконання декретів РНК РРФСР від 20 березня 1919 р. і ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. В її основу було покладено принципи переходу від системи губспілок до райспілок і губробкоопів, побудованих за прикладом погубернського об'єднання профспілок. Цей перехід, організаційно закріплюючи злиття єдиних споживчих товариств з губробкоопами, завершував процес створення губернських центрів робітничо-міської кооперації, в яких на добровільних засадах кооперувалося все міське населення губернії²¹. Входячи до складу райспілок, робітнича кооперація значно посилювала вплив робітничого класу на сільську споживчу кооперацію. До жовтня 1922 р. замість 12 губернських спілок було створено 46 районних, а у всіх губернських містах — губробкоопи²².

Активну участь в організаційно-господарській перебудові споживчої кооперації, зокрема в реєстраційній та пайових кампаніях, ревізіях і ліквідації псевдокооперативів, брали широкі народні маси. Це свідчило про зміну їх ставлення до споживчої кооперації.

Вплив Комуністичної партії в робітничо-міській та сільській споживчих коопераціях все ще був неоднаковим. Після виборчої кампанії, проведеної у республіці в серпні — грудні 1922 р., у правліннях губробкоопів, міських і фабрично-заводських єдиних споживчих товариств працювало 60,3% комуністів, а в правліннях райспілок — 10,18%. З 1839 членів ревізійних комісій, обраних у 678 єдиних споживчих товариствах, тільки 198 були членами партії²³. Водночас виборча кампанія 1922 р. стала важливим політичним заходом, що сприяв пробудженню активності мас.

На другому етапі соціалістичної перебудови споживчої кооперації України держава ще змушена була йти на компроміси з буржуазними кооператорами, адже основна маса пайовиків сільської кооперації — це дрібні буржуа або куркулі. Отже, й кооперативний капітал, як правило, складався із внесків, паїв та авансів цієї категорії пайовиків. Для одержання більших прибутків багато кооперативів проводили торгово-посередницькі операції, які не завжди відповідали державним інтересам. Однак за своїми господарсько-економічними функціями і характером виконуваних завдань, зокрема щодо розвитку товарообміну, реалізації продукції державної промисловості та витіснення приватного капіталу в місті і на селі, наприкінці 1922 р. споживча кооперація тісно примкнула до соціалістичного сектора. Як пізніше підкреслював В. І. Ленін, радикальне вирішення кооперацією цих завдань створювало все «необхідне і достатнє» для побудови соціалістичного суспільства²⁴.

На завершальному етапі соціалістичної перебудови споживчої кооперації (січень 1923 — жовтень 1924 рр.) Комуністична партія та уряд України вирішували три завдання: посилення впливу КП(б)У в органах управління і контролю всіх ланок республіканської кооперативної мережі; максимальне охоплення споживчою кооперацією широких мас

²⁰ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины, 1922, № 19, ст. 302, стор. 330.

²¹ Там же; ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 830, арк. 154; ф. 218, оп. 1, спр. 16, арк. 13.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 836, арк. 141.

²³ Там же, спр. 819, арк. 1, 5, 8 (підрахунки автора).

²⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 413.

населення на основі постанови ЦВК і РНК СРСР від 28 грудня 1923 «Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства»²⁵; створення однорідної бідняцько-середняцької структури пайовиків споживчої кооперації. На цьому етапі велика увага приділялася вдосконаленню та організаційно-господарському зміцненню всієї системи споживчої кооперації. Важливим рубежем у вирішенні названих завдань став 1923 р. Він ознаменувався дальшим посиленням впливу Комуністичної партії в усій системі споживчої кооперації, насамперед в основній ланці — райспілках. Було значно оновлено склад правління контрольних органів райспілок Харківської, Чернігівської, Київської, Подільської та інших губерній України²⁶.

За ініціативою КП(б)У і відповідно до рішень других зборів уповноважених Вукоопспілки (січень 1923 р.) та третьої сесії її ради (11—15 травня 1923 р.) було проведено масове кооперування населення і перебудову робітничо-міської кооперативної мережі, яка на 1 липня 1923 р. складалася з 9 єдиних споживчих товариств губернських міст, 110 товариств решти міст і 118 робкоопів фабрично-заводських селищ²⁷. 60–80% населення вступили в кооперативи, а 30–60% членів профспілок внесли пай²⁸.

Внаслідок перебудови робітничо-міської кооперації зміцніли фінансове становище всіх її ланок, зросли пайові та власні капітали робітничих кооперативів, посилилась їх боротьба з приватним капіталом. Однак членами обох видів споживчої кооперації були переважно члени профспілок (80% у робітничій кооперації та 47,1% від загальної кількості пайовиків України²⁹). Процент кооперування решти населення на 1 січня 1924 р. залишався невисоким (8,5% у робітничій та 3,1% у сільській кооперації)³⁰. Лише 1,4% населення було активними пайовиками³¹.

Важливим заходом у справі втілення в життя ленінської ідеї про загальне кооперування став перехід споживчої кооперації на добровільне членство. Запровадження принципу добровільності сприяло залученню до кооперативної роботи нових верств трудящих, очищенню кооперативів від ворожих елементів, матеріальному стимулюванню населення міст і села. Вже до кінця 1924 р. було кооперовано 17,6% селянських господарств і 52% членів профспілок³². Це — велика перемога Комуністичної партії в боротьбі за здійснення ленінського кооперативного плану.

Крім реалізації невідкладних організаційно-господарських заходів щодо зміцнення споживчої кооперації, нова кооперативна реформа викликала винятково важливе соціально-політичне завдання. На основі добровільного членства до жовтня 1924 р. було розв'язане протиріччя між роллю і функціями споживчої кооперації в соціалістичному будівництві з одного боку, і класовим складом пайовиків та органів управління, — другого. На 1 жовтня 1924 р. за соціальним складом пайовиків спожив-

²⁵ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. стор. 418.

²⁶ «Известия ЦК КП(б)У», 1923, № 13—14, стор. 40; № 15—16, стор. 63, 70, 1

²⁷ «Украинский экономист», 22 вересня 1923 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 2, ст 555, арк. 37.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 2, спр. 555, арк. 48.

²⁹ «Украинский экономист», 22 вересня 1928 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 1, ст 76, арк. 17; оп. 2, спр. 555, арк. 48.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 1617, арк. 160; спр. 2829, арк. 27 (підрахунок автора).

³¹ Там же, ф. 539, оп. 1, спр. 76, арк. 17.

³² Там же, ф. 337, оп. 1, спр. 1675, арк. 185.

ча кооперація України на 90% була бідняцько-середняцькою організацією, яка співробітничала з Радянською владою³³. А в органах управління та контролю працювало близько 84% середняків і незаможників³⁴. Неухильно зростала питома вага комуністів у кооперації. Так, 88% голів кооперативних центрів, обраних наприкінці 1924 р., були членами партії, а з 79 голів райспілок та їх заступників лише 2 були безпартійними³⁵. У правліннях і ревізійних комісіях райспілок працювало 60—68% комуністів, у правліннях центральних робітничих кооперативів — 65%, а в їх ревізійних комісіях — 54%³⁶.

Завершальний етап соціалістичної перебудови споживчої кооперації, який закінчився в жовтні 1924 р., характеризувався значним поживленням торгово-кооперативної діяльності та кращим забезпеченням населення товарами широкого вжитку. Так, питома вага української споживчої кооперації в загальному товарообороті України у 1923/24 господарському році, порівняно з 1922/23 роком, збільшилася в 2 рази і становила 18% торгового обороту країни. При цьому абсолютний оборот споживчої кооперації протягом вказаного періоду зріс більш як у 4 рази — з 99,9 млн. до 425 млн. крб. У 1923/24 році споживча кооперація продала населенню республіки товарів на 400 668 882 крб.³⁷ Ці дані свідчать, що до жовтня 1924 р. споживча кооперація виконала своє основне завдання і стала для робітників і селян найдоступнішим та найдешевшим видом кооперації. Вона поступово перетворювалася на головний регулятор ринкової кон'юнктури. На цей час українська кооперація навчилася «практично будувати... соціалізм так, щоб кожний дрібний селянин міг брати участь в цій побудові»³⁸.

Аналіз характеру і змісту діяльності споживчої кооперації України дає підставу вважати, що в 1920—1924 рр. вона була своєрідною формою союзу дрібнобуржуазного укладу з соціалістичним сектором господарства. Завдяки цьому союзові протягом чотирьох років Радянська держава проводила курс на використання капіталістичних елементів в інтересах соціалістичного будівництва.

Форми і методи соціалістичної перебудови буржуазної кооперації в РРФСР та УРСР були однотипними, однак на Україні цей процес тривав аж до жовтня 1924 р.

Практика перебудови держкапіталістичної кооперації в соціалістичну підтвердила ленінське положення про те, що «кооперація є теж вид державного капіталізму, але менш простий, менш чітко-окреслений, більш заплутаний і тому такий, що ставить перед нашою владою на практиці більші труднощі»³⁹. Водночас вона показала, що споживча кооперація є найбільш змінюваною і рухливою формою державного капіталізму. На відміну від оренди та змішаних акціонерних товариств, які протягом усього відбудовного періоду мали держкапіталістичний характер, функції та завдання кооперації змінювалися. Вже з кінця 1921 р. за своєю суттю вона не була держкапіталістичною.

³³ П. Пожарський. Соціальний склад української кооперації. Історично-статистичний нарис, К., 1929, стор. 44; ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 2939, арк. 19.

³⁴ «Кооперативный бюллетень», 1925, № 26—27, стор. 40; ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 1611, арк. 163; ф. 296, оп. 2, спр. 444, арк. 43.

³⁵ IX Всеукраїнський съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, Харьков, 1925, стор. 54.

³⁶ Итоги работы ЦКК и Рабрина за 1924/25 г. (К отчету IX Всеукраїнському съезду партии), Харьков, 1925, стор. 247; ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 2, спр. 5, арк. 114.

³⁷ «Український економіст», 7 листопада 1925 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 1675, арк. 158—159, 185; «Союз потребителей», 1925, № 4, стор. 87; «Кооперативный бюллетень», 1925, № 20, стор. 33; «Хозяйство Украины», 1925, № 4, стор. 6.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 413.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 316.

Як найпростіша форма кооперації, споживча кооперація України була разом з тим нижчою формою держкапіталізму, що зумовлювалося функціями, які вона виконувала в перші роки Радянської влади (розподіл і заготівля продуктів, регулювання цін тощо). Однак неправомірно проводити аналогію між споживчою кооперацією та іншими формами держкапіталізму. Її своєрідність полягала в тому, що, будучи формою державного капіталізму, вона водночас являла собою масову громадську організацію. Цю обставину враховували В. І. Ленін і Комуністична партія.

У більшості європейських соціалістичних країн за умов народно-демократичного ладу існувала така форма держкапіталізму, як кооперація дрібних власників. Вона виконувала завдання, аналогічні тим, що стояли перед споживчою кооперацією України в 1920—1924 рр. Так, одні з головних завдань шестирічного плану розвитку народного господарства Польщі на 1950—1955 рр., прийнятого Законодавчим сеймом 21 липня 1950 р., було об'єднання на добровільних засадах значної частини дрібних і середніх селянських господарств у соціалістичні виробничі кооперативи і ліквідація таким чином джерел розвитку капіталізму⁴⁰.

Слід зазначити, що в державах соціалістичної співдружності це питання не стояло так гостро, як у СРСР. Воно вирішувалося з врахуванням конкретних умов будівництва соціалізму в кожній країні та досвіду Радянського Союзу. Слова В. І. Леніна про те, що «кооперативний» капіталізм на відміну від приватногосподарського капіталізму є, при Радянській владі, різновидністю державного капіталізму і, як такий, він нам вигідний і корисний...»⁴¹, не втратили свого значення й сьогодні для країн, що стають на шлях будівництва соціалізму.

⁴⁰ Г. М. Шур. Социалистическое строительство в Польской Народной Республике. — Научные записки Ташкентского института народного хозяйства, вып. 22, Ташкент, 1965, стор. 215.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 316.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧАСТИН ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ (ЧОП)

НА УКРАЇНІ
(1920—1924 рр.)

Е. М. КУКЕЛЬ

Для збройного захисту молодої Країни Рад Комуністична партія створила, крім Червоної Армії, військ ВЧК та міліції, ще й особливий військово-партійні загони, що одержали назву частин особливого призначення. Це були специфічні формування, які склалися переважно з комуністів і комсомольців. Головне їх завдання полягало в боротьбі з контрреволюційними виступами — бандитизмом, змовами, диверсіями. Охороняючи об'єкти тилу, вони в разі необхідності брали участь і в бойових діях на фронтах громадянської війни.

Виникнення ЧОП — явище закономірне. Ще в роки першої російської революції В. І. Ленін вказував: «В епоху громадянської війни ідеалом партії пролетаріату є *воююча партія*»¹. Створення ЧОП зумовлюва-

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 14, стор. 7.

лося й тим, що молода Червона Армія, відбиваючи натиск інтервентів і білогвардійців, неспроможна була одночасно виділити потрібні сили для боротьби з контрреволюцією в радянському тилу.

Комуністична партія, організовуючи частини особливого призначення, показала взірць творчого підходу в пошуках форм збройного захисту соціалістичної Вітчизни від внутрішніх і зовнішніх ворогів. Формування, вдосконалення і бойове використання комуністичних частин — важлива ділянка роботи партійних організацій у період громадянської війни, воєнної інтервенції та на початку непу.

В радянській історичній літературі перші спеціальні праці, присвячені ЧОП, з'явилися після Великої Вітчизняної війни. В 1958 р. професор С. Ф. Найда у своїй книзі² висвітлив основні періоди розвитку й діяльності ЧОП на території всієї країни. Однак у ній недостатньо показана роль ЧОП на Україні. Деякі питання діяльності ЧОП України розглянуті в монографії І. Я. Трифонова³. Автор говорить про їх широку участь у розгромі куркульського політичного та кримінального бандитизму в перші роки непу, про те, що ЧОП стали «надійною збройною опорою Радянського уряду в боротьбі з контрреволюцією». Про участь ЧОП у боях з білогвардійщиною та куркульськими заколотами на Україні говорить у своїй праці М. І. Супруненко⁴. Окремі відомості про участь комуністичних загонів України в розгромі контрреволюційного куркульського бандитизму на заключному етапі громадянської війни і в перші роки після її завершення наводяться в працях Ю. П. Петрова, О. В. Лихолата, Ю. Ю. Кондуфора, П. Г. Софінова, К. І. Познякова, О. О. Кучера, В. М. Самофалова⁵.

Історії виникнення ЧОП, їх бойовій діяльності присвячені кандидатські дисертації С. М. Тельнова⁶ та І. О. Абраменко⁷. У першій з них розглядається діяльність ЧОП в цілому по країні, а в другій — по Західному Сибіру. Найповнішим дослідженням історії ЧОП на Україні є кандидатська дисертація В. Л. Кротова⁸. В ній на великому фактичному матеріалі досліджено діяльність Комуністичної партії України в справі формування й поліпшення організації ЧОП, використання їх у боротьбі з контрреволюцією в тилу республіки. Автор широко показав, як місцеві партійні комітети вдосконалювали структуру ЧОП, озброювали і споряджували їх, вели політичну роботу з комунарами (так

² С. Ф. Найда. О некоторых вопросах истории гражданской войны в СССР, М., 1958.

³ И. Я. Трифонов. Классы и классовая борьба в начале нэпа (1921—1923 гг.), ч. 1, Л., 1964.

⁴ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, М., 1966.

⁵ Ю. П. Петров. Партийные мобилизации в Красную Армию. 1918—1920 гг., М., 1960; А. В. Лихолат. Разгром националистической контрреволюции на Украине, 1917—1922 гг., М., 1954; Ю. Ю. Кондуфор. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны, К., 1964; П. Г. Софинов. Очерки истории ВЧК. 1917—1922 гг., М., 1960; К. И. Позняков. Красный тыл — фронту, Харьков, 1968; О. О. Кучер. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921—1923 рр., Харків, 1971; В. М. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства 1921—1925 рр., К., 1963.

⁶ С. М. Тельнов. Коммунистическая партия — организатор Частей Особого Назначения для борьбы с контрреволюцией. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, М., 1966.

⁷ И. А. Абраменко. Коммунистические формирования — Части Особого Назначения Западной Сибири. 1920—1924 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Томск, 1964.

⁸ В. Л. Кротов. Деятельность Коммунистической партии Украины по созданию и боевому использованию Частей Особого Назначения (ЧОН) в борьбе с контрреволюцией. 1919—1924 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Харьков, 1969.

називалися бійці змінного складу ЧОП). Однак у дисертації недостатньо висвітлено конкретну роль у викоріненні бандитизму в різних районах України, військове навчання комуністів, причини розформування ЧОП у 1924 р.

Вивчення й аналіз наявної літератури і названих дисертацій дає змогу зробити висновок, що в них ще неповно розкрито цю важливу сторону діяльності Комуністичної партії. В даній статті робиться спроба якоюсь мірою заповнити прогалини в історії ЧОП України.

Військово-патріотичні загони на Україні почали створюватися з ініціативи місцевих парторганізацій ще в дні боротьби за перемогу Великого Жовтня і встановлення Радянської влади. Вони відіграли велику роль у відбитті спроб контрреволюції реставрувати експлуататорський лад. Комуністичні загони брали активну участь у боях проти військ Центральної ради та австро-німецьких інтервентів.

Після підписання в березні 1918 р. Брестського миру з Німеччиною Комуністична партія приділяла велику увагу зміцненню обороноздатності країни, створенню системи загального військового навчання населення, організації комуністичних військових загонів. На VII з'їзді РКП(б) В. І. Ленін висунув завдання «...вчитися військової справи по-справжньому...»⁹. Виконуючи вказівку вождя, ЦК РКП(б) у березні 1918 р. видав директиву, за якою всім партійним організаціям належало озброїти комуністів і приступити до навчання їх військової справи¹⁰. В багатьох містах країни вже у березні—квітні 1918 р. при партійних осередках створюються збройні комуністичні загони.

Дещо інакше складалися справи на Україні. В березні—квітні 1918 р. вся територія республіки була окупована австро-німецькими військами. Комуністичній партії України, яка підняла трудящих на збройну боротьбу з окупантами та військами Центральної ради, а потім — націоналістичної Директорії, не вдалося своєчасно приступити до організації комуністичних загонів особливого призначення. Створювати їх партійні комітети почали тільки в 1919 р., коли було встановлено Радянську владу. Так, 14 березня 1919 р. за рішенням Волинського губкому партії організовується комуністичний батальйон у Житомирі¹¹. У березні 1919 р. комуністичні загони створюються в деяких повітах Чернігівської губернії¹². Військово-партійні батальйони, роти, взводи формуються і в інших губерніях України.

Закріплюючи ініціативу місцевих партійних комітетів, ЦК РКП(б) 14 квітня 1919 р. видав постанову, в якій визнав за необхідне «...вжити термінових заходів до мобілізації всіх сил партії для захисту революції та її завоювань». У відповідності з цією постановою партійні організації повинні були «...негайно приступити до створення частин особливого призначення...»¹³. До служби в них пропонувалося залучати, передусім, комуністів з дореволюційним стажем, а безпартійних — за рекомендацією партійного комітету. 8 травня 1919 р. Центральний Комітет РКП(б) в листі до партійних організацій запропонував створювати ЧОП тільки в губернських і столичних містах, залучаючи до служби в них тільки комуністів. Однак пізніше у зв'язку зі збільшенням числа контрреволюційних виступів і через те, що частини особливого призначення почали

⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 36, стор. 24.

¹⁰ С. Ф. Наїда. Части особого назначения 1917—1925 гг. — «Военно-исторический журнал», 1969, № 4.

¹¹ Борьба трудящихся Волини за власть Советов. Март 1917 — декабрь 1920 гг. Сборник документов и материалов, Житомир, 1957, стор. 179.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 370, стор. 130.

¹³ «Правда», 23 квітня 1919 р.

відігравати все важливішу роль у боротьбі з контрреволюцією та в охороні тилу, ЦК РКП(б) дозволив зараховувати до них комсомольців і найсвідоміших безпартійних робітників¹⁴.

Створення і вдосконалення частин особливого призначення Комуністичною партією України з самого початку проводилося під керівництвом ЦК РКП(б). При цьому широко використовувалися практика і досвід організації цих частин в РРФСР, а також досвід перших військово-партійних загонів України, створених з ініціативи місцевих партійних організацій. Постанова ЦК РКП(б) від 17 квітня 1919 р. про створення ЧОП стала керівним документом для КП(б)У. В усіх губкомах та повітках республіки виділялися відповідальні організатори ЧОП. 12 травня 1919 р. нарком у військово-морських справах УСРР М. І. Подвойський видав наказ про початок повсюдного формування з комуністів тилу особливих військових загонів¹⁵. Ця робота проводилася організовано й швидко. Так, Вовчанська міська організація КП(б)У (Харківська губернія) створила комуністичну роту за 2 дні¹⁶. 3-й полк особливого призначення в Харкові був сформований протягом однієї декади¹⁷.

Перші українські частини особливого призначення одразу ж включилися в активні бойові дії. 10 травня 1919 р. ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР звернулися до партійних організацій із закликом ліквідувати заколот Григор'єва по можливості власними силами, не знімаючи з фронту великих з'єднань Червоної Армії. Це звернення широко обговорювалося комуністами республіки. За рішенням губкомів партії, в розгромі григор'євщини брали участь молоді комуністичні частини Києва, Олександрівська (тепер Запоріжжя), Єлисаветграда (тепер Кіровоград), Мелітополя та інших міст¹⁸. Активно діяв у боях проти банди Григор'єва 3-й Харківський полк особливого призначення в складі п'яти рот, трьох броньовиків та одного ескадрона кавалерії¹⁹.

Разом з комуністами в перші частини особливого призначення вливалися й комсомольці. В травні 1919 р. Харківський міськком комсомолу оголосив, що всі члени спілки від 17 років і старші вважаються мобілізованими і в складі ЧОП направляються для боротьби з бандами отамана Григор'єва²⁰. Влітку 1919 р. у зв'язку з наступом денікінських армій партія кинула всі сили на зміцнення Південного фронту. Дуже важлива роль у цьому відводилася комуністам не тільки Червоної Армії, а й тилу, особливо прифронтових районів України. 9 липня 1919 р. ЦК РКП(б) звернувся до партії та народу з листом «Всі на боротьбу з Денікінін!» Цей лист, написаний В. І. Леніним²¹, став бойовою програмою партії в організації розгрому білогвардійських військ Денікіна.

Компартія України вела в цей період велику роботу, спрямовану на зміцнення радянського тилу, формування комуністичних частин. 6 липня 1919 р. Політбюро ЦК КП(б)У обговорило питання про заходи зміцнення фронту й посилення охорони прифронтової смуги. В прийнятому рішенні вказувалося на необхідність прискореного формування особливих комуністичних загонів, у завдання яких входило охороняти тил, а

¹⁴ С. Ф. Наїда. Частин особого назначення 1917—1925 гг.— «Военно-исторический журнал», 1969, № 4.

¹⁵ Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов. 1918—1922 гг., т. 2, М., 1967, стор. 387.

¹⁶ «Вопросы истории КПСС», 1972, № 11, стор. 75.

¹⁷ Гражданская война на Украине. 1918—1920 гг., т. 2. Сборник документов и материалов, К., 1967, стор. 50.

¹⁸ «Вопросы истории КПСС», 1972, № 11, стор. 76.

¹⁹ Гражданская война на Украине. 1918—1920 гг., т. 2, стор. 50.

²⁰ Там же, стор. 51.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 388—404.

при наближенні фронту вливатися в ряди Червоної Армії²². Виконуючи рішення ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У, комуністи України, об'єднані в частини особливого призначення, охороняли найважливіші військові та промислові об'єкти, радянські й партійні установи, брали участь у розгромі куркульських банд, поповнювали лави Червоної Армії. ЧОП зробили вагомий внесок у зміцнення обороноздатності радянського тилу на заключному етапі громадянської війни.

Розглядаючи історію ЧОП в РРФСР, С. Ф. Найда²³ бачить у її діяльності чотири періоди.

На Україні, на відміну від РРФСР, у діяльності ЧОП було, на нашу думку, три періоди. Не можна погодитися з В. Л. Кротовим²⁴, який у своїй дисертації, за аналогією з РРФСР, в історії ЧОП на Україні також розрізняє 4 періоди. На наш погляд, її слід періодизувати так. Перший період — з 17 квітня 1919 р. по травень 1920 р. В цей час, виконуючи постанову ЦК РКП(б) про створення частин особливого призначення, парторганізації України приступили до формування цих частин не тільки в губернських містах і великих промислових центрах, а й у повітах і селах. До них зараховували комуністів, членів профспілки та комсомольців. Однак через те, що влітку 1919 р. білогвардійська армія Денікіна захопила значну частину території республіки, створити струнку систему ЧОП, яка охоплювала б усіх комуністів тилу, на Україні не вдалося. Тільки на початку 1920 р., коли були визволені від денікінців Донбас, Придніпров'я та інші райони, партійні комітети України, що відновили свою діяльність, впритул зайнялися створенням ЧОП.

Другий період — з травня 1920 р. до березня 1922 р. У цей час в республіці створюється струнка система ЧОП. Впорядковується управління частинами, розробляються штати, налагоджується постачання та озброєння, посилюється військове навчання комуністів. ЧОП беруть активну участь у розгромі махновського, петлюрівського та іншого політичного й кримінального бандитизму, в ліквідації контрреволюційних змов, охороні міст, найважливіших об'єктів тилу, радянських і партійних установ. У цей період ЧОП України організаційно входили до Всевобучу.

Третій період — з березня 1922 р. до кінця 1924 р. ЧОП виділилися з системи Всевобучу й існували як самостійні територіально-міліційні формування Збройних Сил.

Деякі відмінності в періодизації історії ЧОП в РРФСР і УРСР зумовлювалися тим, що з весни й до кінця 1918 р. територія України була цілком окупована австро-німецькими військами й петлюрівцями, а з липня й до кінця 1919 р. більшість районів республіки перебувала під п'ятою білогвардійських армій Денікіна. В цих умовах партійні організації або евакуювалися, або, залишившись на захопленій ворогом території, змушені були піти в глибоке підпілля. Відразу ж після визволення території України від полчищ Денікіна перед парторганізаціями республіки постали великі й складні завдання — відновлення Радянської влади і партійних організацій на місцях, налагодження нормальних умов життя. Разом з цим відновлювалися й частини особливого призначення. В листі від 18 квітня 1920 р. ЦК КП(б)У нагадав партійним організаціям зміст постанови ЦК РКП(б) від 17 квітня 1919 р. про формування ЧОП²⁵, вказав на необхідність поліпшення цієї роботи.

²² Н. И. Супруненко. Назв. праця.

²³ С. Ф. Найда. О некоторых вопросах истории гражданской войны в СССР стор. 38.

²⁴ В. Л. Кротов. Назв. праця.

²⁵ 50 лет Советской власти, Харьков, 1967, стор. 165.

Найуспішніше процес створення ЧОП ішов у промислових районах Донбасу, де діяли численні й згуртовані партійні організації. До липня 1920 р. в усіх донецьких містах було створено комуністичні загони особливого призначення²⁶. Активно йшов процес формування ЧОП у повітах Катеринославської губернії. Тут губпартком прийняв спеціальне рішення, яким зобов'язав повітові парткоми організувати військове навчання всіх без винятку комуністів, створити загони особливого призначення в кожному повіті. В постанові вказувалося: «Не може бути комуністом той, хто не вміє володіти гвинтівкою»²⁷. Така ж сама робота велася і в інших губерніях України.

У зв'язку з наступом військ буржуазно-поміщицької Польщі, який почався 25 квітня 1920 р., й пожвавленням контрреволюції в радянському тилу ЦК КП(б)У зажадав від усіх партійних організацій різкого підвищення їх боєготовності. В Київській, Волинській і Подільській губерніях 28 квітня 1920 р. було оголошено партійну мобілізацію, а 2 травня 1920 р. вона була проведена в Одеській, Миколаївській і Чернігівській губерніях²⁸.

Приводячи в бойову готовність партійні організації республіки, ЦК КП(б)У одночасно дбав про будівництво частин особливого призначення. 10 травня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні розглянуло систему управління ЧОП, порядок їх постачання, озброєння, штатну організацію, програму військового навчання комуністів. Було прийнято важливе рішення про включення ЧОП у систему Всеобучу²⁹. В РРФСР ЧОП і Всеобуч об'єдналися дещо раніше, 12 листопада 1919 р. На Україні цей процес затримався на пірвоку в зв'язку з тим, що після вигнання армій Денікіна перед ЦК КП(б)У постали складні економічні, політичні та організаційні завдання, вирішувати які треба було негайно. Включенням ЧОП у систему Всеобучу партія вирішувала два найважливіших завдання: по-перше, посилювала партійний вплив на бійців Всеобучу, по-друге, його командні та інструкторські кадри використовувалися для ЧОП.

З метою централізації управління було створено єдине командування ЧОП і Всеобучу УРСР. Однак політичне керівництво частинами особливого призначення й контроль за їх діяльністю залишалися за партійними комітетами. Вони створювали ЧОП, укомплектовували їх командний склад. Тільки з дозволу партійних комітетів можна було залучати ЧОП до бойових дій.

15 травня 1920 р. нарада військово-партійних працівників України розглянула і прийняла план формування ЧОП та організації в них військового навчання комуністів тилу. Цей план було покладено в основу організації частин особливого призначення губкомами партії.

Особовий склад ЧОП поділявся на кадровий та міліційний. Кадровий склад перебував на службі в Червоній Армії, міліційний комплектувався з комуністів та комсомольців, які працювали на заводах, фабриках та в установах і проходили військову підготовку в позаробочий час. За партійністю частини особливого призначення були трьох типів: ті, що складалися з комуністів, з комуністів і комсомольців, тільки з комсомольців. Зумовлювалося це чисельністю партійних і комсомольських осередків у тому чи іншому місті та повіті, їх бойовитістю й згуртованістю, політичною обстановкою в районі. Так, у ряді районів

²⁶ ІА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 6, арк. 8, 9, 10.

²⁷ Украинская ССР в период гражданской войны. 1917—1920 гг., т. 3, К., стор. 276.

²⁸ «Вопросы истории КПСС», 1972, № 11, стор. 78.

²⁹ 50 лет Советской власти, стор. 166.

Катеринославської, Харківської, Одеської, Чернігівської та Кременчуцької губерній поряд з чисто комуністичними та змішаними загонами діяли й комсомольські³⁰.

12 вересня 1920 р. ЦК КП(б)У обговорив питання про постановку військового навчання в ЧОП і накреслив ряд заходів, спрямованих на його поліпшення³¹. Губернські та повітові комітети партії провели велику роботу, щоб організувати облік комуністів, залучених до служби в комуністичних частинах, сформувати нові ЧОП, підібрати командні кадри, організувати військове навчання.

До осені 1920 р. на Україні була створена досить струнка система комуністичних частин особливого призначення. В республіці налічувалося 18 територіальних полкових округів Всеобучу. До кожного з них входили й ЧОП³².

В 1920 р., коли Червона Армія вела напружені бої з білополяками та арміями Врангеля, частини особливого призначення України разом з органами ВЧК та міліції вирішували відповідальні завдання, ведучи боротьбу з контрреволюцією в тилу. Вони громили куркульські банди в Полтавському, Кобеляцькому та Хорольському повітах Полтавської губернії, в Ізюмському та Вовчанському — Харківській³³. Активну участь у ліквідації куркульського повстання в Рублевській волості на Харківщині брав з 15 червня до 15 липня 1920 р. загін особливого призначення м. Богодухова. В цей же період вів бої з куркульськими бандами в районі м. Валки Харківської губернії комуністичний загін цього міста³⁴. ЧОП рішуче діяли проти контрреволюційних банд і в інших губерніях, а також охороняли заводи й фабрики, боролися проти дезертирства і спекуляції, несли патрульну службу в містах і робітничих селищах.

Перебуваючи в складі Всеобучу, комуністичні частини зміцнювали його організацію, піднімали моральний дух і політичну свідомість бійців Всеобучу, сприяли успішній підготовці молоді до служби в Червоній Армії. Уже сам факт існування в тому чи іншому місті або селі збройної організації комуністів, готової за першим сигналом виступити проти контрреволюції, був заходом попередження антирадянських заколотів, сконував активність куркульських банд, обмежував сферу їх діяльності.

З ліквідацією зрангелівського фронту в листопаді 1920 р. закінчився період військової інтервенції та громадянської війни. Радянський народ приступив до відродження зруйнованого двома війнами народного господарства. Разом з тим Комуністична партія не послаблювала боротьби проти куркульського бандитизму, який в умовах післявоєнних господарських і політичних труднощів набрав досить широкого розповсюдження. Важливе місце в боротьбі з бандитизмом партія відводила частинам особливого призначення.

Для того, щоб ЧОП могли успішно виконувати свої завдання, треба було зміцнити їх організаційно, значно поліпшити їх озброєння, постачання, військове навчання комуністів. Необхідність зміцнення ЧОП диктувалася також тим, що чисельність Червоної Армії після громадянської війни значно скорочувалася, а значить треба було компенсувати це скорочення зміцненням інших сил.

³⁰ «Известия ЦК КП(б)У», 1921, № 1; 1921, № 4, стор. 17.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 146, спр. 7, арк. 12.

³² ЦДАРА, ф. 65, оп. 4, спр. 144, арк. 26.

³³ В. А. Сліпченко. КП(б)У — організатор розгрому куркульсько-націоналістичної контрреволюції в 1921—1923 рр. — Збірник наукових праць кафедр суспільних наук вузів м. Києва, 1959, стор. 75.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4579, оп. 1, спр. 21, арк. 9.

Дуже важливу роль у дальшому вдосконаленні ЧОП відіграв Х з'їзд РКП(б), що відбувся у березні 1921 р. Виходячи з оцінки міжнародного та внутрішнього становища Радянської держави, він дав директиву про переведення значної частини Червоної Армії на територіально-міліційну систему та про дальше зміцнення Збройних Сил. Були визначені й завдання частин особливого призначення. В резолюції з'їзду з військового питання вказувалося на необхідність «...негайно вжити заходів до зміцнення загонів особливого призначення шляхом надання їм правильної штатної організації, підвищення бойової виучки, поліпшення озброєння, а також шляхом залучення їх до кулеметної, автоброньової, артилерійської справи та ін. ...»³⁵.

Одразу ж після з'їзду на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 6 квітня 1921 р. було прийнято підготовлену В. І. Леніним постанову, спрямовану на якнайшвидше втілення в життя рішень Х з'їзду РКП(б) з військового питання. В постанові пропонувалося: «Дати циркулярну депешу губпарткомом про необхідність виділити відповідального працівника для керівництва загонами особливого призначення. Доповіді про хід демобілізації армії, з одного боку, і, з другого боку, про поліпшення якості армії (в тому числі й загонів особливого призначення) призначати двічі на місяць на Політбюро...»³⁶.

Рішення Х з'їзду РКП(б) з військового питання були покладені в основу діяльності партійних і військових органів України з метою зміцнення частин особливого призначення. 23 квітня 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило «Положення про загони особливого призначення УРСР», ввело посаду начальника ЧОП і Всеобучу республіки, а для політичного керівництва частинами особливого призначення створило раду ЧОП УРСР у складі: голова — секретар ЦК КП(б)У, члени — заступник командуючого Збройними Силами України та Криму, член Колегії ВУЧК і начальник ЧОП та Всеобучу УРСР³⁷.

Питання про дальше вдосконалення ЧОП розглядалися на I Всеукраїнській нараді КП(б)У 2—4 травня 1921 р., де з доповіддю виступив М. В. Фрунзе. В резолюції цієї наради зазначалося: «Схвалити заходи, накреслені і впроваджувані командуванням військ України та ЦК КП(б)У в справі якнайшвидшого створення і зміцнення загонів особливого призначення. Визнати якнайшвидше здійснення накресленої програми справою особливо-державної важливості й доручити ЦК звернутися до парторганізацій з відповідною вказівкою»³⁸.

22 травня 1921 р. ЦК КП(б)У розіслав циркулярний лист усім губпарткомом. В ньому пропонувалося всі справи, пов'язані з організацією ЧОП, вилучити з відання губкомів партії й передати начальникам ЧОП і Всеобучу губернії, негайно створити губернські та повітові ради ЧОП для політичного керівництва комуністичними частинами³⁹. Виконуючи ці вказівки, місцеві парторгани провели велику роботу, спрямовану на організаційне й політичне зміцнення ЧОП, добір кадрів командного складу, політичне виховання чопівців.

Партійно-політична робота в частинах особливого призначення мала свої особливості. В 1921 р. розглядалося питання про політичну роботу в частинах особливого призначення. Було вказано на недоцільність створення в ЧОП спеціальних політорганів. Політичну роботу з їх

³⁵ КПСС в резолюциях и решениях..., т. II, вид. 8, стор. 264.

³⁶ Ленинский сборник XXXVII, стор. 287.

³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145, спр. 12, арк. 91.

³⁸ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов и конференций, К., 1958, стор. 128.

³⁹ ЦДАРА, ф. 59, оп. 1, спр. 231, стор. 42.

кадровим складом мали вести місцеві партійні комітети через помічників по політчастині, а також через прикріплених до ЧОП партійних працівників. Загальне керівництво політичною роботою серед кадрів ЧОП покладалося на агітпропи партійних комітетів. Політробота з міліційним складом (комунарами) проводилася при партійних осередках де вони були на обліку. Ці принципи організації політроботи в ЧОП збереглися і в наступні роки.

Реорганізація частин особливого призначення за новими штатами тривала на Україні до вересня 1921 р. На цей час були сформовані 1-а Харківська та 2-а Донецька дивізії особливого призначення та Всевобучу, Катеринославська, Одеська, Миколаївська, Київська, Полтавська окремі бригади, Запорізький, Подільський, Волинський, Кременчуцький, Чернігівський і Кримський окремі полки ЧОП і Всевобучу⁴⁰⁻⁴¹. Дивізії складалися з 3 бригад, бригади — з 3 полків, кожний полк — із 3 батальйонів. Окремі бригади складалися також із 3 полків, за винятком Полтавської, де було 2 полки. Окремі полки мали в своєму складі по 3 батальйони, за винятком Волинського, який складався з 2 батальйонів. Загалом по Україні у вересні 1921 р. було сформовано 33 полки і 113 батальйонів особливого призначення та Всевобучу⁴².

Згодом, коли ЧОП зміцніли, з'явилася можливість значно децентралізувати управління ними. Великі військові одиниці (дивізії та бригади) були замінені дрібнішими (полками, батальйонами, ротами), розміщеними в повітах губернії.

Керуючи створенням стрункої системи ЧОП у країні, ЦК РКП(б) приділяв велику увагу розробці і втіленню вказівок про реорганізацію, управління, облік комуністів у ЧОП. 26 серпня 1921 р. ЦК РКП(б) затвердив нове «Положення про ЧОП РРФСР». В ньому були визначені три черги призову⁴³, оскільки часто при створенні ЧОП і особливо при їх бойовому використанні до складу загонів залучали комуністів — бійців і командирів частин Червоної Армії, розташованих у даному районі, а також комуністів міліції та органів ВЧК, що призводило до ослаблення боєздатності військ⁴⁴.

За «Положенням про ЧОП РРФСР», у першу чергу призову зараховувалися всі особи, здатні нести службу в ЧОП і на першу вимогу з'явитися в стрій. Вони становили основні сили частин особливого призначення. До другої черги (резерву ЧОП) належали комуністи, яких партійні та службові обов'язки не дозволяли негайно стати в стрій. У третю чергу призову зараховувалися комуністи Червоної Армії, ВЧК та міліції, а також ті, хто міг залучатися до ЧОП тільки у виняткових випадках, коли, як вказував ЦК РКП(б), «...бойове братерство РКП вимагає збору всіх її членів, усіх її сил на даній території»⁴⁵.

На основі «Положення про ЧОП РРФСР» ЦК КП(б)У розробив і 18 жовтня 1928 р. затвердив нове «Положення про ЧОП УРСР»⁴⁶. В ньому вказувалося, що ЧОП формується з членів і кандидатів партії, також із членів РКСМ та КСМУ віком від 17 до 55 років, в межах губерній і в містах республіки. В організації життя та бойової діяльності частини особливого призначення мали керуватися Статутом Червоної Армії. Частини й підрозділи формувалися за типом армійської організації.

⁴⁰⁻⁴¹ ЦДАРА, ф. 65, оп. 13, спр. 270, арк. 3.

⁴² Там же, ф. 58, оп. 1, спр. 231, стор. 24, 25, 27.

⁴³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145-а, спр. 12, стор. 201.

⁴⁴ «Известия ЦК РКП(б)», 1921, № 33, стор. 43.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 2—6, спр. 221, арк. 46—47

На відміну від «Положення» РРФСР, «Положення про ЧОП УРСР» передбачало дві черги призову: перша — основна сила частин особливого призначення. До неї входили всі комуністи, придатні до служби в ЧОП (які пройшли медкомісію); друга — резерв ЧОП — існувала для воєнних дій у винятковій обстановці і складалася з осіб, які не увійшли до першої черги за фізичним станом, визначенням парткомісії (відповідальні працівники, дефіцитні спеціалісти, без яких на виробництві не можна обійтися) та з різних інших причин.

У «Положенні» вказувалося, що жінки-комуністки, зараховані до першої черги призову, як стройові бійці не використовуються, а лише несуть допоміжну службу (канцелярську, господарську, санітарну).

Велику увагу «Положення» приділяло питанням управління частинами особливого призначення. Вищим органом політичного керівництва ЧОП УРСР була рада ЧОП республіки. Командуючий ЧОП і Всевобучем республіки керував формуванням, комплектуванням, навчанням і постачанням частин. Він призначався наказом Реввійськради і командуючого військами України. У військових округах призначалися командуючі ЧОП і Всевобучем округу, підпорядковані командуючому ЧОП республіки. В губерніях керівництво частинами особливого призначення здійснювали командуючі ЧОП і Всевобучем губернії. Для сприяння й політичного керівництва ЧОП створювалися губернські ради ЧОП. Аналогічні ради створювалися і в повітах. Керівництво частинами командуючі здійснювали через штаби ЧОП.

У 1921 р. ЦК КП(б) України і військове командування багато зробили для бойового й матеріального оснащення ЧОП. Зброя в ЧОП направлялася з розформованих частин Червоної Армії. За пропозицією ЦК РКП(б) командуючий військами УРСР видав наказ від 28 жовтня 1921 р. про те, що у зв'язку з розформуванням Української Трудової Армії все майно, обоз, зброя, матеріальна частина, кінний склад передаються в розпорядження ЧОП і Всевобучу УРСР⁴⁷. Це значно зміцнило матеріальну базу частин особливого призначення.

На Україні ЧОП і Всевобуч підлягали єдиному військовому командуванню до березня 1922 р. Пояснювалося це надзвичайним загостренням класової боротьби в республіці наприкінці 1921 й на початку 1922 р. (у липні — серпні 1922 р. на Україні діяло близько 50 великих банд, а у вересні тільки в Донецькій губернії було 69 банд різної чисельності), а також відсутністю матеріальних умов для переходу до територіально-міліційної системи побудови Збройних Сил. За цих умов ЦК КП(б)У і військове командування України вважали недоцільним займатися реорганізацією єдиного військового організму, яким були ЧОП і Всевобуч, оскільки треба було всі сили спрямувати на якнайшвидшу ліквідацію бандитизму.

В березні 1922 р., коли основні сили контрреволюційних банд на Україні були розгромлені, ЧОП виділилися із Всевобучу в самостійне військове формування за типом територіально-міліційних військ.

В умовах скорочення Червоної Армії ЧОП у перші роки непу являли собою на Україні значну силу Радянської Республіки й відіграли велику роль у розгромі куркульської, есерово-махновської, петлюрівсько-націоналістичної контрреволюції. ЧОП України на 5 травня 1922 р. налічували кадрового складу — 10 тис. чол., міліційного (комунарів) — 52 тис., мали 1 бригаду, 3 полки, 41 окремий батальйон, 53 окремих роти, 40 окремих взводів, 4 кавалерійських ескадрони, 12 артилерійських батареї, 53 кулеметних команди, 93 кулеметних взводи (по 1—2

⁴⁷ ЦДАРА, ф. 58, оп. 1, спр. 232, арк. 39.

кулемети). На озброєнні ЧОП України в цей період було 40 тис. гвинтівок, 350 кулеметів, 24 гармати⁴⁸.

Бойова діяльність ЧОП у післявоєнні роки велася в трьох напрямках: по-перше, вони були фактором попередження контрреволюційних і бандитських виступів; по-друге, організовували внутрішню й зовнішню оборону міст і населених пунктів республіки; по-третє, безпосередньо вели бойові дії проти банд.

Беручи участь у боротьбі з контрреволюцією, разом з частинами Червоної Армії, органами ВЧК та міліції ЧОП виявляли високу стійкість, мужність, героїзм. Так, 13 серпня 1921 р. в районі хутора Крепей (32 версти на південний захід від Луганська) кавескадрон Донецької дивізії особливого призначення чисельністю в 120 шабель оточив і в жорстокій сутичці розбив велику банду «Марусі», а ватажка банди захопив у полон⁴⁹.

Активну участь у розгромі банд брали Одеська й Катеринославська бригади особливого призначення. 23—28 серпня 1921 р. у Вознесенському повіті Одеської губернії ЧОП провели успішну бойову операцію й очистили повіт від банд Махна та Іванова. Бої відзначалися надзвичайною жорстокістю, доходили до рукопашних сутичок. 28 вересня 1921 р. частини 3-го полку Катеринославської бригади особливого призначення оточили в Червоній Балці (за 7 верст на північний захід від ст. Калачевської) банду Іванова в 60 шабель. В результаті бою банду було розбито, а рештки її втекли на південь⁵⁰.

Вміло взаємодіючи з військовими частинами місцевого гарнізону, 3-й батальйон 4-го Волинського полку особливого призначення 10 листопада 1921 р. розгромив під Коростенем петлюрівську банду в 100 чол. Військова Рада УРСР висловила подяку бійцям-чопівцям, які брали участь у цій операції⁵¹.

Бойові операції проти куркульського бандитизму тривали і в 1922 р. За рішенням парткомів 7440 комуністів-чопівців протягом року переводилися на казармене становище, а близько 500 чол. брали безпосередню участь у збройних сутичках з бандитами⁵². Це дало змогу значно скоротити кількість частин Червоної Армії, які залучалися для ліквідації бандитизму.

Героїзм і стійкість комунарів-чопівців у боротьбі з контрреволюцією гідно відзначені Радянською державою. Багато з них нагороджені орденом Червоного Прапора, особистою почесною зброєю та іншими відзнаками. Серед них—чопівці з Катеринославщини П. Хижняк, П. Деркач, Ф. Кравець, К. Хорошко, удостоєні ордена Червоного Прапора і почесної зброї за особисту хоробрість та ініціативу в розгромі куркульських банд⁵³. Орденом Червоного Прапора нагороджено також командира залізничного батальйону ЧОП ст. Верховцеве А. В. Попругу. Його ім'я й донині носить одна з вулиць м. Верховцеве Дніпропетровської області⁵⁴. Наказом Реввійськради СРСР № 66 від 8 липня 1923 р. боєць Овруцького взводу особливого призначення (Волинська губернія) Л. А. Видруг за героїзм та ініціативу в боях з бандами був нагороджений почесною іменною зброєю⁵⁵.

⁴⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—7, спр. 424, арк. 41—42.

⁴⁹ Там же, ф. 1, оп. 1—6, спр. 222, арк. 14.

⁵⁰ Там же, ф. 1, оп. 1—6, спр. 222, арк. 14 звор.

⁵¹ Там же, арк. 33.

⁵² ЦДАРА, ф. 58, оп. 1, спр. 164, арк. 16.

⁵³ «К труду» (Катеринослав), 25 червня 1921 р.

⁵⁴ Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область, К., 1969, стор. 192.

⁵⁵ Житомирський обласний державний архів, ф. Р-1678, оп. 1, спр. 75, арк. 66.

Після виділення ЧОП із Всеобучу Компартія України приділяла їм ще більше уваги. Частини особливого призначення зміцнювалися кадрами, оснащувалися, озброювалися, поліпшувалося їх постачання тощо. Особлива турбота виявлялася про військову підготовку комунарів. Так, до 1 вересня 1923 р. на Україні за I, найвищим розрядом військової підготовки було навчено 35 867 чол. (58% усього складу ЧОП); за II — 11 449 чол. (18%); за III — 14 503 чол. (24%)⁵⁶. У ряді частин особливого призначення, де була відповідна матеріальна база, комунари навчалися не тільки піхотної, а й кулеметної, артилерійської, кавалерійської, броньової справи.

Завдяки турботі партії до 1924 р. ЧОП перетворилися на згуртовані, боєздатні одиниці територіально-міліційних Збройних Сил.

Як відомо, в перші роки після закінчення громадянської війни в партії розгорнулася широка дискусія про те, якою має бути армія соціалістичної держави. Багато діячів партії все більше схилялися до ідеї переходу до міліційного принципу побудови Червоної Армії. Виконуючи рішення X з'їзду РКП(б) про перехід до територіальної системи Збройних Сил, ЦК РКП(б) в 1924 р. визнав недоцільним паралельне існування двох типів територіальних формувань. Тому було прийнято рішення про розформування ЧОП і передачу їх кадрового складу, зброї і всього військового майна в територіальні полки Червоної Армії. На Україні процес розформування ЧОП тривав до кінця 1924 р.

Отже, ЧОП як специфічні військові формування, що складалися з комуністів і комсомольців тилу, відіграли важливу роль на заключному етапі громадянської війни і в перші роки непу, дали змогу молодій Радянській владі на Україні вести успішну боротьбу з контрреволюцією в тилу, сприяли зміцненню Рад на місцях, тіснішому згуртуванню робітничого класу й селянства.

⁵⁶ ЦДАРА, ф. 58, оп. 1, спр. 339, арк. 690.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ У ВИСВІТЛЕННІ М. О. МАКСИМОВИЧА

П. Г. МАРКОВ

М. О. Максимович був видатним ученим свого часу. Діапазон його діяльності охоплював природознавство, філософію, філологію, етнографію, історію, археологію та інші науки. Все це давало сучасникам підставу називати Михайла Олександровича «цілим історико-філологічним закладом»¹.

Про життєвий і творчий шлях видатного історика йдеться в нашій монографії². Але брак місця завадив більш-менш докладно висвітлити в ній працю вченого над історією міст і сіл. Цю тематику М. О. Максимович почав розробляти ще в 30-х роках XIX ст., одразу після переїзду з Москви до Києва. Його спадщина з досліджуваного питання значна як за кількістю зібраних відомостей, так і за евристикою (системою) теоретичних досліджень. Сюди входить багато коротких вписок

¹ М. Драгоманов. М. А. Максимович. — «Вестник Европы», 1874, № 6, стор. 453.

² П. Г. Марков. М. О. Максимович — видатний історик XIX ст., К., 1973.

з літописів та інших джерел; узагальнень, що ґрунтуються на власних топографічних спостереженнях ученого; архівних матеріалів, одержаних під час відвідання міст і сіл, церков і монастирів*.

Аналіз творчої лабораторії історика, зокрема зібраних ним матеріалів, багато з яких так і не було опубліковано³, дає змогу зробити висновок, що М. О. Максимович одним з перших спробував розробити методологію вивчення історії міст і сіл України. Він прагнув описувати історію міст і сіл, по-перше, в хронологічній послідовності, по-друге, у зв'язку з відомими історичними явищами, і, по-третє, в плані районування їх за зонами. Так, деякі його записи поділені на відділи і розділи, а міста — на східноукраїнські та західноукраїнські, полкові і повітові⁴. Крім того, всі населені пункти М. О. Максимович поділяв на маловідомі (стародавні), про які збереглися тільки уривчасті літописні відомості та народні перекази, і такі, що виникли дещо пізніше і більше описані в різних джерелах. Історичні події, писав учений, стерли одні міста і села з лиця землі і, навпаки, зміцнили інші. «Одні з них існують і тепер як міста різного стану, на місці інших — запущені урочища, на долю деяких дісталася середнє звання містечок і просте сільське буття»⁵.

М. О. Максимович одним з перших істориків України прагнув охарактеризувати міста і села з історико-топографічної точки зору, в тісному зв'язку з історичними подіями та розвитком матеріальної і духовної культури. Життя міст і сіл, як і історія матеріальної культури в цілому, слушно зазначав учений, відбиває долю народу. Населені пункти — це безмовні оповідачі про «давно минулі часи», свідки й учасники різних історичних подій.

Чимало з матеріалів, зібраних і систематизованих видатним істориком, і нині не стали анахронізмами.

У творчій спадщині вченого помітне місце займають друковані праці та численні чернетки про «матір міст руських». Обмежимося тут лише цією вказівкою, оскільки темі «М. О. Максимович про стародавній Київ» автор цього повідомлення має намір присвятити окреме дослідження.

У своїх замітках про Звенигород (Київський), Білгород (тепер с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.) і Вишгород історик правильно відзначив, що ці, як і деякі інші розміщені поблизу Києва міста, оперізували його і служили форпостами у боротьбі із зовнішнім ворогом. Між ними існував тісний політичний та культурно-релігійний взаємозв'язок, тут знаходилися резиденції великих київських князів.

М. О. Максимович орієнтовно визначив і районізацію цих міст⁶. Посилаючись на Нестора, який згадує Звенигород під 1097 р., та на Київський літопис, де це місто значиться під 1050 р., вчений твердив: «...У першій половині XII століття Звенигород був першою станицею від Києва до Василькова, як це видно з походів Ізяслава 1150 і 1151 року»⁷. Він заперечував думку деяких авторів про локалізацію цього міста і вказував на околиці Боярки як можливе місцезнаходження Звенигоро-

* В 1850 р. М. О. Максимович писав: «Збираючи різні відомості про міста південно-російські..., передаю для загальної відомості...» (Див. М. А. Максимович. Соч., т. II, К., 1877, стор. 380—382).

³ П. Г. Марков. Архівні матеріали М. О. Максимовича з історії міст і сіл України.— «Архіви України», 1973, № 5, стор. 75—77.

⁴ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. II, спр. 2427, арк. 3—37.

⁵ М. А. Максимович. Соч., т. II, стор. 391.

⁶ М. А. Максимович. Соч., т. II, стор. 320—321.

⁷ Там же, стор. 321.

да Київського. «...Його скоріше треба уявляти в Будаївці (Боярка.— П. М.), ніж у Хутові (дивна недогадливість)»⁸,— писав історик.

Що ж до Вишгорода, згаданого в «Повісті временних літ» під 946 р. як «Ольжин град»⁹, то М. О. Максимович вважав його не тільки резиденцією київських князів, а й важливим релігійно-церковним центром Київської Русі. Він гадав, що тут в 1072 р. при Ярославичах була збудована дерев'яна Борисоглібська церква, а в 1115 р. за Володимира Мономаха — кам'яна. Але ця думка суперечить сучасним поглядам, згідно з якими кам'яний храм Бориса і Гліба було закладено Святославом Ярославичем і закінчено в 1112 р.¹⁰ Та все ж припущення М. О. Максимовича, на наш погляд, не слід відкидати повністю. Адже в 1115 р., як сказано в Київському літопису, відбулося перенесення мощів Бориса і Гліба. Чи не з цією подією пов'язане закінчення будівництва церкви?

Не можна вважати спростованим і висновок М. О. Максимовича про те, що Борисоглібська церква була першою на Русі п'ятиглавою («дерев'яною з п'ятьма верхами») ¹¹. Від кам'яного ж храму з часів Батієвої навали вціліла тільки основа, на якій, як писав історик, «стоїть нинішня церква» ¹².

Не позбавлені наукового сенсу історичні довідки вченого про Альтську, або Летську, божницю (предмет тривалої суперечки, яка ще й досі не закінчена) ¹³ та про село Ольжичі, згадуване в Київському літопису ще на початку XII ст. В 1853 р. Михайло Олександрович писав М. П. Погодіну, що міст, збудований Володимиром Мономахом 1115 р., знаходився нижче Вишгорода, напроти села Ольжичі. М. О. Максимович вважав, що це село розміщалося на правому березі Дніпра між Дорогожищем (поблизу Кирилівського монастиря) та Вишгородом, до якого й належало. «Біля Ольжич.,— писав він,— зупинялися звичайно київські князі, відряджаючись у похід до Чернігова (як в 1152 році Вячеслав з Ізяславом або в 1183 році — Святослав). В Ольжичах зупинялися й князі, які приїздили з Чернігова на запрошення київського князя (наприклад, Олег Святославич у 1161 році чи Ольговичі у 1142 році)» ¹⁴.

М. О. Максимович, однак, помилявся, коли стверджував, що Вишгород у минулому називався Хоревим (градом) або Хоревицею і в стародавні часи становив разом з Києвом одне місто ¹⁵.

Історією Білгорода вчений зацікавився ще в 30-х роках минулого століття. Свідченням цього є лист А. Анненкова, який обіцяв М. О. Максимовичу дістати матеріали про Білгород ¹⁶. Історик залишив синтезовані відомості, почерпнуті ним з літописів. Місто відоме з 980 р., зазначав Михайло Олександрович, в 991 р. Володимир Святославич розширив його, «збільшив населення і заснував у ньому Білгородську єпархію (близько 992)» ¹⁷.

⁸ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. III, спр. 4854, арк. 134. (Городище Звенигорода знайдено поблизу нинішньої Віти-Поштової Києво-Святошинського р-ну Київської обл.).

⁹ Полное собрание русских летописей, т. I, М., 1962, стор. 60.

¹⁰ Історія міст і сіл УРСР. Київська область, К., 1971, стор. 368.

¹¹ М. А. Максимович. Соч., т. II, стор. 434.

¹² Там же, стор. 330—331.

¹³ Там же, стор. 335.

¹⁴ Там же, стор. 346.

¹⁵ Княгиня Дмитрий [М. О. Максимович]. Выводы о том, что в древней России поросско-украинские и придунайские Трояновы валы построены были не римским, а русским Трояном, К., 1845, стор. 27—28.

¹⁶ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. II, спр. 2473, арк. 27.

¹⁷ Там же, ф. III, спр. 5527, арк. 1.

Героїчну, воістину легендарну історію, писав М. О. Максимович, пережили й такі міста Правобережжя, як Пересопниця, Межибіж, Дубровиці, Брусилів, Волинь, Канів, Степан та ін. Відомості про них, які й до цього часу не втратили наукового інтересу, зосереджені у статтях історика «Лубочные изображения малорусских городов» (1850), «О городе Степан» (1850), «Воспоминание о городах Пересопнице и Дубровице» (1850), «Бубновская сотня» (1848—1849), «Воспоминание о стародавнем монастыре Каневском» (1864) та ін. Назви цих міст часто трапляються і в рукописних фондах ученого, зокрема під рубриками «О речке Стубля, селах Пересопнице и Дубровице», «Научные заметки о Бубновской, Каневской сотнях и Прохоровке», «Мои историко-топографические заметки о Малороссии», «Научные заметки по истории украинского казачества», «Заметки о Каневе» (виписки з «Истории Руссов»), «Украина Заднепровская»¹⁸.

Особливо слід відзначити цінність історико-географічних відомостей про Пересопницю. Київський митрополит Євгеній (Болховітінов) у додатку до «Киевского синописа» (К., 1836) по суті лише згадував про неї, перелічуючи пересопницьких князів («Гліб Юрійович — з 1150. Василь Юрійович близько 1160. Володимир Андрійович, Мстислав Ярославич у 1211 р.»). М. О. Максимович уточнив, що Пересопниця знаходилася в Луцькому повіті на річці Стублі, яка впадала в Горинь. Місто було відоме ще в XII ст. як удільне¹⁹. В період феодальної роздробленості його виділили Вячеславу Володимировичу (правив з 1146 до 1150 р.), над яким узяв гору Ізяслав. Хоч історик і не зміг встановити року заснування Пересопниці («про час, коли почалося це місто, ми не знаємо нічого, як і про початок багатьох міст») ²⁰, він висловив ряд цікавих зауважень про її топоніміку (назву вчений виводив від слова «пересоп», тобто земляний насип, нанесений водою), роль і місце в історії Київської Русі тощо. Так, із праць М. О. Максимовича дізнаємося, що Пересопниця була укріплена Андрієм Боголюбським, а пізніше належала Данилу Романовичу та Васильку Романовичу. В XVII ст. вона згадується у зв'язку з тим, що 1630 р. «православний Пересопницький монастир з усіма його будівлями, місцевостями і пожитками віддано у постійне володіння Клеванській єзуїтській колегії»²¹.

Про Дубровиці (тепер м. Дубровиця на Ровенщині) вчений не знайшов у літописах достатніх відомостей і тому відніс їх до числа населених пунктів під загальною назвою «міст Погоринських». Правильно вказавши на локалізацію Дубровиць, М. О. Максимович зазначив, що вони вважалися «удільним князівським містом наприкінці XII століття», в XIV ст. входили до складу Литовського князівства (перебуваючи у володінні князів Гольшанських та Дубровицьких), а пізніше згадуються як придане дружині князя А. М. Курбського. Викликають інтерес окремі фактичні дані про князів Дубровицьких. Так, Іван Дубровицький у 1530 р. «зібрав ополчення проти татар і розбив їх». З 1542 р. він був київським, а з 1544 р. — троїцьким воєводою²².

Серед історико-топографічних заміток М. О. Максимовича помітно виділяється опис міста Степана, про яке він одним з перших дослідників дав досить ґрунтовну довідку. У Волинському літопису, вказував учений, це місто значиться під XIII ст. В ньому, зокрема, говорилося: «...Тоеже зими представился степанський князь Иван, сын Глебов;

¹⁸ Там же, ф. II, спр. 2395, 2426, 2427, 2433, 2448, 2468—2474.

¹⁹ Там же, спр. 2426.

²⁰ М. А. Максимович. Соч., т. II, стор. 391.

²¹ Там же, стор. 393, 400.

²² Там же, стор. 401, 403.

плакахуся по нем вси людье, от мала до велика; и нача княжити в него место сын его Володимир»²³. В XVI ст. тут був великий кам'яний замок, що входив до складу «обширних володінь князів Острозьких», та монастир. Розповідаючи про монастир і церкви (Троїцьку зі школою, Миколаївську та Преображенську), історик особливо відзначив їх роль у боротьбі проти уніатів²⁴. У 1711 р. в Степані був Петро I, який направлявся у Луцьк для зустрічі з польським королем Августом.

Велика заслуга М. О. Максимовича в узагальненні літописних даних про Канів, які він доповнив рядом нових припущень і фактів. Вчений обґрунтував відомий нині висновок про те, що це місто в XII ст. вважалося «одним з найважливіших для всього Поросся, більш безпечним від половців, ніж розміщене на р. Росі місто Юр'їв»²⁵. Він одним з перших звернув увагу на історичну роль Канівського стародавнього замку, який «був надійною твердиною ще за великого князя Вітовта», але запустів наприкінці XVI ст. На кошти, одержані шляхом десятирічного збору «по 6 грошів з 10 злотих від усіх купців, які вивозили гроші готівкою за кордон», замок відбудували. В 1765 р. він мав захисний рів і захисний частокол та був озброєний гарматами на дерев'яних биках²⁶.

Глибоке вивчення М. О. Максимовичем архівних документів та літописів дало йому змогу стати одним з найвидатніших хроністів свого часу. Він уточнював дати спорудження соборів, церков, монастирів та інших будівель. Це, зокрема, стосується й історії Канева. Так, описуючи соборну церкву св. Успенія, він справедливо заперечив твердження про те, нібито вона була спалена татарами в 1630 р. Це сталося в 1678 р., тобто в рік розорення ними Чигирини («...Часть войска турецкого и татар, пошовши з Яненком под Канев, и Канев достали и изрубили людей, и Канев спалили и монастырь, где у церкви мурованной много люду подушили огнем турки»)²⁷.

Згадавши про церкву св. Георгія, закладену в 1144 р. Всеволодом Ольговичем, М. О. Максимович зробив цікаве припущення: чи не знаходилася в 1154 р. (коли Юр'ївський Дем'ян був єпископом канівським) Юр'ївська єпархія тимчасово в Каневі? Цю думку підтверджує й висновок ученого про те, що Канів ще в першій половині XII ст. відіграв важливу роль у політичному житті країни, служив надійним форпостом у захисті її від зовнішніх ворогів.

Багато зробив М. О. Максимович і для вивчення ролі Канева в історії козацтва.

Чільне місце в дослідженнях М. О. Максимовича, пов'язаних з історією міст і сіл України, займає Корсунь (тепер м. Корсунь-Шевченківський на Черкащині). Вчений, зокрема, раніше за інших вказав на локалізацію Корсунського Онуфріївського монастиря. В «Полном месяцеслове Киевском» за 1845 р. зазначалося тільки, що заснований він якимось Григорієм Гуляницьким. Монастир, на думку М. О. Максимовича, існував ще в першій чверті XVII ст. і знаходився «біля самого міста, на одному з тих кам'янистих островів річки Росі, які нині красуються садом і будинком князя Лопухіна»²⁸. При Б. Хмельницькому він був переміщений на Валківський острів, де знаходилося озеро

²³ Там же, стор. 367, 385.

²⁴ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. II, спр. 2426; М. А. Максимович. Соч., т. II, стор. 388.

²⁵ М. А. Максимович. Соч., т. I, К., 1876, стор. 682—683; т. II, стор. 312.

²⁶ М. А. Максимович. Соч., т. I, стор. 792.

²⁷ М. А. Максимович. Соч., т. II, стор. 313.

²⁸ М. А. Максимович. Соч., т. I, стор. 688.

Гарбузин. З тих часів монастир цей і називають в народі Гарбузинським, а в документах — Гуляницьким.

В 1853 р., переглядаючи складений М. П. Погодіним список стародавніх міст, М. О. Максимович відзначив ряд пропущених і коротко описав їх (в т. ч. Буромль, Лукомль, Жовнин, Баруч, Дерновий, Ташань та інші) у своїх статтях «О десяти городах и некоторых села Украины» (1854), «Заметка о некоторых летописных названиях местностей» (1860), «Бубновская сотня» та в чернеткових замітках²⁹.

Розповідаючи, наприклад, про Буромль і посиляючись на «Книгу Большого чертежа», історик висловив цілком ймовірну думку, що це місто було ровесником Лукомля. У XVIII ст. Буромль — уже під назвою Буромка — входив до складу Горошинської сотні³⁰.

Місто Жовнин (за часів Б. Хмельницького — сотенне) побудоване в 1116 р. за Ярополка і назву свою, на гадку М. О. Максимовича, бер від слова «жовна» (птах родини дятлових).

Оглянувши в липні 1851 р. с. Деренковець, учений дійшов висновку, що місто Дерновий (Дерен, або, як пише літописець, Дверен, згадується під 1146 р.) знаходилося саме на території цього села і назва його походить від назви ягідного чагарника — «дерен». Князь Рюрик у 1192 р. «половце одарив многими и водив и к роте, и отпусти и восвои си; а Кундудея остави у себе, и да ему город на Рси Дверен, рускои земле деля». М. П. Погодін вважав Дверен і Дерновий різними населеними пунктами. М. О. Максимович не погоджувався з ним. Це стародавнє місто, писав він, «я вважаю, є те ж, що й місто Дерновий, в якому 1146 року з'єдналося все Поросся під знамена Ізяслава Мстиславича, князя переяславського, і звідки він пішов на княжіння київське на заклик киян. Це місто — теперішнє село Деренковець, на правому березі Росі, нижче Корсуня»³¹.

Місто Ташань М. О. Максимович відносив до стародавніх супойських міст XII ст. Саме сюди, до Супою, з військами прийшов у 1149 р. Юрій Долгорукий. Звідси він повільно просувався до Переяслава, де перебували дружини Ізяслава, через річку Стряків і сільце Кудьнове³². Пізніше Ташань належала «наміснику Малоросії» графу П. О. Румянцеву. Наприкінці XVIII ст. вона, на думку вченого, називалася Городищем (в 25 верстах від Переяслава). Історик, очевидно, мав на увазі ту Ташань, про яку згадано під 1146 р. в Іпатіївському літопису, — містечко на кордоні Переяславського князівства. Однак це місто (тепер с. Ташань) знаходилося не нижче, як вказував учений, а вище від Гельмязова (за течією р. Супой), за 30 км на схід від Переяслава.

Фрагментарні відомості більш як про сто міст і сіл України зосереджені у статтях М. О. Максимовича «Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого» (1856) та «Письмо о Богдане Хмельницком» (1856), доповнених у багатьох чорнових записах³³. Тут містяться дані з «Книги Большого чертежа», виписки з літописів, гетьманських універсалів, бібліографічні довідки тощо.

З цієї групи матеріалів заслуговують на увагу відомості про Білу Церкву (Юр'їв), Бердичів («місто козацьке здавна» з його великим валом завдовжки 12 верст), Богуслав, заснований у 1195 р., та багаті

²⁹ М. А. Максимович. Соч., т. II; ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. II оп. 2427.

³⁰ М. А. Максимович. Соч., т. II, стор. 344.

³¹ М. А. Максимович. Соч., т. I, стор. 687.

³² М. А. Максимович. Соч., т. II, стор. 348.

³³ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. II, спр. 2427, арк. 1—60; спр. 244/2465 та ін.

сіл. В 1095 р., зазначає М. О. Максимович, Юр'їв був оточений половцями, які стояли тут ціле літо. Жителі втекли у Київ до Святополка, який звелів побудувати містечко Святополк і поселити в ньому юр'ївців. Половці спалили спустіле місто, але в 1103 р. воно було знову відбудоване³⁴. Юр'ївська єпархія, продовжує історик, стає відомою одночасно з Переяславською. Юр'ївський єпископ Михайло був у 1072 р. на першому перенесенні мощів Бориса і Гліба до Вишгорода³⁵.

І досі не втратили свого значення для історичної науки зроблені М. О. Максимовичем описи пам'ятників матеріальної культури полкових і сотенних міст, зокрема його історико-топографічні замітки про Чигиринський Троїцький, Мотронинський, Медведівський, Пустино-Микільський, Жаботинський, Онуфріївський, Георгіївський монастирі тощо.

Досліджуючи розвиток книгодрукування на Україні, історик наводив у зв'язку з цим чимало важливих відомостей про Львів, Стратин, Острог, Рахманів, Луцьк та інші міста³⁶.

Серед рукописів М. О. Максимовича привертає увагу підбірка матеріалів під рубрикою «Украина Заднепровская» — наслідок тривалої дослідницької роботи вченого. Тут містяться виписки і замітки про Юр'їв, Михайлівку, Гур'їв, Васильків, Городець, Остер, Родню, Чернігів, Макарів, Овруч, Бровари, Івангород та багато інших міст. Дослідник звертав увагу на час їх виникнення, події, пов'язані з ними, а в ряді випадків давав історико-топографічні та географічні відомості про ці міста³⁷. Так, про Васильків історик писав, що заснований він близько 988 р. князем Володимиром, який говорив, що «не добро, еже мало городов около Киева». В 1159 р. місто було віддане Андрієм Боголюбським у володіння Печерській лаврі³⁸. На жаль, М. О. Максимович не дав посилання на джерело. Зараз вважають, що Васильків став належати лаврі тільки у другій половині XIII ст.

Про Остер учений писав, що, очевидно, «початок його можна віднести до кінця десятого століття», коли «великий будівник руської землі» Володимир, захищаючи її від печенігів, «почав ставити міста на Десні і по Вострі, і по Трубіжеві». «Та достовірний початок цього міста, — продовжує М. О. Максимович, — належить 1098 року, коли Володимир Мономах, будучи князем Переяслава, заклав тут, на княжому дворі, кам'яну церкву Святої Богородиці», а потім заклав місто на Вострі, на границі тодішнього князівства Переяславського. Далі вчений справедливо відзначав, що це місто (як вотчинне) належало Юрію Долгорукому і «служило йому головним пристановищем під час тяжкої, мінливої боротьби його з доблесним небожем Ізяславом Мстиславичем»³⁹. У 1151 р. Ізяслав Мстиславич з Ізяславом Давидовичем і Святославом Всеволодовичем спалили Остер, а в 1195 р. Всеволод Юрійович відбудував його. М. О. Максимович розповів і про пізнішу історію цього міста. Його замітки, на наш погляд, варто було б врахувати авторам «Історії міст і сіл УРСР», зокрема тому «Чернігівська область».

М. О. Максимовичу (поряд з Пассеком *) належить першість і в написанні досить детального нариску з історії Переяслава. Вказавши на

³⁴ Там же, спр. 2468, арк. 2; М. А. Максимович. Соч., т. II, стор. 313.

³⁵ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. II, спр. 2468, арк. 2.

³⁶ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. III, спр. 2468—2474; М. А. Максимович. Соч., т. III, стор. 664—729.

³⁷ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. II, спр. 2367, 2403, 2431—2433 та ін.

³⁸ Там же, спр. 2473, арк. 27.

³⁹ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. II, спр. 2467, арк. 1—2.

* Оpubлікована в 1840 р. стаття Пассека «Окрестности Переяславля» (Очерки России, кн. 4, М., 1840) була, очевидно, першою спробою дати загальну характеристику цього міста, але менш змістовною, ніж праці М. О. Максимовича.

те, що Переяслав уперше згадується в літолису під 907 р. (Договір Русі з Візантією)⁴⁰, вчений справедливо зазначав, що це було «колишнє руське місто». Він описав його топографію, розкрив значення топоніма, розповів про найважливіші події, багато з яких тепер добре відомі⁴¹. М. О. Максимович, зокрема, висвітлив історію руської митрополії Переяславського періоду (понад 40 років), історію церковних монастирських споруд — Софійської та Воздвиженської церков, Іоаннівського монастиря, «в якому був посаджений в поруб і пострижений у монахи князь Ігор Ольгович у 1146 році», Михайлівського храм (заснований 992 р.) тощо⁴².

Зазначимо, до речі, що вчений не погоджувався з висловленою «Истории русской церкви» (Спб., 1857) думкою про те, що й після 1072 р. в Переяславі ще не було своєї єпархії (т. II, стор. 9). Під цим роком в літолису Нестора згадується другий єпископ — Петро. У статті «О древней епархии Переяславской» (1858) М. О. Максимович відновив дату виникнення Переяславської єпархії до часів митрополитства Іларіона, тобто після того, як Ярослав передав Переяславське князівство своєму синові Всеволоду (1054).

Опис Переяслава важливий ще й тим, що в ньому точно визначені місцезнаходження Михайлівського собору* — в центрі дитинця, де розміщалися двори знатних людей (княжний з дерев'яною Успенською церквою, поставленою Мономахом у 1098 р., та єпископський з Михайлівською церквою), — географію замкових воріт і валу, насипаного в 1709 р. козаками і полоненими шведами⁴³. Успенську церкву приблизно в 1585 р. відбудовано за наказом князя М. Острозького. Тут, з пафосом писав М. О. Максимович, «відбулося достопамятне» возз'єднання України з Росією⁴⁴. Переяслав відомий і «гетьманським палацом» Б. Хмельницького, в якому він у лютому 1649 р. приймав очолювану Адамом Кисілем делегацію польського короля.

Аналіз різноманітних документів, особисті історико-топографічні дослідження, пов'язані з Переяславом та іншими містами, наштовхнули М. О. Максимовича на так звані Змійові вали. Позитивним є не тільки те, що історик почав систематизувати наявні відомості про них, а й те, що він звернув увагу вчених Росії й України на важливість їх вивчення.

Влітку 1867 р. вода в Дніпрі піднялася незвичайно високо і трималася довго. На лівому березі, поблизу Переяслава, дніпровські води розкрили залишки стародавньої споруди. Селяни принесли М. О. Максимовичу одну цеглину, а незабаром учений, вивчивши ці залишки, написав статтю «Об издании Несторовой летописи и городе Устье» (1867). Місто, про яке йдеться в цій статті, згадувалося літописцем під 1096 р. («...в се же время воева Куря с половцами у Переяславля, и Устье тогда, месяца мая 24-й день»). Про це знав М. О. Максимович. Великий досвід і знання дали йому змогу встановити, що згадана цеглина — рештки руїн церкви, яка знаходилася у названому місті. Він підтвердив

⁴⁰ Полное собрание русских летописей, т. II, Ипатьевская летопись, стор. 22.

⁴¹ Див.: Історія міст і сіл УРСР. Київська область, К., 1971, стор. 497.

⁴² М. А. Максимович. Соч., т. II, стор. 328; ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. II, спр. 2442, 2462.

* Переяславська митрополія до 1034 р. знаходилася при Михайлівській церкві Іоаннівська церква до 1089 р. вважалася кафедральною єпископською. Михайлівська церква розорена татарами в 1239 р., коли вона відновлена — встановити не вдалося, але відомо, що в XVII ст. при гетьмані Лободі було збудовано Михайлівський храм.

⁴³ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. I, спр. 551; М. А. Максимович. Соч. т. II, стор. 475—476.

⁴⁴ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. I, спр. 551, арк. 2.

локалізацію Устя (про це свого часу писали Карамзін, Арцибашев і Погодін) на лівому березі Дніпра при впадінні в нього р. Трубіж⁴⁵. Вчений гадав, що церкву цю збудував наступник митрополита Михайла — Леон чи Леонтій (992—1008), «що іменувався митрополитом переяславським або руським», або ж після спалення Устя половцями в 1096 р. — переяславський єпископ Єфрем. За наявністю церкви, зруйнованої Батием, М. О. Максимович зробив припущення, що «Устя було удільним містечком спочатку митрополитів, а згодом єпископів переяславських»⁴⁶. Та чи підтвердиться це майбутніми пошуками, сказати важко.

У статті «Путевые заметки о Полтаве» (1859) М. О. Максимович висвітлив питання про виникнення міста і його назви, значення для Київської Русі, показав зростання Полтави та знаменні події, з нею пов'язані. Вчений вважав, що назва цього старовинного українського міста походить від слова «Лтава». Цим самим він погоджувався з початковим літописом, в якому під 1174 р. записано, що Ігор Святославич — герой «Слова о полку Ігореве» — переправився через Ворсклу біля Лтави». Історик правильно визначив стратегічну роль міста: стародавня Полтава (Лтава) була прикордонним пунктом Переяславського князівства, воротами руської землі у степи половецькі, що починалися за річкою Ворсклою. Володимир Мономах, виступивши з Переяслава в похід на половців, був тут у 1111 р. Через п'ять років Ярополк Володимирович, який замінив свого батька в Переяславі, знову повторив шлях у половецькі степи через Полтаву. А в 1174 р. 23-річний іверський князь Ігор Святославич, дізнавшись про те, що хани Кобяк і Кончак виступили на Переяслав, перейшов біля «Лтави» Ворсклу і розбив їх⁴⁷.

Після татарської навали Полтава увійшла до складу володінь татарського князя Лекса, який став на службу до Вітовта і після хрещення взяв собі ім'я Олександр. Це був «перший помісний поміщик полтавський, родоначальник дому князів Глинських»⁴⁸.

Далі М. О. Максимович у картографічній схемі показав історичну панораму славнозвісного міста, дав генеалогію полтавських полковників, супроводжуючи її яскравою позитивною характеристикою тих з них, які були сподвижниками Б. Хмельницького⁴⁹.

Значним вкладом в історичну науку були зібрані М. О. Максимовичем відомості про місто Золотоношу. «Не говорять про неї наші стародавні літописи, — зазначав учений, — не зустрічається вона навіть у «Книге Большого чертежа». І тільки в першій половині XVII ст. про Золотоношу заговорили скупі рядки архівних документів. Історик установив, що князь Вишневецький, за якого тут було споруджено замок, зробив її збірним пунктом усіх своїх українських прибутків, що «данина сюди приносилась завжди золотою монетою і відправлялася водою на правий бік Дніпра в прибережне місто Мошну: через те, мовляв, — пише вчений, — і названа «Золотоноша»⁵⁰.

Як і в багатьох інших випадках, історію Золотоноші М. О. Максимович тісно пов'язував з історією козацтва, якому присвятив чимало сторінок. Замкове укріплення, зокрема, писав він, мало двоє кріпосних воріт, через річку — звідний міст, а навколо острова — високий

⁴⁵ М. А. Максимович. Соч., т. II, стор. 354.

⁴⁶ Там же, стор. 355.

⁴⁷ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. II, спр. 2468, арк. 38—39.

⁴⁸ М. А. Максимович. Соч., т. II, стор. 360.

⁴⁹ Там же, стор. 360—361.

⁵⁰ Там же, стор. 365—366.

земляний вал, «усіяний гарматами». Це була міцна фортеця, і тому козаки Переяславського полку знаходили тут надійний захист⁵¹.

Вчений подав численні відомості про околиці Золотоноші*, історію архітектурних споруд міста (Микільської церкви, Успенської соборної церкви, Благовіщенського, Червоногірського, Вознесенського монастирів) тощо. У Благовіщенському монастирі знаходилася монастирська школа⁵².

Праця М. О. Максимовича «Описание Золотоноши» свідчить про те, що вченого цікавили соціально-економічні основи могутності магнатів, які жорстоко експлуатували кріпаків. Наведені ним дані не раз використовувалися пізніше дослідниками для підтвердження тяжкого становища українського селянства напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. Історик, зокрема, навів текст листа Максима Кривоноса до сандомирського воеводи і досить докладно описав власність магната Вишневецького⁵³.

В 1854 р. М. О. Максимович писав про себе М. П. Погодін: «...Я збираю пропущені і загублені ними (істориками.— П. М.) колоски і потроху передаю їх для загальної відомості. Тепер працюю над оглядом полків і сотень, на які в старовину поділялася Малоросія»⁵⁴. Вчений мріяв про здійснення широкої програми досліджень у масштабі всієї країни. «Для цієї мети,— писав він Російському географічному товариству,— я готовий розпочати огляд різних областей Росії, якщо б товариству нашому бажано було... вибрати мене на це діло і забезпечити ще необхідними для того коштами»⁵⁵. На жаль, планам цим—в умовах царської Росії, по суті, утопічним—не судилося збутись. Але й зроблене М. О. Максимовичем в галузі вивчення історії міст і сіл України становить значний вклад у розвиток тих демократичних традицій в історичній науці XIX ст., які з успіхом використовуються і радянськими істориками.

⁵¹ Там же, стор. 370.

* Зокрема, опис Гельмязова (відомого з XV ст.), пам'яток його архітектури та характеристика місцевого ярмарку, а також Піщан тощо. (ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. II, спр. 2431, арк. 2—16).

⁵² М. А. Максимович. Соч., т. II, стор. 374—375.

⁵³ Там же, стор. 366, 367.

⁵⁴ Там же, стор. 343.

⁵⁵ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. II, спр. 2467, арк. 3.

Занітки

**В. К. Михайлик
ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ
ДІЯЛЬНОСТІ
КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ
ПО ТРУДОВОМУ ВИХОВАННЮ
СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ
В РОКИ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ**

Дострокове виконання першої п'ятирічки, побудова фундаменту соціалізму означали велику перемогу робітничого класу і трудящих мас Радянської країни. Резолюція про другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1933—1937 рр.) була затверджена

XVII з'їздом ВКП(б) у січні — лютому 1934 р. Основні політичні й господарські завдання, зокрема, в галузі сільського господарства полягали у здійсненні соціалістичної реконструкції, завершенні колективізації і механізації сільськогосподарського виробництва, піднесенні продуктивності землеробства.

Сільська молодь України в роки другої п'ятирічки відігравала значну роль у виробничому і громадському житті колгоспів, радгоспів, МТС. Найважливішими завданнями ідейно-політичної й організаторської діяльності Комуністичної партії було виховання у сільській молоді таких морально-політичних рис, як соціалістичне ставлення до праці, до колгоспної громадської власності, свідомо трудова дисципліна, колективізм, товариська взаємодопомога та ін.

У своїй діяльності, спрямованій на трудове виховання сільської молоді, Комуністична партія, спираючись на комсомол, використовувала різноманітні засоби впливу.

Основними формами політичного навчання комсомольців і сільської молоді були початкові школи і гуртки політграмоти, вивчення історії ВКП(б), предметні гуртки тощо. Партійні органи допомагали сільським комітетам ЛКСМУ в організації мережі політосвіти, доборі й підготовці пропагандистських кадрів. Питання комсомольської освіти обговорювалися в партійних органах.

КП(б)У, ЛКСМУ видавали і розповсюджували суспільно-політичну літературу, твори класиків марксизму-ленінізму. В досліджуваний період у республіці було видано 454 тис. примірників творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, з них 424 тис. — українською мовою¹. Наприкінці п'ятирічки в республіці всіма формами комсомольського політнавчання було охоплено більше 800 тис. юнаків та дівчат².

З ініціативи ЦК ЛКСМУ і комсомольських організацій виникали такі цікаві форми ідейно-виховної роботи серед комсомольців

¹ Ю. В. Бабко. Партійне будівництво на Україні у 1933—1937 рр., Львів, 1971, стор. 134.

² «Советская Украина», 6 вересня 1938 р.

і колгоспної молоді, як кінофестивалі, літературні читання й конференції, лекторії, зустрічі зі старими більшовиками.

Один з найважливіших ленінських принципів комуністичного виховання полягає у тому, щоб навчання, освіту, вивчення марксизму пов'язувати з участю молоді в побудові нового суспільства.

У постановах ЦК ВКП(б) «Про розстановку партійних і комсомольських сил в колгоспах і радгоспах» (травень 1932 р.), «Про заходи до допомоги комсомолу» (вересень 1932 р.), «Про становище комсомолу Білорусії і стан парткерівництва» (серпень 1933 р.) наголошувалося на активній участі комсомольців у колгоспному виробництві³.

В результаті організаторської та ідейно-виховної роботи політвідділів МТС, партійних і комсомольських організацій республіки в 1933 р. основна маса комсомольців і неспілкової молоді працювала безпосередньо в колгоспних бригадах, на тваринницьких фермах. Листопадовий (1933 р.) Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У дав високу оцінку діяльності сільських комсомольських організацій, відзначивши, що в 1933 р. 241 тис. (з 282 тис.) сільських комсомольців республіки була зайнята в колгоспному виробництві. У колгоспі «Перемога» Мелітопольського району Дніпропетровської області, наприклад, у період весняної сівби 1933 р. з 35 членів ВЛКСМ безпосередньо на полі працювало 25 чол.⁴ У Синельниківському районі цієї ж області за виконання норм виробітку і високу якість посіву, за бережне ставлення до сільськогосподарських машин й інвентаря було премійовано 222 члени ВЛКСМ і 147 чол. неспілкової молоді⁵.

Комсомольці й інші молоді колгоспники працювали на відповідальних ділянках сільськогосподарського виробництва. Навесні 1933 р. комсомольці у 45 районах України були бригадирами тракторних (145 чол.), рілних бригад (813 чол.), конюхами (2233 чол.), їздовими (3052 чол.). До липня 1935 р., за неповними даними, 1364 члени ВЛКСМ у 380 районах України працювали головами правлінь колгоспів, 8916 чол.— бригадирами рілних і тракторних бригад, 1573 чол.— завідуючими тваринницькими фермами, 867 чол.— зоотехніками. В 1936 р. 26% голів колгоспів, членів правлінь, бригадирів, ланкових у 1000 колгоспах республіки становила молодь віком до 25 років⁶.

XII з'їзд КП(б)У (січень 1934 р.), визначаючи умови виконання другого п'ятирічного плану, вказував, що «перевиховання всіх колгоспників і свідомих борців за соціалізм неможливе без повсякденної боротьби за свідому колгоспну дисципліну»⁷.

Одним із заходів, проведених комсомолом України за вказівкою ЦК КП(б)У, була самоперевірка виробничої ролі комсомольця-колгоспника. Ініціаторами цього почину виступили комсомольці колгоспу «Червоний прогрес» Лозівського району на Харківщині⁸.

Найважливішою формою виховання соціалістичного ставлення до праці, свідомої трудової дисципліни, розвитку трудової активності, виховання колективізму, товариської взаємодопомоги стало соціалістичне змагання й ударництво. В рішенні XII з'їзду КП(б)У вказувалося, що

³ Наследникам революции. Документы партии о комсомоле и молодежи, М., 1969, стор. 328—344.

⁴ «Комсомолец-активист», 1933, № 7—8, стор. 1.

⁵ «Комсомолец-активист», 1933, № 9, стор. 2.

⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 876, арк. 29; І. Н. Михайловський. Комсомол України в боротьбі за побудову соціалізму в СРСР (1925—1937 рр.), Львів, 1966, стор. 236; «Комсомольская правда», 11 квітня 1936 р.

⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 566.

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 896, арк. 17.

«розгортання соціалістичного змагання як між окремими колгоспниками, так і між бригадами і групами на краще проведення в життя директив партії... має стати основним методом роботи»⁹.

З ініціативи комсомолу України в 1933—1934 р. проводилися республіканські конкурси трактористів, комбайнерів, шоферів та інших спеціальностей. Розвіткові соціалістичного змагання, популяризації передового досвіду і його впровадженню велику увагу приділяли партійна, радянська і комсомольська преса, радіо. Проводилися зльоти і наради молодих передовиків колгоспного виробництва. У листопаді 1933 р. відбувся Всеукраїнський зліт ударників робітничої і колгоспної молоді. У березні 1934 р. ЦВК УРСР, редакція газети «Комуніст» і Наркомзем УРСР оголосили всеукраїнський конкурс «За кращу колгоспну бригаду, колгосп, МТС, радгосп і підприємство-шефа», щоб активізувати активність трудівників села в боротьбі за високий урожай, узагальнити і впровадити досвід передових колгоспів і радгоспів¹⁰.

Стахановський рух, який виник у промисловості в 1935 р., широко поширився і в сільському господарстві. Зачинателями цього руху виступили комуністи і комсомольці. Значних успіхів добилася тракторна бригада комсомолки П. Ангеліної з Старобешівської МТС Донецької області. В 1934 р. її бригада виробила в середньому по 789 га на тракторі ХТЗ при плані 497 га, а в 1935 р.— по 1225 га. Всього в республіці було 109 тракторних бригад, які виробили в 1935 р. на тракторі ХТЗ у середньому більше ніж по 900 га. Всій країні були відомі імена механізаторів республіки, вихованих партією і комсомолом,—Г. І. Димова, І. Т. Острогляда, І. І. Чабаненка, Г. Т. Сухаватського, Г. П. Кочеткова, Н. А. Лаврика, В. Є. Зарубаєва та ін. Прославилася також своєю працею М. С. Демченко, ланкова колгоспу «Комінтерн» району ім. Г. І. Петровського Київської області. У лютому 1935 р. на II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників вона взяла зобов'язання зібрати по 500 ц буряків з га. Того ж року її ланка зібрала по 523 ц цієї цінної сировини з гектара. По 500 і більше центнерів цукрових буряків з гектара зібрали ще 25 ланок. Серед них—ланки Г. Кошової, М. Куценко, А. Канцибер, М. Гнатенко, Г. Швидкої, В. Цимбал, К. Андрощук, Г. Гвоздівської, К. Ченаш та ін.

1936 р. в республіці вже було 600 ланок, які зібрали понад 500 ц цукрових буряків з гектара, а 48—більше тисячі ц¹¹⁻¹². Майже 4500 колгоспів України зобов'язалися в 1936 р. одержати урожай зернових більше 20 ц з гектара¹³.

IX з'їзд ЛКСМУ (квітень 1936 р.) відзначив патріотизм і самовіддану працю сільського комсомолу і колгоспної молоді в боротьбі за високий урожай, за організаційно-господарське зміцнення колгоспів. За даними п'яти областей України, серед тих, хто включився в соціалістичне змагання за високий урожай, налічувалося 80 тис. представників сільської молоді, близько 50% з них були членами ВЛКСМ¹⁴.

Важливим завданням ідеологічної роботи Комуністичної партії серед колгоспників була мобілізація їх на боротьбу за недоторканність і зміцнення колгоспної власності. У відповідь на рішення партії, Радянського уряду комсомол України виступив ініціатором патріотичного руху за охорону колгоспної власності. В цей час виникли комсомольсько-молодіжні дружини, дозорці, пости. Вже наприкінці 1933 р., за

⁹ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 567.

¹⁰ «Комуніст», 8 березня 1934 р.

¹¹⁻¹² Стахановці колгоспних ланів УРСР, К., 1936, стор. 31, 32, 57, 60; «Комсомолец України», 6 лютого 1936 р.

¹³ «Комсомолец України», 14 січня 1937 р.

¹⁴ IX з'їзд ЛКСМУ. X з'їзд ЛКСМУ. Доповіді і резолюції, К., 1936, стор. 127.

даними 139 районів України, працювала 6061 комсомольсько-молодіжна дружина¹⁵. До охорони колгоспної власності комсомол залучав школярів і піонерів. У збиранні колосків у період жнив брало участь: у Харківській області близько 170 тис. школярів і піонерів, на Дніпропетровщині — 90 тис., а всього на колгоспних полях республіки — 540 тис. сільських піонерів¹⁶.

Комсомол України в боротьбі за зміцнення колгоспної власності використовував групи «легкої кавалерії», які охороняли врожай, колгоспний інвентар, боролися з втратами під час жнив, за своєчасне виконання планів сільськогосподарських робіт і хлібоздачі державі.

Зростання технічної озброєності сільського господарства поставило чергове і невідкладне завдання: колгоспна молодь повинна була оволодівати сільськогосподарською технікою, агротехнічними знаннями.

У вересні 1933 р. комсомольці й молодь Софіївської МТС Дніпропетровської області та Архського району Татарії виступили в «Комсомольській правді» з пропозицією застосувати досвід промисловості й провести в зимовий період підготовку і здачу агротехнічного екзамену для комсомольців і молоді колгоспів, радгоспів і МТС¹⁷. Цю пропозицію підтримала молодь всієї країни.

XII з'їзд КП(б)У схвалив ініціативу ЦК ЛКСМУ і політвідділів України, що приступили до проведення соцтехекзамену для провідних сільськогосподарських кадрів у ряді МТС (Софіївській, Миргородській, Рубежанській, Чупахівській і т. д.).

Комсомол України розгорнув роботу, спрямовану на проведення агрозоотехнічного навчання комсомольців і молоді колгоспів, радгоспів і МТС. У лютому 1934 р. в республіці вже діяло більше 8 тис. агрономічних гуртків, в яких навчалось близько 200 тис. колгоспників, у тому числі майже 70 тис. комсомольців¹⁸.

Весною 1934 р. ЦК ЛКСМУ ухвалив постанову про підготовку і перепідготовку голів колгоспів на тримісячних курсах при обкомах ЛКСМУ. До осені 1935 р. 45 тис. комсомольців закінчили ці курси. Величезне значення для виховання колгоспного активу мало проведення в 1935 р. ЦК ЛКСМУ Всеукраїнського змагання керівних кадрів під лозунгом «За кращого голову, бригадира, ланкового, за кращу комсомольсько-молодіжну бригаду колгоспу»¹⁹.

За осінньо-зимовий період 1933/34 рр. на Україні на короткотермінових курсах з числа тільки комсомольців було підготовлено 9 тис. трактористів, 1800 бригадирів тракторних бригад, 5 тис. комбайнерів, 4700 шоферів, 400 дільничних механіків, 100 інструкторів-механіків. Узимку 1935/36 рр. на Україні на курсах трактористів, комбайнерів і шоферів навчалось 84 тис. чол., в агрозоотехнічних гуртках — 418 тис. колгоспників, з них при колгоспних хатах-читальнях, лабораторіях — більш як 100 тис. чоловік²⁰.

Значну роль в організації агротехнічного навчання і пропаганди передового досвіду передовиків сільського господарства відіграли хатлабораторії, у створенні й роботі яких активну участь брав комсомол України. За неповними даними, до початку 1936 р. 1500 комсомольців

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 911, арк. 23, 24.

¹⁶ П. П. Постишев. Радянська Україна на новому піднесенні, К., 1934, стор. 96.

¹⁷ «Комсомольская правда», 6 січня 1934 р.; Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 579.

¹⁸ Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України, К., 1971, стор. 290.

¹⁹ І. Н. Михайловський. Назв. праця, стор. 236.

²⁰ П. Шостак. У перших рядах (1933—1937 рр.), К., 1960, стор. 39; «Комсомолец України», 9 лютого 1936 р.

республіки керували цими хатами²¹. На червень 1934 р. на Україні їх діяло 2500, на кінець року — 4640, на січень 1935 р. — 5500, через рік — 8550²².

Важливою умовою формування марксистсько-ленінського світогляду сільської молоді були заходи Комуністичної партії, спрямовані на розширення шефства міста над селом. Комсомольські організації промислових підприємств направляли комсомольсько-молодіжні бригади для подання допомоги селу в проведенні сільськогосподарських кампаній.

Комсомольські організації промислових підприємств Одеської області тільки в 1933 р. направили більше тисячі чоловік свого активу в колгоспи на постійну роботу. Було створено 49 комсомольсько-молодіжних бригад, які ремонтували сільськогосподарські машини та інвентар²³.

У період весняної посівної кампанії 1933 р. комсомол України організував культурно-масову роботу серед колгоспників. На село було направлено більше 45 тис. примірників художньої і політичної літератури, 35 тис. бібліотечок. У серпні 1933 р. розіслано в колгоспи республіки літературу з постановами Комуністичної партії і Радянського уряду про завдання розвитку сільського господарства: 107 назв тиражем 621 тис. примірників²⁴.

У перебудові роботи комсомолу і в зміцненні колгоспного ладу велику роль відігравали політвідділи МТС і радгоспів, створені за рішенням січневого об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) 1933 р. В кожному політвідділі була посада помічника начальника по комсомольській роботі.

Якщо у січні 1933 р. на Україні було 15 014 колгоспних комсомольських осередків, то у січні наступного року — 17 476. У січні 1936 р. в колгоспах республіки було 20 394 комсомольські організації, 20 300 комсомольських груп у виробничих бригадах і 4680 комсомольських організаторів.

У квітні 1933 р. ЦК КП(б)У розглянув питання про зміцнення кадрів колгоспних комсомольських організацій²⁵. Партійні й комсомольські організації промислових підприємств направили в колгоспи на посади секретарів 2692 чол. Крім того, пройшли підготовку і перепідготовку 9742 чол.²⁶

ВЛКСМ і ЛКСМУ продовжували вдосконалення організаційних форм і методів керівництва колгоспними комсомольськими організаціями шляхом створення і виховання колгоспного активу, проведення днів колгоспної молоді, спілкових днів тощо.

Величезне значення для дальшого поліпшення комуністичного виховання молоді мали Програма і Статут ВЛКСМ, прийняті X з'їздом ВЛКСМ (квітень 1936 р.)²⁷.

Таким чином, під керівництвом ВКП(б) і, зокрема, КП(б)У комсомол України в період завершення соціалістичної реконструкції народного господарства, виступаючи бойовим помічником і резервом партії, про-

²¹ «Комсомолец України», 1 березня 1936 р.

²² «Комсомолец України», 6 березня 1936 р.

²³ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 2, спр. 64, арк. 364.

²⁴ «Комсомолец-активіст», 1933, № 13—14, стор. 67.

²⁵ Ю. В. Бабко. Назв. праця, стор. 57. «Комсомолец України», 18 січня 1934 р., ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 867, арк. 27.

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 876, арк. 27.

²⁷ Товарищ комсомол. Документы съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ, т. I, М., 1969, стор. 533.

вів значну ідейно-політичну й організаційну роботу, спрямовану на виховання сільської молоді.

Узагальнення досвіду діяльності Комуністичної партії щодо трудового виховання сільської молоді в період завершення соціалістичної реконструкції народного господарства, безперечно, допоможе партійним і комсомольським організаціям і в сучасних умовах.

К. Я. Зенченко
БІЛЯ ДЖЕРЕЛ
КРИМСЬКОЇ
ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

В історико-партійній літературі час виникнення соціал-демократичних організацій у містах Криму датується по-різному. В «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу»

написано, що на початку 1900 р. в Ялті виникла соціал-демократична організація на чолі з комітетом, у середині року в Сімферополі — соціал-демократичний комітет, 1900 р. в Керчі сформувалася соціал-демократична організація (пізніше — «Союз керченських робітників»), а наприкінці 1901 р. — соціал-демократичні «Севастопольський робітничий союз» та «Сімферопольський робітничий союз»¹. П. Н. Надінський в «Очерках по истории Крыма» стверджує, що перша соціал-демократична організація почала діяти в м. Сімферополі в 1900 р., а в 1901—1902 рр. були створені нелегальні соціал-демократичні організації в Севастополі, Керчі, Ялті². Г. Н. Губенко в книзі «Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг.» зазначав, що соціал-демократичні організації з'явилися у Таврійській губернії на початку XX ст., спочатку в Сімферополі, де соціал-демократи створили «Сімферопольський соціал-демократичний робітничий союз», потім у Керчі (1900 р.), пізніше у Феодосії (1902 р.). Вже наприкінці 1901 р. в Севастополь і на Чорноморський флот почала проникати «Искра» і складатися перші соціал-демократичні групи і гуртки³.

Приблизно такі ж дані наводить і В. С. Горякіна⁴. На жаль, у зазначеній літературі не вказані джерела, якими користувалися автори при обґрунтуванні своїх тверджень. Вивчення даної проблеми дозволило дещо уточнити дату й місце виникнення перших соціал-демократичних організацій у Криму: тут вони з'явилися пізніше, ніж у промислових центрах країни.

Дослідники довгий час не знали про документ «Від Кримського союзу», виявлений у Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. В ньому висвітлюється революційна робота в містах Криму з перших днів існування там соціал-демократичних організацій до 1904 р. Спочатку йдеться про Севастополь, потім Сімферополь, Феодосію та Ялту. В кінці наведено дані про Керченську соціал-демократичну організацію. У звіті про це сказано: «Місто з 50 тис. населенням. Початок с.-д. організації відноситься до 1899 року коли почав діяти тут металургійний завод. Організація створена сто-

¹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, том перший, К., 1965 стор. 460.

² П. Н. Надінський. Очерки по истории Крыма, ч. II, Симферополь, 1951 стор. 171.

³ Г. Н. Губенко. Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., Симферополь, 1955, стор. 15, 18, 22, 24.

⁴ В. С. Горякіна. Ленинская «Искра» в Таврической губернии (К 60-летию «Искры»), 1900—1960, Симферополь, 1959, стор. 22, 30, 38, 46, 49.

ронніми с.-д. робітниками»⁵. Цю дату підтверджує й кореспонденція керченських робітників в «Искре» від 1 грудня 1902 р.

А коли ж виник завод? Відомо, що видобуток руди в Керчі почався в 1897 р. і в наступні роки швидко зростає:

у 1897 р. було видобуто 1241 тис. т, 1898 р.— 1399 тис. т, 1899 р.— 11 308 тис. т, 1900 р.— 19 685 тис. т, 1901 р.— 21 589 тис. т⁶.

З наведених даних можна зробити висновок, що керченські соціал-демократи не випадково вважали 1899 р. роком створення заводу, бо в той час різко збільшився видобуток руди; майже 4 тис. робітників споруджували залізорудний комбінат, який швидко нарощував темпи випуску продукції⁷. 1 червня 1900 р. вважається офіційною датою заснування заводу.

Саме в той період на це підприємство приїхало багато робітників з промислових центрів Росії. В 1898 р. тут працював П. Г. Смідович — професіональний революціонер, більшовик-ленінець, який пропагував ідеї соціалізму серед робітників і закликав до об'єднання сил у боротьбі з самодержавством⁸. Через рік він виїхав з Керчі, але його діяльність мала позитивні наслідки: в 1899 р. керченські металурги створили соціал-демократичну організацію. В Сімферополі й Ялті таких організацій на той час ще не існувало.

Керченські робітники і в наступні роки впливали на розвиток революційного руху в Криму. Зокрема, вони брали активну участь у першому загальному страйку робітників Півдня Росії влітку 1903 р.⁹ Керченська соціал-демократична організація і в роки першої буржуазно-демократичної революції, і в період реакції здійснювала значну роботу в Криму. У травні 1909 р. центральний орган більшовиків газета «Пролетарий» писала, що більшість членів цієї організації — більшовики¹⁰. Керченська партійна організація зайняла центральне місце в соціал-демократичному русі Таврійської губернії. Про це неодноразово повідомлялося в донесеннях, що надходили у жандармське управління¹¹.

Друга кримська соціал-демократична організація була створена на початку 1900 р. в Севастополі, про що сказано в повідомленні «Від Кримського союзу»: «Про початок роботи там ми знаємо тільки з чуток. Початок її відноситься приблизно до 1900 року»¹². Ядром організації були робітники морського заводу і моряки Чорноморського військового і торговельного флотів. Активну революційну роботу в Севастополі вели політичні піднаглядні, які прибули сюди з різних міст.

У порівнянні з іншими містами Криму, в Севастополі проходила найгостріша боротьба більшовиків з меншовиками. Кримським революціонерам велику допомогу подавали більшовицькі організації міст України, і зокрема Одеси. В 1904 р. І. Х. Лалаянц, одеський більшовик, повідомляв у Закордонний відділ ЦК РСДРП: «В Севастопольській організації... наші в більшості». Він писав про необхідність надання повних прав Севастопольському комітетові РСДРП, аж до направлення делегатів на з'їзди партії, і робив висновок: «Це єдиний і можливий спосіб

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 278, оп. 1, спр. 35393, арк. 1—12.

⁶ П. Н. Надінський. Назв. праця, ч. I, стор. 149.

⁷ «Искра», № 7, серпень 1901 р.

⁸ П. Смідович. Рабочие массы в 90-х годах.— «Пролетарская революция», 1925, № 1 (36), стор. 161—170.

⁹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1, стор. 378.

¹⁰ «Пролетарий», 13 травня 1909 р.

¹¹ Кримський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 706, оп. 1, спр. 237, арк. 255, 261, 273.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 278, оп. 1 п, спр. 35393, арк. 1.

заволодіти Кримом»¹³. Севастопольські революціонери випускали перші більшовицькі газети в Криму: «Солдат» і «Рабочий». В роки реакції «Пролетарий» писав, що Севастополь став міцною базою більшовиків¹⁴. Севастопольська партійна організація допомагала соціал-демократичним організаціям інших міст Криму як в роки першої російської революції, так і в період боротьби за перемогу соціалістичної революції.

В 1900 р. соціал-демократи створили комітет у Сімферополі, організацію в Ялті, в 1901 р. — групу в Феодосії, пізніше — соціал-демократичну організацію в Євпаторії¹⁵.

Всюди, де діяли більшовицькі групи, гуртки і організації, проводилися першотравневі та інші політичні демонстрації, сходки і страйки робітників. 1 вересня 1902 р. «Искра» писала, що травневі листівки соціал-демократичних організацій були розповсюджені в Сімферополі, Севастополі, Ялті, Мелітополі, Євпаторії, Феодосії і Керчі¹⁶.

В містах працювали комітети, які очолювали роботу кількох гуртків на фабриках і заводах, а також у військових частинах і на кораблях Чорноморського флоту. Восени 1902 р., наприклад, до складу «Феодосійської соціал-демократичної робітничої партії» входило 10 гуртків, які регулярно проводили збори, вивчали революційну літературу, друкували тисячі примірників різних прокламацій і відозв, організовували страйки робітників. Роботу комітету очолював досвідчений революціонер Яків Голіков¹⁷.

Кримські соціал-демократи були знайомі з працями В. І. Леніна: «Завдання російських соціал-демократів», «Революційний авантюризм» «Завдання революційної молоді», «До сільської бідноти» та ін. В кожній підпільній більшовицькій бібліотеці були всі примірники «Искры» на сторінках якої друкувалося багато лєнінських статей¹⁸.

Севастопольська і Керченська соціал-демократичні організації відіграли провідну роль у революційному русі трудящих Криму.

¹³ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов, К., 1964, стор. 439, 440.

¹⁴ «Пролетарий», 25 березня 1907 р., 13 лютого 1908 р., 12 березня 1908 р.

¹⁵ ЦДА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 278, оп. 1 п, спр. 35393, арк. 3.

¹⁶ «Искра», № 24, 1 вересня 1902 р.

¹⁷ ЦДА УРСР, ф. 419, оп. 1, т. III, спр. 3263, арк. 11—30.

¹⁸ ЦДА УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 53, арк. 2—3; ф. 419, оп. 1, т. III, спр. 3263, арк. 12, 52; ф. 706, оп. 1, спр. 79, арк. 13; П. П. Надинский. Назв. праця, ч. I, стор. 171.

О. В. Морозов
КЛАСОВА БОРЬБА
МОРЯКІВ АНГЛІЇ
НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В умовах загострення і поглиблення загальної кризи капіталізму, коли монополістичні кола імперіалістичних держав намагаються при

стосуватися до умов існування двох антагоністичних систем, у світі капіталу відбувається далі загострення класової боротьби.

Зростаюча капіталістична експлуатація змушує трудящих дедалю активніше включатися у боротьбу за свої соціальні й економічні права: до неї залучаються не тільки нові заводи робітничого класу, а й інші верстви населення Англії. Особливої гостроти ця боротьба набула англійському торговельному флоті.

У 1964 р. прибуток англійського лінійного судноплавства після виплати податків від наявних виробничих фондів становив 2,6%, а в 1965 р.—3,9%¹, тим часом як у промисловості в 1965 р. він дорівнював 9,3%. Англійські моряки, перебуваючи у надзвичайно важкому, безправному становищі, в 1966 р. оголосили загальний національний страйк. 880 морських суден завмерли біля портових причалів, з 62 тис. моряків страйкувало 26 тис.² Учасників страйку було б значно більше, коли б не закон 1894 р., який регламентує торговельне судноплавство і прирівнює страйк на судні, що знаходиться в рейсі, до «бунту в морі». Застосовуючи цей закон, англійські судновласники використовували свої судна для перевезення вантажів між іноземними портами, а до берегів Великобританії направляли вантажі на кораблях інших країн.

Страйк моряків англійського торговельного флоту змусив судновласників звернутися до так званої комісії Рочдейла, яка рекомендувала приватним компаніям судновласників об'єднуватися й створювати контейнерні судноплавні консорціуми, змінити стару технологію вантажних робіт, що не відповідала зрослому обсягові світової торгівлі (її обсяг в 1960 р. становив 1 070 млн. т³, а в 1970 р.—2,5 млрд. т)⁴.

У 1967 р. боротьба моряків Англії за свої права не припинялася. Вони вимагали скорочення робочого тижня з 56 до 40 годин, збільшення заробітної плати (в умовах невпинного зростання цін), тривалості щорічних відпусток, поліпшення побутових умов на суднах торговельного флоту тощо.

У липні 1970 р. в Англії застрайкували всі докери — 47 тис. чол. Тисячі морських суден завмерли у портах. Їх двотижнева бездіяльність обійшлася англійським капіталістам у 200 млн. фунтів стерлінгів⁵. Незважаючи на те, що в країні було введено надзвичайне становище⁶ й приведено армію в бойову готовність, докери продовжували боротьбу. Результатом її було те, що вони добилися нових поступок з боку підприємців — підвищеного мінімуму тижневої платні, більшої оплати надурочних робіт.

Страйки моряків і докерів із звичайного економічного конфлікту переросли в політичну боротьбу. Їх виступи набули такого розмаху, що навіть при підтримці державної влади монополісти (під загрозою значних збитків) змушені були йти на поступки морякам.

Перспектива нових страйків лякає фінансову олігархію. Так, на засіданні Ради британських вантажовідправників, що відбулася в 1957 р., найбільша увага приділялася страйковій проблемі⁷. Як підкреслювалося на цій зустрічі, через несвоєчасне прибуття вантажів з Англії значних збитків зазнають не тільки англійські фірми, а й японські, швейцарські, американські. Страйковий рух англійських моряків викликає особливу тривогу канадських імпортерів, оскільки 50% вантажів, що надходять до східних портів Канади, припадає на порти Великобританії⁸. Якщо раніше буржуазія дивилася на моряків торговельного флоту як на людей «другосортних»^{9–10}, нездатних боротися за свої права, то їх загальний національний страйк 1966 р. примусив капіталістів вдаватися до більш витончених форм експлуатації. Як зазначав Генеральний

¹ «Fairplay», 13 січня 1966 р., стор. 88.

² «Новое время», № 27, липень 1966 р., стор. 18.

³ «Norwegian Shipping News», 1970, стор. 29.

⁴ «Fairplay», 30 липня 1970 р., стор. 40.

⁵ «За рубежом», № 37, 11–17 вересня 1970 р., стор. 17.

⁶ «Lloyd's List», 17 липня 1970 р.

⁷ «Fairplay», 23 листопада 1967 р., стор. 9.

⁸ «Fairplay», 30 липня 1970 р., стор. 60.

^{9–10} «Lloyd's List», 23 січня 1970 р.

секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді партії, «особливості сучасного капіталізму в значній мірі пояснюються тим, що він пристосовується до нової обстановки в світі. В умовах протистояння з соціалізмом панівні кола країн капіталу як ніколи бояться переростання класової боротьби в масовий революційний рух. Звідси — прагнення буржуазії застосовувати більш замасковані форми експлуатації і гноблення трудящих, її готовність у ряді випадків йти на часткові реформи з тим, щоб по змозі вдержувати маси під своїм ідейним і політичним контролем»¹¹.

Останнім часом в Англії дебатується питання щодо прийняття нового закону, який би регламентував торговельне судноплавство. Вже нині у проект усього закону судновласники намагаються включити пункти, які б давали необмежені права капітану.

Ще в 1970 р. при його обговоренні в постійній комісії палати общин депутат К. Макнамара сформулював його як закон, що має на увазі ті ж дисциплінарні стягнення, які були властиві законам 1894 р. і дозволяли капітану розправлятися з небажаними йому особами.

Національний союз моряків Англії рішуче виступив проти включення у проект закону дисциплінарних статей і положень про створення на торгових судах трибуналів. Генеральний секретар національної спілки моряків А. Хогарт звернувся до всіх моряків із закликом бойкотувати запропонований урядом проект закону про торговельне судноплавство. Міністри, відзначав Хогарт, під час страйку 1966 р. гостро критикували закон 1894 р. Однак минув час, і вони, забувши про це знову намагаються відновити його, лише в новій редакції¹².

Використовуючи передові ідеї у свідомості моряків і прагнучи виходити з них почуття задоволення від своєї праці, на судах була широко розрекламована книжка американського вченого Дранера «Поняття про корпорацію» (опублікована в 1946 р.). В ній проповідувалася соціальна демагогія про «співробітництво», «людські відносини» тощо¹³. Після цього найбільші судноплавні компанії почали запроваджувати нові методи управління на торгових судах. Так, наприклад, компанія «Контейнер флот лімітед» створила «комітети керування»¹⁴. Вони мали вирішувати поточні справи на «демократичних засадах», дотримуючись принципу «спільних цілей» при розв'язанні всіх питань на судах. Цими самими судновласники мають намір усунути класові антагонізми, які існували між командним і рядовим складом на флоті.

Розуміючи, що економічний ефект від будь-яких технічних та організаційних нововведень величезною мірою залежить від того, як сприймуть їх моряки, судноплавна компанія «Ессе петролеум компані» метою посилення інтенсифікації праці моряків і практичного втілення в життя принципу «соціальної співдружності» ще в 1967 р. поклінала традиційним поділом екіпажу на палубну й машинну команди. Вона скомплектувала єдиний екіпаж, де кожний член команди може замінити одного. Так, наприклад, екіпаж танкера «Ессо Лондон» складається з 44 чол., з них експлуатаційний штат становить 31 чол.¹⁵, решта 1 перебувають у відпустці, на навчанні або у відгулі. Щоб утримати моряків у торговельному флоті, керівники деяких судноплавних компаній дозволяють брати в рейс дружин не тільки офіцерам, а й рядовому складові.

¹¹ «Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1972, стор. 16.

¹² «Lloyd's List», 8 квітня 1969 р.

¹³ «Lloyd's List», 10 березня 1971 р.

¹⁴ Там же, 21 квітня 1971 р.

¹⁵ «Fairplay», 13 липня 1967 р., стор. 10.

Для розробки ідеології «класового співробітництва» і поширення її серед моряків буржуазія залучає вчених. Наприклад, старший лектор Плімутського політехнічного інституту Д. Моребі запропонував систему управління судном у вигляді двох самостійно функціонуючих сфер: «соціально-технічної» і «культурно-суднової»¹⁶. Свою теорію він обґрунтовує тим, що перша сфера — це комплекс взаємодії окремих осіб (мається на увазі екіпаж) з судновими машинами і механізмами, а друга — спілкування людей на борту торгового судна протягом 24 годин. Ці сфери взаємодіють між собою. Конкретні дослідження буржуазними вченими життя на судні, як правило, не виходять за рамки суто емпіричного аналізу фактичного матеріалу. Розчленування життя екіпажу на сфери немислиме у відриві від аналізу виробничих відносин в умовах класових антагонізмів між рядовими моряками і судновласниками.

Незважаючи на заходи, які вживає буржуазія, щоб якось зацікавити моряків у роботі на торгових суднах, зокрема, йдучи на тимчасові матеріальні поступки, незначний перегляд правових положень тощо, в англійському флоті спостерігається дуже велика плінність кадрів. Капітан далекого плавання Вейкфорд (він же директор морехідної школи при Саутгемптонському університеті) протягом п'яти з половиною років досліджував причини цього явища. Він опитав понад 2500 офіцерів¹⁷ і побував у тривалих рейсах на різних суднах. За його підрахунками, найбільший процент плінності в англійському торговельному флоті припадає на машинний склад й становить 31%, обслуговуючого персоналу — 29%. Основними причинами, через які моряки залишають флот, є соціальні умови життя на судах (21%), низька оплата праці (31%), нетривалість відпусток (15%) тощо.

Причинами для переходу на берег були також погані житлові умови, пошуки більш оплачуваної роботи на березі, повільне просування по службі, суворі дисципліна на судах. 25% загальної кількості моряків торговельного флоту, як правило, працюють на судах не більше 5 років. Зокрема, палубний рядовий склад в основному залишає роботу через велику кількість травм та нещасних випадків, які трапляються на судах під час швартових операцій¹⁸.

У травні 1970 р. була опублікована доповідь «комісії Рочдейла». Незважаючи на її класову спрямованість, вона деякою мірою об'єктивно викриває недоліки в питаннях підготовки кадрів, комплектування суднових екіпажів, присвоєння кваліфікації і т. п. Комісія, зокрема, відзначила, що існуюча система набору і підготовки кадрів, правила комплектування екіпажів суден фактично не зазнали змін з часів парусного флоту, застаріли і не відповідають сучасному рівневі розвитку техніки на судах англійського флоту.

Багато судноплавних компаній Великобританії роблять усе, щоб послабити класову боротьбу моряків. Однак тяжкі умови праці дедалі більше змушують офіцерів, рядових моряків та докерів виступати на захист своїх прав. У 1969 р. морські порти Англії через страйки втратили 421 тис. людино-днів. У Лондоні на кожного докера припадає по 3 дні страйків, Брістолі — 5, Гуллі — 8, Ліверпулі — 16, Манчестері — 18, Саутгемптоні — 25¹⁹.

В 1970 р. судноплавна федерація Англії нарешті дозволила офіцерам торговельного флоту, яких у країні налічується понад 40 тис. чол.²⁰,

¹⁶ «Lloyd's List», 12 серпня 1970 р.

¹⁷ «Lloyd's List», 14 листопада 1969 р.

¹⁸ «Lloyd's List», 27 травня 1970 р.

¹⁹ «Lloyd's List», 19 жовтня 1970 р.

²⁰ «Lloyd's List», 12 лютого 1970 р.

організувати свою профспілку²¹. В тому ж році вони поставили перед судовласниками вимогу про збільшення їм заробітної плати на 60%²², а рядовим матросам — на 50%²³. Судновласники погодилися підвищити заробітну плату офіцерам лише на 8,5%, а рядовим матросам — на 10—12%²⁴.

Буржуазія всіляко намагається відколоти офіцерів від рядових матросів, не допустити єдності їх дій у боротьбі за соціальні права, проти посилення експлуатації. Розгортанню цієї боротьби не сприяє і позиція керівництва профспілки моряків. Визнавши антиробітничий акт «Про відносини у промисловості» й зареєструвавшись, згідно з його положенням, профспілка практично позбавила себе права на страйк. 22 березня 1972 р. виконком Британського конгресу тред-юніонів умовно виключив з числа своїх членів профспілку моряків. У прийнятій БКТ постанові говориться, що лідери профспілки моряків діяли «на шкоду інтересам профспілкового руху і всупереч політиці БКТ», своїм визнанням акта «Про відносини у промисловості» фактично перетворили профспілку у замкнутий, схвалений урядом цех.

Таким чином, успіхи боротьби моряків на захист своїх прав та інтересів значною мірою залежатимуть від того, наскільки профспілці вдасться ліквідувати нинішню ізоляцію від робітничого руху всієї країни.

²¹ «Lloyd's List», 16 січня 1970 р.

²² «Lloyd's List», 12 лютого 1970 р.

²³ «Lloyd's List», 7 січня 1970 р.

²⁴ «Lloyd's List», 20 лютого 1970 р.

Довертаючись до надрукованого

ЩЕ РАЗ ПРО ОЦІНКУ ПРОГРАМИ «РОСІЙСЬКОЇ СОЦІАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ГРУПИ РОБІТНИКІВ» У ХАРКОВІ

Вже кілька років у ряді історичних праць і на сторінках «Українського історичного журналу» дискутується питання про характер і наслідки революційної пропаганди народників серед робітників України в 70—80 роках XIX ст. Одні автори, визнаючи за народниками певну роль у поширенні марксистської літератури і вбачаючи її насамперед у переході частини народників на позиції марксизму, створенні робітничих гуртків перехідного типу від народництва до марксизму, називають таким гуртком харківську «соціально-революційну групу робітників»¹. Інші, навпаки, заперечуючи правомірність самої назви «гурток перехідного типу», вважали харківську «соціально-революційну групу» ранньою соціал-демократичною організацією². Остання точка зору найбільш повно викладена в статті І. Я. Мірошникова «Про оцінку програми «Російської соціально-революційної групи робітників» у Харкові»³.

Проте вивчення фактичної основи питання й аналіз самої програми, опублікованої автором у додатку (стор. 114—115), переконують, що стаття І. Я. Мірошникова не дає вірного висвітлення спірної проблеми. Її автор припускається кількох помилок: безпідставно заперечує наявність гуртків перехідного типу; при висвітленні виникнення й діяльності харківського гуртка (групи) відступає від лєнінського принципу історизму; замість ґрунтового визначення сукупності джерел вихоплює окремі з них; посилаючись на авторитети, наводить загалом вірні положення, але штучно прив'язує їх до досліджуваного питання. Стаття не містить наукового аналізу програми гуртка, не порівнює її з народницькими і соціал-демократичними програмами, а лише перераховує основні положення, беззастережно вважаючи їх соціал-демократичними.

В революційному русі Росії гуртки перехідного — від народництва до марксизму — типу виникли внаслідок поширення марксизму серед частини народницької інтелігенції і робітників-народників. Їх існування означало появу такого моменту в діяльності революційного гуртка, коли він уже не був народницьким, але й ще не став марксистським, коли його члени, відкидаючи народницькі догми, засвоювали ідеї марксизму. Г. В. Плеханов і його однодумці, перш ніж стати марксистами і утворити групу «Визволення праці», протягом 1880—1883 рр. мали в собі риси переходу від народництва до марксизму. Старший брат В. І. Леніна — О. І. Ульянов у 1886 р. створив у Петербурзі організацію, яка не була ортодоксально народовольською, мала перехідні риси від народництва до марксизму і, можливо, стала б марксистською, якби проіснувала довше⁴. В Катеринославі у 1887 р. виник народницький молодіжний гурток, керований сестрами Заславськими, який з кінця 1889 р., особливо після вступу до нього видатного робітника-революціонера П. В. Точиського, перейшов

¹ О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.), К., 1963, стор. 431—435; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1, К., 1965, стор. 144; Нариси історії Харківської обласної партійної організації, Харків, 1970, стор. 18; Д. Мишко, П. Шморґун. Ювеналій Дмитрович Мельников, К., 1970, стор. 30—45; П. М. Шморґун. Ще раз про революційну пропаганду народників серед робітників України з 70-х — на початку 80-х років XIX ст.— «УІЖ», 1971, № 2, стор. 89—90.

² І. Іванов-Потьомкін. Поширення марксизму і перші марксистські організації на Україні, К., 1961, стор. 41—43; І. Мірошников, М. Рюмшин. Ювеналій Мельников. Историко-биографический очерк, Харків, 1963, стор. 30—36, 43.

³ «УІЖ», 1972, № 10, стор. 110—115.

⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1, К., 1965, стор. 97—98.

на позиції марксизму⁵. Отже, гуртки перехідного типу — не вимисел, а реальність. Правомірність цього терміну визнана в багатьох історичних працях⁶. І немає ніяких підстав ставити під сумнів цей термін.

Основне питання дискусії — якими за змістом і напрямком були харківський «соціально-революційний гурток» і його програма: соціал-демократичними, народницькими чи перехідними від народництва до марксизму? Посилаючись на свідчення колишніх членів гуртка і власний аналіз його програми, І. Я. Мірошников відповідає на це питання однозначно — визнає гурток і його програму ранніми соціал-демократичними. Проте в наведених ним спогадах В. Д. Перазича та інших свідченнях (стор. 111) нема нічого, що б характеризувало гурток як соціал-демократичну організацію. До того ж, І. Я. Мірошников навмисне не бере до уваги прямі свідчення В. Д. Перазича про те, що гурток був народницьким, що сам В. Д. Перазич став відходити від народництва лише після арешту в 1889 р., коли під час перебування в тюрмі вперше зустрівся з Ю. Д. Мельниковим і від з ним довгі розмови⁷.

Дійсно, після ряду арештів харківський робітничий гурток був відновлений у лютому 1886 р. як народницька організація, що потім стала називатися «Соціально-революційною групою робітників». Вона підтримувала зв'язки з місцевими інтелігентами-народниками, а також з народницькими організаціями столиці, звідки найджали «революційні генерали». Нема ніяких даних про зв'язки гуртка з групою «Визволення праці». Невідомо, коли і звідки його учасники одержали «Капітал» К. Маркса та «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса і чи взагалі були в них ці видання. Лише з вступом у гурток весною 1888 р. Ю. Д. Мельникова, який тоді вважав себе «новонародовольцем» і вивчав «Капітал», члени гуртка розпочали пропаганду марксизму. Але й після цього їх погляди були мішаними марксизму з народництвом. Гурток розвивався в напрямку до марксизму, міг стати марксистською організацією, але цьому завадили арешти в серпні-вересні 1889 р. Отже, з 1888 р. його можна розглядати як гурток перехідного типу, хоч перехід до марксизму не був завершений.

Про вивчення в гуртку марксистської літератури в зв'язку з вступом до нього Ю. Д. Мельникова говориться у спогадах В. Д. Перазича. Але архівні документи не зафіксували цього⁸.

Не захотів опонент розібратися і з програмою гуртка — щодо часу її складення, хто були її автори. Він пішов слідом за В. Д. Перазичем, який писав про участь Ю. Д. Мельникова у складанні програми (стор. 111, 112). Але ж це явна помилка. Програму було складено весною (до травня) і схвалено в липні 1887 р.⁹, коли Ю. Д. Мельникова в Харкові ще не було — він лише 30 січня 1888 р. влаштувався слюсарем у вагонних майстернях Курсько-Харківсько-Азовської залізниці¹⁰. Отже, він не міг бути її автором. Творцями програми були самі гуртківці і керівник інтелігентського народницького гуртка Д. Д. Бекарюков, який її редагував¹¹. Оскільки програма написана в народницький період діяльності гуртка, до вступу в нього Ю. Д. Мельникова, вона не могла не бути народницькою.

Звернемося до програми гуртка і спробуємо її проаналізувати.

Документ називається «Спроба програми російської соціально-революційної групи робітників»^{*}. І. Я. Мірошников не пояснив, чому харківський робітничий гурток називав себе «соціально-революційною групою». Тим часом, сама ця назва свідчить не про соціал-демократичний, а про народницький характер його. Адже відомо, що всі народники (в тому числі народовольці) йменували себе партією соціальної

⁵ История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889—1903, Екатеринослав, 1923, стор. XVI—XVII, 1—5.

⁶ О. А. Парасунько. Назв. праця, стор. 435; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1, стор. 144, та ін. Ще раніше це визнавав В. І. Невський, див. його книжку: «От Земли и воли» к группе «Освобождение труда», М., 1930, стор. 291.

⁷ В. Перазич. Ю. Д. Мельников, Харьков, 1930, стор. 117—120; його ж. Ювеналій Мельников и харьковский рабочий кружок. — «Летопись революции», 1923, № 3, стор. 108—115; «Ежегодник Правды», 1920, № 14, стор. 25.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 336, спр. 19, арк. 128—131; Д. Мишко, П. Шморгун. Назв. праця, стор. 33, 50.

⁹ ЦДАЖР СРСР. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях... с 1 января 1889 г. по 1 января 1890 г., СПб., 1890, т. XIV, стор. 70, 71, 74, 75; И. Веденъев. В харьковских революционных кружках 1882—1889 гг. — «Летопись революции», 1923, № 5, стор. 102; П. М. Шморгун. Назв. стаття. — «УІЖ», 1971, № 2, стор. 89.

¹⁰ Д. Мишко, П. Шморгун. Назв. праця, стор. 30. До речі, помиляються і автори 1-го тому «Історії КПРС», вважаючи Ю. Д. Мельникова автором програми і твердячи, що вона відбивала відхід гуртка від народництва (Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1, стор. 144).

¹¹ И. Веденъев. Назв. стаття. — «Летопись революции», 1923, № 5, стор. 102.

^{*} І. Я. Мірошников невірно перекладає слова «Опыт программы...» як «Досвід програми».

революції (у їх розумінні цього поняття) або соціально-революційною партією. Ця назва постійно зустрічається в листуванні, газетах, листівках та інших їх виданнях, у марксистських працях про них, жандармських документах тощо¹². Друковані органи народників «Земля і Воля», «Черный передел», «Народная Воля» мали підзаголовки «Социально-революционное обозрение»¹³. Іноді народники називали себе соціалістами-революціонерами — точно так, як пізніше іменувалися їх спадкоємці — есери. І якщо харківський робітничий гурток іменував себе так, як і всі народники, то це значить, що він зачисляв себе до народницьких організацій. До того ж, жодна марксистська організація 80—90-х років ніколи і ніде не називала себе соціально-революційною організацією.

У зв'язку із зазначеним можна вірно зрозуміти і початковий абзац програми гуртка (стор. 114). Назвавшись соціально-революційною групою, автори програми зразу ж пояснили, чому вони є соціалістами і революціонерами. Ці пояснення відповідають народницьким, а не марксистським поглядам на соціалізм і революційність.

«Ми соціалісти, — зазначається в програмі, — тому що вважаємо найкращим ладом суспільства той, при якому знаряддя праці становлять власність виробників і розподіл продуктів праці відбувається відповідно до участі кожного в суспільному виробництві». Це — типове народницьке визначення соціалізму. На ньому відчувається вплив таких документів, як «Програма Виконавчого Комітету «Народної Волі» (1879 р.), «Програма робітників — членів партії «Народна Воля» (1880 р.), «Програма Народної партії» (1881 р.) та ін.¹⁴ Навіть порівняно з цими народницькими документами гуртківці зробили крок назад: вони не вказали, що соціалізм пов'язаний з колективною власністю на знаряддя праці. Що ж до соціал-демократичних програм груп «Визволення праці» та Д. Благоева, то в них ця вимога чітко визначена»¹⁵. Вона також стоїть на першому місці в лєнінських проектах соціал-демократичних програм, складених у 90-х роках¹⁶.

«Ми революціонери, — продовжують автори програми, — тому що вважаємо себе вправі насильно скинути існуючий лад для заміни його кращим». І. Я. Мірошников вважає, що ця заява, як і попередня, відрізняє програму робітничої організації від поглядів народників (стор. 112). Але для такого твердження ця загальна заява гуртківців не дає ніяких підстав. Гурток належав до революційних народницьких організацій, мав на меті повалення державного і суспільного ладу, який тоді існував у Росії. В цьому й полягала його революційність, яка відрізняла гурток від ліберальної частини народництва, що тоді складалася.

У програмі гуртка лише в загальній формі сказано, що знищення «сучасної державної організації» і «заміна її новою» «можливі тільки революційним шляхом». Неясно, як розуміли автори «революційний шлях», що вкладали в поняття «сучасної державної організації» (царизм чи й буржуазну державу), якою повинна бути «нова держава» (демократична чи соціалістична республіка), як автори уявляли її утворення. Ці надто загальні положення уступають навіть народницьким програмним документам, не кажучи вже про проекти соціал-демократичних програм груп Г. В. Плеханова і Д. Благоева¹⁷. Вони не відповідають вимогам до соціал-демократичної програми, сформульованим В. І. Леніним¹⁸.

Програма гуртка проголошує, що соціалізм настане не зразу, а після проведення ряду державних і економічних змін, які стануть наслідком повалення існуючого ладу. Здавалося б, це твердження відрізняється від традиційних поглядів народників на те, що Росія знаходиться напередодні безпосередньо соціалістичної революції. Якщо «повалення існуючого ладу» розглядати, як повалення царизму, то це означає визнання демократичного перевороту. Але після нього, твердять автори програми, буде встановлено владу Установчих зборів, більшість яких складатиметься з «представників народу», «з осіб робітничого класу, що належать до нашої групи» або «співчують нашій програмі». Ці положення випливають з відомої народницької теорії «самобутності» Росії, згідно з якою після перевороту Установчі збори складатимуться переважно з представників «соціалістичного» народу і соціально-революційної партії¹⁹.

¹² Революционное народничество 70-х годов XIX века. Сборник документов и материалов, т. II, М.—Л., 1965, стор. 42, 77, 140, 144, 150, 187, 190, 222, 230, 236, 249, 254, 310, 423.

¹³ Сборник материалов к изучению истории русской журналистики, вып. III, М., 1956, стор. 154, 155.

¹⁴ Революционное народничество..., т. II, стор. 150—154, 170—174, 184—191 та ін.
¹⁵ Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения, т. I, М., 1956, стор. 371, 378; Рабочее движение в России в XIX в., т. III, ч. I, М., 1962, стор. 393.

¹⁶ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 2, стор. 93—95; т. 4, стор. 174—175, 208—211.

¹⁷ Революционное народничество..., т. II, стор. 141—143, 171, 175, 188; Г. В. Плеханов. Назв. праця, т. I, стор. 371—376, 378—381; Рабочее движение в России в XIX веке, т. 3, ч. I, стор. 393—394.

¹⁸ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 2, стор. 93—97; т. 4, стор. 211—213.

¹⁹ Г. В. Плеханов. Социализм и политическая борьба, М., 1959, стор. 31, 68—69.

Названі положення записані майже так, як і в «Програмі Виконавчого Комітету «Народної Волі»²⁰. Але і там, і тут зміст їх відповідає не демократичному, а соціалістичному етапу революції. Отже, автори програми гуртка допускають властиву народникам мішанину понять буржуазно-демократичної і соціалістичної революції.

У галузі державного й економічного устрою програма гуртка намічала 11 зміц, здійснення яких, на думку авторів, повинно було наблизити суспільство до соціалізму. Більшість цих вимог І. Я. Мірошников вважає соціал-демократичними. Його помилка пояснюється тим, що ці вимоги мали загальнодемократичний характер і принаймні 7 з них (скликання Установчих зборів, введення політичних свобод, заміна постійного війська постійним ополченням, фабричне законодавство, введення прибуткового податку) мало чим відрізнялися від соціал-демократичної програми-мінімум. Проте, як буде показано нижче, всі 11 вимог було запозичено з народницьких програмних документів і викладено в народницькому дусі.

В розділі «Зміни в галузі економічного устрою» центральними є такі вимоги: «1) відібрання землі в державну власність і передача її в користування сільським землеробським общинам, при чому розподіл її повинен знаходитися в руках місцевих органів самоуправління; 2) відібрання в державну власність усіх фабрик і заводів і передача їх у користування артілей робітників, причому артілі ці складаються за власним починком і за бажанням робітників і користуються сприянням держави» (стор. 114). До цих двох вимог слід додати й шосту: «організація гуртка для продуктивних артілей і землеробських асоціацій».

У неупередженого дослідника зміст названих вимог не викликає сумніву в тому, що тут йдеться про народницький, общинно-артільний соціалізм. Але І. Я. Мірошников через фразу про «державну власність» на землю, фабрики і заводи не помічає цього.

Тим часом ці вимоги нічим не відрізняються від народницьких програм. Наведено приклади. Програма Виконавчого Комітету «Народної Волі» проголошувала: «належність землі народу», «система заходів, що мають передати в руки робітників усі заводи і фабрики»²¹. В програмі робітників — членів партії «Народної Волі» зафіксовано: «5. Вся земля переходить у руки робочого народу і вважається народною власністю. Кожна окрема область віддає землю в користування общинам або окремим особам... 6. Заводи і фабрики вважаються народною власністю і віддаються в користування заводських фабричних общин; прибутки належать цим общинам». Нарешті, в програмі Народної партії записано «визнання верховного права власності на землю, фабрики, заводи і великі знаряддя праці за всім народом, при чому користування ними залишаться в руках сільських і міських робітничих груп»²².

Наведені приклади переконують, що саме ці народницькі програми були джерелом формулювання програмних вимог гуртка. При цьому його члени, як й інші народники, виявляли непослідовність в своїх прагненнях до колективізму. Намічаючи передачу фабрик і заводів у державну власність, вони допускали збереження приватної власності там, де ще не були створені артілі (стор. 114).

Констатуючи теоретичну спільність програми гуртка і народницьких програм, відзначимо, що вона також впливала з ідеї самобутності «народного ладу» Росії. Нічого подібного немає в соціал-демократичних програмах того часу.

Деякі пункти програми гуртка сформульовані набагато гірше, ніж у народницьких програмах. Якщо, наприклад, програми народників чітко визначали завдання ліквідації самодержавства, то програма гуртка ставила завдання знищення «сучасної державної організації», не називаючи конкретно царизм. Висуваючи ідею скликання Установчих зборів, народницькі програми вимагали загального і рівного виборчого права. Програма ж гуртка намічала проведення виборів в Установчі збори «прямым загальним поданням голосів», що нерівнозначно. В своїх програмах народники враховували багатонаціональний склад населення Росії, вимагали рівноправності народів тощо²³. Програма гуртка ігнорувала національні вимоги. Невипадково він був названий не «російським», а «руським» (русским). Його програма щодо цього постується і перед соціал-демократичними, і перед народницькими програмами, й навіть перед програмою «Північного союзу російських робітників».

І. Я. Мірошников не звернув уваги на те, що програма гуртка ні словом не обмовилася про капіталізм, хоч останній у Росії наприкінці 80-х років був уже розвинутим явищем. Ігнорування капіталізму, класової боротьби пролетаріату проти царизму і буржуазії — це ще один вияв несоціал-демократичності програми гуртка. Соціал-демократичні програми групи «Визволення праці», програмні документи В. І. Леніна починаються з характеристики капіталізму, визначення ролі робітничого класу в боротьбі за демократичну і соціалістичну перебудову суспільства. Щоправда

²⁰ Революционное народничество..., т. II, стор. 171—172, 173—174.

²¹ Там же, стор. 172.

²² Там же, стор. 188, 151.

²³ Там же, стор. 142—143, 171, 175, 172, 178, 28, 31, 151, 188.

в програмі гуртка вживаються терміни «робітничий клас», «робітничі класи», але під ними розумілася більшість населення, всі працюючі. Вживається також термін «робітник», але при цьому автори програми по-народницькому не виділяють робітників з маси селянства, не бачать у пролетаріаті самостійного, передового борця за демократію і соціалізм.

Щоб провести зміни в галузях державного й економічного устрою, програма гуртка намічала такі «найголовніші і найближчі завдання»: 1) залучити якомога більше свідомих прихильників серед селян і робітників; 2) поширювати серед них критичне ставлення до існуючого державного й економічного ладу; 3) зробити серед селян і робітників популярним ім'я соціалістів — «захисників народних інтересів», встановити зв'язок революціонерів-соціалістів з масами, добитися їх підтримки. Гуртківці вважали цю пропагандистську, агітаційну та організаційну роботу «головним пунктом... програми». Але чи були ці положення соціал-демократичними?

Співставлення цих положень з програмними документами народників і соціал-демократів переконує, що вони запозичені з народницьких програм²⁴.

На відміну від програми гуртка, соціал-демократичні програми того часу зосереджували увагу на веденні пропаганди та агітації серед робітничого класу. Плехановський «Проект програми російських соціал-демократів» визначав історичні завдання робітничого класу, точно вказував, що тільки промисловий пролетаріат Росії може бути самостійним борцем за соціалізм²⁵. У програмі групи Д. Благоєва, хоч і нечітко, промисловий пролетаріат відрізнявся від селянства, фабрично-заводські робітники називалися «ядром політичної сили народу». Детально викладені основні завдання політичної роботи соціал-демократів серед робітників у ленінських документах — «Проект програми», «Пояснення програми», «Наша програма», «Проект програми нашої партії».

Програма гуртка не позбавлена й інших помилок народовольських організацій. Хоч і з деякими застереженнями, члени гуртка дотримувалися тактики індивідуального терору. І. Я. Мірошников неправий, коли твердить, що гурток заперечував терор як систему боротьби (стор. 112). Навпаки, визначаючи терор як форму боротьби, він визначав умови блокування в цій боротьбі з іншими революційними організаціями.

Без застережень І. Я. Мірошников позитивно оцінює визнання групою застосування терору проти представників місцевої влади, фабричного й аграрного терору, «якщо він має пропагандистський характер» (стор. 112, 115). Але ж ця суто народницька теза взята з програм «Народної партії» та «Молодої партії «Народної Волі»²⁶. Марксисті ніколи не визнавали за політичним, аграрним чи фабричним терором пропагандистської чи агітаційної ролі. В праці «Що робити?» В. І. Ленін рішуче протестував проти тих, хто пропагував теорію «збуджуючої» ролі терору²⁷.

Щодо терору проти шпигунів та провокаторів, то його, звичайно, визнавали і соціал-демократи. Вони сприйняли досвід цієї боротьби як спадщину від народовольців. Тому назване в програмі харківської групи положення також не свідчить про її соціал-демократичний характер.

Отже, детальний розгляд «Спроби програми російської соціально-революційної групи робітників» Харкова переконує, що у І. Я. Мірошнікова не було ніяких підстав вважати її соціал-демократичною програмою, а тим більше стверджувати, що «вона була на рівні тих програм, які існували і в інших соціал-демократичних гуртках і групах того часу» (стор. 114). Навпаки, з аналізу її змісту видно, що це був народницький (народовольський) документ. З усіма народницькими програмами її зближує ігнорування розвитку капіталізму в Росії, визнання самобутності країни, формулювання основних вимог у галузі державного і суспільного ладу, дотримання тактики індивідуального терору. Якщо, на перший погляд, її дещо й зближує з програмами соціал-демократів, то тільки загальнодемократичні вимоги, що включалися як до народницьких, так і до соціал-демократичних програм.

Нарешті, подивимося, чи точка зору І. Я. Мірошнікова поширена та обгрунтована в працях інших авторів, на яких він посилається в своїй публікації? Академік Г. М. Панкратова у вступній статті до III тому збірника «Рабочее движение в России в XIX в.» справді писала, що Ю. Д. Мельников і В. Д. Перазич утворили в 1888 р. у Харкові перший на Україні соціал-демократичний гурток. Однак ні в публікації, ні в збірнику ця думка ніякими документами не підтверджена. Вона суперечить наведеному вище спогадам В. Д. Перазича та І. Д. Веденєва, не відповідає усій джерельній основі гуртка та його програми. І. Я. Мірошников посилається на працю Р. А. Казакевич «Социал-демократические организации Петербурга», що вийшла у Ленінграді в 1960 р., і наводить з неї цитату: «У Харкові в 1882 р. Ювеналій Мельников створює соціал-демократичну організацію» (стор. 114). До цієї цитати автор

²⁴ Революционное народничество..., т. II, стор. 152, 173—174, 180—181, 189—190.

²⁵ Г. В. Плеханов. Назв. праця, т. I, стор. 373, 379.

²⁶ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1, стор. 96; Революционное народничество, т. II, стор. 152.

²⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 70—73.

статті робить примітку, що «дата діяльності Ю. Д. Мельникова у Харкові 1882 р. документально не підтверджується». Ще 6 пак! Адже тоді майбутньому революціонерові було лише 14 років і проживав він з батьками у Ромнах. І. Я. Мірошников посилається на стор. 33 і 37 випущеної в 1970 р. Ленінградським університетом колективної праці «В. И. Ленин — создатель марксистской партии в России», одним з авторів якої є Р. А. Казакевич (стор. 114). Посилання на стор. 37 не стосується суті дискусії, бо там йдеться про зв'язки з Харковом групи М. І. Бруснева на початку 90-х років. У посиланні на стор. 33 є такий рядок: «Благоевці встановили зв'язки не тільки з групою «Визволення праці», а й з соціал-демократичними гуртками Москви, Казані, Харкова і ряду інших міст». Але ця фраза бездоказова і неправильна, бо в той час, коли діяла група Д. Благоева (кінець 1883 — березень 1887 рр.), у названих містах соціал-демократичних гуртків ще не було²⁸.

Таким чином, заклик І. Я. Мірошникова «поширити й на Україну» його та ще кількох авторів «правильну точку зору» щодо харківської «соціал-революційної групи робітників» не може бути підтриманий, бо вона неправильна, суперечить характеру діяльності групи і змісту її програми.

І. Я. Мірошников усіх тих, хто з ним не згоден або справедливо заперечує соціал-демократичний характер гуртка, оголошує такими, що «вільно чи невільно» перекручують «дійсний початок партії комуністів», і ставить їх в один ряд з буржуазними істориками (стор. 113). Проти таких прийомів у науковій дискусії треба рішуче протестувати. До того ж, перекручення досліджуваного питання допустив сам І. Я. Мірошников. І в цьому плані «працюють» фальсифікатори, які зображують нашу партію послідовницею програми і тактики народників. Але ми не будемо докоряти авторів статті, бо його помилка ненавмисна.

Встановлення істини завжди було метою наукової дискусії.

Наша обгрунтована оцінка програми гуртка не принижує його революційних заслуг як організації, що передувала соціал-демократії. Історія визвольного руху не потребує прикрашання і возвеличення, бо і в загальному, і в деталях вона і так є прекрасною і величною. Треба лише вміти бачити це, правдиво висвітлювати в наукових працях.

П. Л. Варгатюк,
П. М. Шморгун

²⁸ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1, стор. 520—521.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО СТВОРЕННЯ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В СРСР

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції радянський народ, натхненний ленінською ідеєю соціалістичного перетворення суспільства, розпочав будівництво нового життя. Він гідно виконав свою високу місію. Вперше в історії світової цивілізації соціалізм переміг повністю і остаточно. Існує розвинуте соціалістичне суспільство і створено умови для успішної побудови комунізму. Ленінські ідеї, ленінське політичне загаткування, ленінська наука перемагати — ось те невичерпне джерело, що завжди давало і дає радянським людям впевненість у своїх силах, мужність і оптимізм, волю до перемоги.

В Радянському Союзі вперше в історії розв'язано ряд корінних соціальних проблем, одна з яких — проблема культурної революції. Партія розглядає її як невід'ємну частину загальнопартійної, загальнопролетарської справи. «Соціалістична культура, — говориться в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, — всесвітньо-історичний крок у духовному розвитку людства»¹.

Соціальна політика партії, Радянської держави полягає, зокрема, і в тому, щоб поступово подолати істотні відмінності між фізичною і розумовою працею. «Для цього потрібен ще не один крок у розвитку економіки і культури, поліпшенні умов і зміні характеру праці, в дальшому підвищенні культурного і професійно-технічного рівня всього народу»², — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у доповіді на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 21 квітня 1970 р., присвяченому 100-річчю з дня народження В. І. Леніна.

30-і роки ознаменувалися створенням в нашій країні нової, соціалістичної інтелігенції, в тому числі технічної. За своїм соціальним походженням і покликанням радянська інтелігенція докорінно відрізняється від буржуазної. Соціалістична інтелігенція, яка формується з робітників і селян, виражає інтереси трудящих, є активним помічником Комуністичної партії в боротьбі за побудову соціалізму, комунізму.

Без спеціалістів різних галузей знань, без своєї інтелігенції, неодноразово вказував В. І. Ленін, робітничий клас не може побудувати нове суспільство, матеріальну базу якого становить високорозвинуте індустріальне виробництво в усіх сферах господарського життя. Без переведення країни на більш досконалу техніку, ніж раніше, підкреслював Володимир Ілліч, не може бути мови ні про відбудову народного господарства, ні про комунізм. Це переконливо доводить, «наскільки новий перехід до вищого ступеня культури і технічної освіти потрібен для успіху всього радянського будівництва»³⁻⁴.

Актуальність і необхідність вивчення процесу створення соціалістичної інтелігенції (технічної зокрема) безперечно, оскільки цей процес — не тільки властиве для СРСР явище, а й одна із загальних закономірностей побудови соціалізму. В Декларації Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулася в Москві 14—16 листопада 1957 р., вказується, що для всіх країн, які стали на шлях будівництва соціалізму, необхідне «здійснення соціалістичної революції в галузі ідеології та культури і створення численної інтелігенції, відданої робітничому класові, трудовому народові, справі соціалізму»⁵.

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 27.

² Л. І. Брежнєв. Справа Леніна живе і перемагає, К., 1970, стор. 31.

³⁻⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 343.

⁵ Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм, К., 1961, стор. 12.

Проблема інтелігенції, процес її становлення в СРСР дістали своє відображення в радянській історичній літературі. Вже з перших днів після перемоги Жовтня вона привернула увагу багатьох дослідників⁶. А. В. Луначарський у своїй праці «Интеллигенция в ее прошлом, настоящем и будущем» справедливо зауважував, що ця проблема майже зовсім не вивчена, вона потребує глибокого аналізу, «який би виявив внутрішню сутність і значення цього надзвичайно великого соціального явища»⁷.

Ряд авторів, зокрема В. Полонський і С. Вольфсон, намагається до деякої міри зменшити цю прогалину. В. Полонський у статтях, написаних ним протягом 1920—1924 рр. і виданих окремою книгою в 1924 р., аналізує в основному ідеологію і психологію російської буржуазної інтелігенції, переважно емігрантської, розкриває трагедію інтелігентів, які опинилися перед крахом ілюзій, «позакласовості» інтелігенції. С. Вольфсон зробив спробу показати місце інтелігенції у класовому суспільстві—капіталістичному і соціалістичному. Проте вона виявилася неспроможною, оскільки автор зійшов на еклектичні позиції правих опортуністів. Він запевняв, що інтелігенція «являє собою міжкласове—проміжне між пролетаріатом і дрібною буржуазією—угруповання, утворене особами, які існують шляхом продажу своєї розумової (інтелектуальної) енергії»⁸. С. Вольфсон рішуче заперечував правомірність терміна «пролетарська інтелігенція», вважаючи взагалі будь-яку інтелігенцію незалежною від класів⁹.

У перші роки Радянської влади підготовка технічної інтелігенції не відбилася в літературі.

В кінці 20-х і на початку 30-х років інтерес до вивчення проблеми інтелігенції ще більше зростає. Це був час, коли радянський народ під проводом Комуністичної партії здійснював соціалістичну індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства. Тоді створювалася й нова інтелігенція. Характерно, що переважна більшість праць, написаних в той період, присвячена вивченню проблеми технічних кадрів¹⁰. Це, безперечно, викликалося тим, що Комуністична партія і весь радянський народ спрямовували свої зусилля насамперед на створення матеріальної бази соціалізму, необхідною передумовою чого було використання найновіших досягнень науки і техніки. Проблема інтелігенції, зокрема інтелігенції, вивчалася переважно шляхом аналізу відносин між робітничим класом і спеціалістами в процесі будівництва соціалізму, розкриття її місця і ролі в соціалістичному суспільстві.

Дослідники аналізували політичне значення боротьби партії за кадри пролетарських спеціалістів, висвітлювали процес диференціації серед старої технічної інтелігенції, показували, в загальних рисах, шляхи підготовки нових технічних кадрів. «Завдання полягало не тільки в тому,— підкреслювали, зокрема, А. Іванов і В. Швейцер,— щоб підготувати десятки тисяч нових інженерів і техніків. Треба було, враховуючи нову обстановку, по-новому підійти до використання старої виробничо-технічної інтелігенції»¹¹. А. Бейлін відзначав, що політичне розшарування старих спеціалістів відбувалося під впливом успіхів соціалістичного будівництва і ліквідації капіталістичних елементів в місті й на селі—непманської буржуазії та куркульства¹².

Проте працям авторів цього періоду бракує глибини аналізу створення технічної інтелігенції на новій класовій основі, обґрунтування необхідності перебування системи підготовки національних технічних кадрів. Окремі дослідники, зокрема Ш. Супоніцький і Я. Тун, обмежилися лише вивченням потреб народного господарства України

⁶ Г. Устинов. Интеллигенция и октябрьский переворот, М., 1918; А. В. Луначарский. Интеллигенция в ее прошлом, настоящем и будущем, М., 1924; С. Я. Вольфсон. Интеллигенция как социально-экономическая категория, М.—Л., 1926, та ін.

⁷ А. В. Луначарский. Назв. праця, стор. 3.

⁸ С. Я. Вольфсон. Назв. праця, стор. 9.

⁹ Там же, стор. 14—15.

¹⁰ П. А. Богданов. Администратор и специалист в советской промышленности, М.—Л., 1926; Л. Б. Бронтман. Борьба за кадры, М., 1930; Г. И. Дацук. Проблема квалифицированных кадров народного хозяйства, М., 1930; Я. Тун. Кадры народного хозяйства, Харків, 1930; В. А. Шмелев. Вопросы подготовки инженерно-технических кадров, М., 1931; Ш. Супоніцький. Про кадри соціалістичного будівництва, Харків, 1931; А. Е. Бейлін. Подготовка кадров в СССР за 15 лет, М.—Л., 1932; А. И. Иванов, В. А. Швейцер. Борьба за кадры пролетарских специалистов, М.—Л., 1932; Г. Вейнберг. Инженеры и техники на социалистической стройке, М.—Л., 1933; А. Е. Бейлін. Кадры специалистов в СССР, их формирование и рост, М., 1935; С. А. Келлер. Пролетарская революция и советская интеллигенция, М., 1937, та ін.

¹¹ А. И. Иванов, В. А. Швейцер. Назв. праця, стор. 6—7.

¹² А. Е. Бейлін. Назв. праця, стор. 11.

в кадрах спеціалістів¹³. Крім того, було допущено ряд серйозних теоретичних помилок. Так, наприклад, Г. Вейнберг твердив, ніби шкідництво в середовищі технічної інтелігенції як одна з форм класової боротьби триватиме до повної ліквідації класів взагалі¹⁴. Незважаючи на деякі помилки і прорахунки, радянські дослідники зробили певний внесок у вивчення проблеми інтелігенції.

Великий поштовх до дальшого дослідження цієї проблеми дали рішення XVIII з'їзду ВКП(б). В них указувалося, що радянська інтелігенція — цілком нова інтелігенція, якої немає в жодній країні світу. З'їзд рішуче засудив неправильне ставлення до радянської інтелігенції з боку окремих партійних працівників, усі партійні організації зобов'язувалися виховувати її в дусі марксизму-ленінізму.

У передвоєнні роки було написано ряд статей¹⁵, в яких проблема інтелігенції висвітлювалася вже на основі набутого партією і радянським народом багатого досвіду. В них дістала відображення багатогранна діяльність Комуністичної партії по створенню робітничо-селянської радянської інтелігенції. Розглядаючи проблему інтелігенції у світлі рішень XVIII з'їзду партії, автори, цілком закономірно, аналізували становище інтелігенції при капіталізмі і соціалізмі, розкривали її роль у процесі соціалістичного будівництва. Однак самий процес становлення радянської інтелігенції подавався дещо спрощено, прямолінійно. Зокрема, Б. Волін і С. Вольфсон проблему інтелігенції висвітлювали без залучення конкретного історичного матеріалу.

У післявоєнний період, коли основним завданням партії, радянського народу були відбудова і дальший розвиток народного господарства, увага радянських істориків до вивчення проблеми інтелігенції не тільки не ослабла, а, навпаки, ще більше посилилася. Було опубліковано ряд праць про роль інтелігенції в радянському суспільстві, які мали узагальнюючий, теоретичний характер¹⁶. Цій проблемі були також присвячені кандидатські дисертації, зокрема вони торкалися питань підготовки інженерно-технічних кадрів в СРСР¹⁷.

Серед інших праць найбільш значною є монографія М. Процько «О роли интеллигенции в советском обществе». Автор висвітлює оцінку класиками марксизму-ленінізму ролі інтелігенції в революційному русі робітничого класу, показує ставлення старої інтелігенції до Жовтневої революції, аналізує боротьбу партії за створення кадрів нової, радянської інтелігенції, в тому числі технічної, розкриває її роль в будівництві комунізму. Але М. Процько, як і інші автори, не зміг уникнути ряду помилок. Внаслідок впливу культу особи деякі теоретичні питання він розглядав неправильно. Так, процес переходу старої інтелігенції до соціалізму в нього подано дещо схематично: виходило, ніби вся інтелігенція вороже зустріла соціалістичну революцію, що «зміновіхівство» було в усіх відношеннях реакційною течією, що негативне ставлення до спеціалістів не мало коріння в робітничому класі, а насаджувалося виключно троцькістами і правими опортуністами. Автор зовсім не розкрив ролі партії у перевихованні старої інтелігенції¹⁸.

На Україні одним із перших до вивчення проблеми становлення технічної інтелігенції звернувся Ю. Бабко¹⁹. На матеріалах вищої технічної школи він показав процес підготовки спеціалістів у роки першої п'ятирічки і керівну роль в ньому

¹³ Ш. Супоніцький. Назв. праця, стор. 34—76; Я. Тун. Назв. праця, стор. 22—188.

¹⁴ Г. Вейнберг. Назв. праця, стор. 5.

¹⁵ Б. Волін. Октябрьская революция и интеллигенция. — «Исторический журнал», 1938, № 11; С. Кафтанов. Высшая школа и подготовка советских специалистов. — «Большевик», 1938, № 6; С. Вольфсон. Интеллигенция как общественная прослойка при капитализме и социализме. — «Под знаменем марксизма», 1939, № 8; Г. Александров. Восемнадцатый съезд партии и советская наука. — «Большевик», 1939, № 8, та ін.

¹⁶ С. М. Ковалев. Интеллигенция в Советском государстве. Стенограмма публичной лекции, прочитанной в Круглом зале Дома Союзов в Москве, М., 1946; С. Кафтанов. Советская интеллигенция и ее задачи в новой пятилетке, М., 1947; його ж. О патриотизме советской интеллигенции. Стенограмма публичной лекции, прочитанной в Центральном лектории общества в Москве, М., 1950; М. А. Процько. О роли интеллигенции в советском обществе, М., 1953; И. А. Лясников. Подготовка специалистов промышленности СССР, М., 1954, та ін.

¹⁷ В. И. Жеребцов. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за подготовку кадров производственно-технической интеллигенции в первой пятилетке (1929—1932 гг.); С. П. Мещерякова. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за подготовку производственно-технической интеллигенции в период первой пятилетки (1929—1932 гг.), Л., 1954, та ін.

¹⁸ М. А. Процько. Назв. праця, стор. 37—62.

¹⁹ Ю. В. Бабко. Коммунистическая партия в борьбе за создание новой технической интеллигенции в годы первой пятилетки (1928—1932 гг.), К., 1955.

Комуністичної партії України. Щоправда, з об'єктивних причин (одна з них—обмежена джерельна база) Ю. Бабко не міг повною мірою висвітлити роботу партійних організацій по підготовці технічних кадрів.

Величезне значення для дальшого розвитку історичної науки мали рішення XX з'їзду КПРС, які сприяли «активізації соціально-політичного і духовного життя в країні»²⁰. Відкинувши застарілі схеми й оцінки, радянські історики на основі марксистсько-ленінської методології почали значно глибше вивчати важливі проблеми історії радянського суспільства, в тому числі і проблеми інтелігенції. Набагато розширилося коло джерел наукових досліджень в зв'язку з можливістю вивчати документальні матеріали центральних, республіканських та обласних партійних архівів.

Характерно, що в період 1956—1965 рр. процес вивчення проблеми інтелігенції йшов переважно у двох напрямках: радянські історики продовжували вивчати цю проблему як в загальнотеоретичному плані, так і в плані аналізу створення в СРСР згадані і в союзних республіках зокрема, в тому числі і на Україні, окремих загонів інтелігенції—наукової, технічної, педагогічної, сільської і т. д. Ряд авторів: М. Кім, В. Антонішин, В. Єлютин, Є. Чуткерашвілі, О. Лутченко, Е. Ходжаєв, В. Українцев та інші²¹ висвітлюють питання про місце і роль інтелігенції в соціалістичному суспільстві, про шляхи її формування, про значення вищої освіти у підготовці спеціалістів тощо.

Таке питання, як залучення буржуазних спеціалістів до соціалістичного будівництва та їх виховання, всебічно розкривається у працях А. Слонимського і С. Федюкіна²². Цій же темі присвятив свою працю Ф. Кузнецов²³, але з деякими його твердженнями не можна погодитись. Так, автор заявляє, що Радянська республіка передбачала лише тимчасово використовувати старих спеціалістів. Насправді ж партія і В. І. Ленін це питання ставили інакше, пов'язуючи його із завданнями побудови соціалізму. Партія розраховувала, що залучення до активної участі в житті радянського суспільства буржуазних спеціалістів обов'язково приведе до того, що вони перейдуть на бік пролетаріату і стануть радянськими спеціалістами. Так воно в дійсності і було. Інші радянські історики, зокрема І. Бармін, В. Дробіжев та автори колективної праці «Из истории советской интеллигенции»²⁴, свою увагу зосередили на питаннях підготовки окремих загонів інтелігенції в конкретні періоди соціалістичного будівництва.

В цей час з'являються праці²⁵, в яких висвітлюються погляди В. І. Леніна про роль інтелігенції, його настанови про участь старих спеціалістів у соціалістичному будівництві. Змістовною є стаття А. Гака «Ленин и организация подготовки технических кадров»²⁶. Автор по суті вперше в історичній літературі розкриває роль В. І. Леніна у створенні умов для підготовки нових, радянських спеціалістів. У статті підкреслюється, що Володимир Ілліч у зв'язку з цим підписав ряд декретів, дається їх аналіз.

Вивчення проблеми інтелігенції, зокрема підготовки інженерно-технічних кадрів,

²⁰ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 24.

²¹ М. П. Ким. 40 лет советской культуры, М., 1957; В. Н. Антонин. Коммунистическая партия Советского Союза в борьбе за создание советской народной интеллигенции, М., 1957; В. П. Елютин. Высшая школа страны социализма, М., 1959; Е. В. Чуткерашвили. Развитие высшего образования в СССР, М., 1961; А. И. Лутченко. Советская интеллигенция, М., 1962; Е. Ходжаев. Коммунизм и интеллигенция, Ашхабад, 1962; В. В. Украинцев. КПСС — организатор революционных преобразований в высшей школе, М., 1963.

²² А. Г. Слонимский. А. М. Горький в борьбе за создание советской интеллигенции в годы иностранной интервенции и гражданской войны, Сталинабад, 1956; С. О. Федюкин. Привлечение буржуазной технической интеллигенции к социалистическому строительству в СССР, М., 1960; його ж. Советская власть и буржуазные специалисты, М., 1965.

²³ Ф. Н. Кузнецов. О мерах привлечения буржуазных специалистов на службу Советской власти в период 1918—1920 гг.—Сборник научных трудов Томского электромеханического института инженеров транспорта, т. 26, 1958.

²⁴ И. П. Бармин. Из опыта работы КПСС и Советского государства по созданию кадров советской интеллигенции (1928—1933 гг.), М., 1965; В. З. Дробіжев. Глазный штаб социалистической промышленности (Очерки истории ВСНХ, 1917—1932 гг.), М., 1956; Из истории советской интеллигенции, М., 1966.

²⁵ В. И. Ленин и проблемы народного образования, М., 1961; И. М. Романов. В. И. Ленин о роли интеллигенции в первые годы Советской власти.—Ученые записки Якутского государственного университета, вып. 14, 1963; А. К. Валиев. Ленин о роли интеллигенции в социалистическом обществе.—«Общественные науки в Узбекистане», 1964, № 4, та ін.

²⁶ А. М. Гак. Ленин и организация подготовки технических кадров.—Из истории революционной и государственной деятельности В. И. Ленина, М., 1960.

в ті роки мало місце і на Україні. Однак фундаментальних праць як таких не було. В основному це питання розглядалося в ряді наукових статей²⁷ і частково в окремих дисертаціях²⁸. Ю. Бабко, Н. Бистров і В. Терентьев проаналізували процес перебудови вищої технічної школи на Україні відповідно до завдань реконструктивного періоду. Автори зібрили значний фактичний матеріал. А. Рудой, С. Чагир порушили питання про підготовку спеціалістів силами підприємств і відомств. Так, С. Чагир зробив спробу показати роль курсів червоних директорів, промакадемії та фабрично-заводських технічних курсів у підготовці керівних та інженерно-технічних кадрів. Однак він не дає чіткого розмежування підготовки нових технічних кадрів переважно з робітників і підвищення кваліфікації інженерів чи техніків, які здобули спеціальну освіту ще в дореволюційний період або в перші роки Радянської влади. По суті, він вважає промакадемію і курси червоних директорів закладами, що підвищували кваліфікацію, тим часом в них здобували спеціальну освіту робітники, які працювали на керівних посадах у промисловості.

Питання створення нової технічної інтелігенції на Україні дістало певне відображення і в ряді статей, присвячених розв'язанню цієї проблеми в масштабах усієї країни²⁹.

Серйозну спробу проаналізувати процес підготовки інтелігенції за роки Радянської влади на Україні зробили Ю. Курносів і А. Бондар³⁰. Автори ґрунтовно висвітлюють питання підготовки інтелігенції вищими і середніми спеціальними учбовими закладами УРСР. Проте інші шляхи її формування розглянуто дещо схематично, без залучення конкретного матеріалу.

Найінтенсивніше процес вивчення проблеми інтелігенції відбувався в 1967—1970 рр., у період підготовки і святкування знаменних дат в житті радянського народу — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Велике значення мала постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», в якій вказувалося, зокрема, про необхідність «забезпечити творчу розробку теоретичних питань в тісному зв'язку з конкретними завданнями комуністичного будівництва»³¹.

Відповідно до настанов Центрального Комітету партії радянські історики зосередили свою увагу на узагальненні досвіду КПРС щодо розв'язання найважливіших проблем розвитку суспільства. На основі марксистсько-ленінської методології і принципів класово-партійного, конкретно-історичного підходу до суспільних явищ було зроблено висновки важливого теоретичного значення.

Глибше й повніше розроблялася і проблема інтелігенції. В колективних наукових працях, монографіях, брошурах та окремих статтях були розкриті різноманітні сторони цієї проблеми. Особлива увага приділялась дальшому розвитку ленінських положень про місце і роль інтелігенції в капіталістичному та соціалістичному суспільстві, узагальненню досвіду КПРС у створенні нової, соціалістичної інтелігенції в СРСР.

²⁷ С. М. Чагир. До питання про історію заводів-втузів на Україні.— «Український історичний журнал», 1959, № 2; В. П. Терентьев, Ю. В. Бабко. Развитие высшей технической школы УССР в роки першої п'ятиріччя.— «Український історичний журнал», 1959, № 6; С. М. Чагир. Деятельность КП(б)У по выдвижению хозяйственно-технических кадров в области тяжелой промышленности и по обучению специалистов-практиков в годы первой пятилетки.— Труды Донецкого ордена Трудового Красного Знамени индустриального института, т. XLVIII, вып. 3, Донецк, 1959; Н. А. Быстров. Деятельность КП(б)У по развитию и укреплению высшей школы в годы первой пятилетки. Сборник научных работ кафедр истории КПСС вузов г. Харькова, вып. 3, Харьков, 1960; А. Д. Рудой. З історії організації заводів-втузів на Україні.— «Український історичний журнал», 1961, № 5, та ін.

²⁸ П. Я. Шалдыбин. Борьба КПСС за создание и воспитание кадров производственно-технической интеллигенции в годы первой пятилетки (1928—1932 гг.), К., 1961; В. С. Волков. Коммунистическая партия—организатор формирования командных и инженерно-технических кадров без отрыва от производства (1928—1937 гг.), Л., 1966.

²⁹ Л. С. Озеров. Из опыта работы партии и организации заводов-втузов.— «Вопросы истории КПСС», 1961, № 6; А. И. Лутченко. Руководство КПСС формированием кадров технической интеллигенции (1926—1933 гг.).— «Вопросы истории КПСС», 1966, № 2; Б. И. Сандин, В. С. Волков. Из истории борьбы КПСС за подготовку кадров технической интеллигенции без отрыва от производства (1928—1937 гг.).— Ученые записки Ленинградского педагогического института. т. 282, Л., 1966; А. В. Хавин. Капитаны советской индустрии.— «Вопросы истории», 1966, № 5, та ін.

³⁰ Ю. О. Курносів, А. Г. Бондар. У навчанні та праці, К., 1964.

³¹ «Коммунист», 1967, № 13, стор. 7.

Л. Ерман і В. Оніані³² широко висвітлили роль інтелігенції в боротьбі робітничого класу за соціальне визволення. В. Єрмаков, Е. Генкіна та інші³³ проаналізували політику Комуністичної партії щодо буржуазної інтелігенції в період соціалістичного будівництва. Ряд авторів³⁴ присвятили свої праці ленінському розумінню суті і соціальної ролі соціалістичної інтелігенції. Про розвиток вищої технічної школи в СРСР, роль вузів у науково-технічному прогресі йшлося в монографії Є. Чуткерашвілі³⁵.

Першим великим дослідженням, яке охоплює піввіковий шлях формування і розвитку радянської інтелігенції, стала монографія «Советская интеллигенция (История формирования и роста. 1917—1965 гг.)»³⁶, написана авторським колективом кафедри історії радянського суспільства Академії суспільних наук при ЦК КПРС. У книзі простежується процес створення радянської інтелігенції, її структурний склад на різних етапах, багатогранна форма і методами діяльності Комуністичної партії і Радянської держави по підготовці висококваліфікованих спеціалістів різних галузей знань, у тому числі інженерів і техніків. Праця написана в основному за матеріалами РРФСР, без достатнього висвітлення матеріалів інших республік, зокрема України. Не досліджені такі важливі питання, як багатонаціональний склад інтелігенції, види і форми взаємодопомоги радянських народів у процесі її формування і росту, закономірності й особливості становлення національних загонів інтелігенції.

В той же час на Україні вийшла в світ за редакцією В. Пітова монографія «Вища школа Української РСР за 50 років» (1917—1967 рр.)³⁷ у двох частинах. В ній на основі великого фактичного матеріалу зроблена перша спроба проаналізувати й узагальнити досвід розвитку вищої школи в республіці за півстоліття Радянської влади, показано великі заслуги вищої школи в підготовці кадрів, її роль на різних етапах будівництва соціалізму і комунізму, у зміцненні зв'язку науки і виробництва. Значне місце у книзі відведено, зокрема, питанням становлення і розгортання мережі вищої освіти за цей період, поліпшення соціального складу студентів, підвищення теоретичної і практичної підготовки спеціалістів та марксистсько-ленінському вихованню молоді. Автори монографії ставили собі за мету — висвітлити місце вищої школи у справі підготовки кадрів різних галузей знань, не виділяючи окремо проблеми створення технічної інтелігенції. Підготовка спеціалістів для народного господарства на Україні, і насамперед у західних областях, в повоєнні роки є предметом уваги монографії О. Зубаня³⁸. Автор на основі архівних джерел досліджує процес відбудови і подальшого розвитку вищої школи в 1945—1952 рр., а також робить спробу показати роль партійних організацій у підготовці спеціалістів середньої кваліфікації.

Досліджується проблема створення інженерно-технічних кадрів і в інших національних республіках. Їй присвячені праці М. Главацького і В. Чуфарова, Л. Баландіної, К. Халзанова, С. Каримова, Ж. Амантаєва, Б. Зими, П. Азімова, В. Лашака³⁹.

³² Л. К. Ерман. Интеллигенция в первой русской революции, М., 1966; його ж. В. И. Ленин о роли интеллигенции в демократической и социалистической революциях, в строительстве социализма и коммунизма, М., 1970; В. Оніані. Большевицкая партия и интеллигенция в первой русской революции, Тбилиси, 1970.

³³ В. Т. Єрмаков. Исторический опыт культурной революции в СССР, М., 1968; Э. Б. Генкина. Государственная деятельность В. И. Ленина. 1921—1923 гг., М., 1969, та ін.

³⁴ М. Г. Власов. Рождение советской интеллигенции, М., 1968; П. П. Амелин. Интеллигенция и социализм, Л., 1970; В. И. Астахова. В. И. Ленин о сущности и социальной природе социалистической интеллигенции, Харьков, 1970, та ін.

³⁵ Е. В. Чуткерашвили. Кадры для науки, М., 1968.

³⁶ Советская интеллигенция (История формирования и роста. 1917—1965 гг.), М., 1968.

³⁷ Вища школа Української РСР за 50 років, ч. I (1917—1945 рр.), К., 1967; ч. II (1945—1967 рр.), К., 1968.

³⁸ О. К. Зубань. Борьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти (1945—1952 рр.), Львів, 1967.

³⁹ М. Е. Главацкий, В. Г. Чуфаров. Подготовка инженерных кадров на Урале в предвоенные годы.—Вопросы истории Урала. Сборник статей, вып. 3, Свердловск, 1963; Л. Г. Баландина. Подготовка инженерных кадров в Западной Сибири в годы первой пятилетки.—Культурное строительство в Сибири в 1917—1960 гг., Новосибирск, 1962; К. Х. Халзанов. Формирование кадров национальной интеллигенции в автономных республиках Сибири, М., 1965; С. Каримова. К истории борьбы партийной организации Узбекистана за развитие высшего образования в республике.—Ученые записки Ташкентского государственного педагогического института, т. 5, вып. 52, Ташкент, 1964; Ж. Амантаев. Развитие высшего образования и науки в Казахстане, Алма-Ата, 1957; Б. Зима. Из истории высшей школы в Киргизской ССР.—Ученые записки исторического факультета Киргизского университета, вып. 6, 1958; П. Азімов, В. Лашак. Высшее образование в Советской Туркменинии.—«Вестник высшей школы», 1957, № 9.

Цікавою є монографія А. Валієва⁴⁰, в якій автор, використовуючи величезний фактичний матеріал, досліджує процес становлення і розвитку інтелігенції в республіках Середньої Азії.

Таким чином, аналіз друкованих праць показує, що проблема створення технічної інтелігенції висвітлена в радянській історичній літературі. Автори досліджують три основні шляхи: формування радянської технічної інтелігенції, залучення буржуазних спеціалістів на бік Радянської влади, підготовку кадрів через вищі і середні технічні учбові заклади. Найбільш повно вивчені два перші шляхи, хоча залучення буржуазних спеціалістів на бік Радянської влади в окремих національних республіках, і зокрема на Україні, потребує глибокого дослідження. Те ж саме можна сказати і про підготовку інженерно-технічних кадрів технічними учбовими закладами. В радянській історичній науці ще недостатньо вивчена історія вищої освіти. З цього питання вийшло дуже мало праць. Майже зовсім не розглядалися в історичній літературі питання підготовки спеціалістів середньої кваліфікації як у технікумах, так і безпосередньо на виробництві. Є потреба у глибшому вивченні і ролі партійних організацій України та інших союзних республік в боротьбі за створення національної технічної інтелігенції, за додержання класових інтересів робітничого класу в процесі створення інженерно-технічних кадрів.

Недостатньо узагальнені також питання ідеологічної роботи Комуністичної партії Радянського Союзу серед студентської молоді у вузах і технікумах, серед технічного персоналу підприємств. Це набуває особливого значення у зв'язку із спробами буржуазних фальсифікаторів опорочити політику Комуністичної партії і Радянської держави щодо інтелігенції.

Сучасні буржуазні ідеологи будь-що намагаються перевернути основні положення марксизму-ленінізму про роль інтелігенції в соціалістичному суспільстві. В один голос вони заявляють, ніби соціалістична інтелігенція, зокрема радянська, не має спільних інтересів з робітничим класом і селянством. Вона, мовляв, стає панівною силою в суспільстві у зв'язку з науково-технічною революцією, все більше й більше відіграє в ньому елітарну, технократичну роль.

Французький соціолог Р. Арон, повторюючи старі народницькі ідеї про виняткову роль інтелігенції, твердить, що в індустріальному суспільстві — однаково, в капіталістичному чи соціалістичному — відбувається її деідеологізація, деполітизація^{41–43}. Його підтримує Ш. Авінері. Покликання інтелігенції, пише він, — керувати всіма класами.

Буржуазні ідеологи намагаються опорочити радянську дійсність, не гребуючи нічим. Велика армія буржуазних пропагандистів (такі, зокрема, як С. Андрєвський, П. Баран, М. Номад, Л. Фойер⁴⁴, Р. Пайпс⁴⁵, З. Бжезінський⁴⁶, Г. Фальк⁴⁷ та ін. — Авт.), як відзначалося на XXIII з'їзді КПРС, «веде підіривну діяльність проти соціалістичного ладу, його принципів, ідеології і моралі»⁴⁸. Так, Р. Пайпс у книзі «Російська інтелігенція» просторікує, ніби інтелігенція в СРСР відходить від ідеології марксизму-ленінізму, стає на шлях конформізму, пристосовництва. Радянські інтелігенти, пише він, будучи налякані «знищенням» старої інтелігенції, для себе бачать єдиний вихід у створенні комфортабельних умов життя⁴⁹. Сама Радянська держава, запевняє С. Андрєвський, зацікавлена в тому, щоб дати інтелігенції «менше свободи і більше комфорту»⁵⁰.

Мабуть, не варто доводити цілковиту абсурдність таких тверджень буржуазних ідеологів. Соціалізм — це суспільство, в якому немає привілейованих класів і станів, відзначав Л. І. Брежнев на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 3 листопада 1967 р., присвяченому 50-річчю Радянської влади. Народна інтелігенція разом з робітничим класом і селянством розв'язує великі творчі завдання. «І чим більше зростатиме культура нашого суспільства, чим далі піде прогрес науки і техніки, тим помітніше зростатиме роль інтелігенції в розв'язанні грандіозних завдань, які стоять перед радянським на-

⁴⁰ А. К. Валієв. Формирование и развитие советской национальной интеллигенции в Средней Азии, Ташкент, 1966.

^{41–43} R. Aron. L'opium des intellectuelles, Paris, Calman dévy, 1955, стор. 3.

⁴⁴ С. Андрєвський. Свобода, впливне і престиж інтелігентів, 1964. — В кн. Интеллигенция и общество, стор. 16–46; П. Баран. Долг интеллигента, Нью-Йорк, 1961, стор. 64–82; М. Номад. Маркс и интеллигенция, 1967, стор. 116–121; Л. С. Фойер. Маркс и интеллигенция, Лондон, 1963, стор. 129–142.

⁴⁵ R. Pipes. The Russian Intelligentsia, New York, Columbia University press, 1961.

⁴⁶ З. К. Бжезінський. Идеология и власть в советской политике, М., 1963.

⁴⁷ Г. Фальк. Идеологические основы коммунизма, М., 1962.

⁴⁸ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, 29 березня — 8 квітня 1966 року. Стенографічний звіт, т. I, К., 1966, стор. 96.

⁴⁹ R. Pipes. Назв. праця, стор. 61, 78.

⁵⁰ С. Андрєвський. Назв. стаття, стор. 40–41.

родом»⁵¹. В Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна підкреслюється, що «соціалістична інтелігенція, яка виросла в умовах радянського ладу, є органічною складовою частиною нашого суспільства»⁵².

Роль інженерно-технічної інтелігенції в наш час, в умовах науково-технічної революції особливо підвищується. В рішеннях XXIV з'їзду КПРС поставлене надзвичайно важливе завдання — якнайповніше й органічніше поєднувати переваги соціалістичного ладу з досягненнями науково-технічного прогресу. «А для цього, — говорив на Всесоюзному зльоті студентів Л. І. Брежнєв, — треба виховати відповідні кадри, створити великі загони нових спеціалістів, які були б спроможні розв'язувати дедалі більші й складніші завдання комуністичного будівництва»⁵³.

Для теперішнього часу характерні швидкі темпи зростання науково-технічної інтелігенції. «Цей процес закономірний, — відзначав на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв. — Він є результатом політики партії, спрямованої на всемірне прискорення науково-технічного прогресу...»⁵⁴ Це покладає на радянських істориків нові завдання у вивченні підготовки інженерно-технічної інтелігенції.

Таким чином, В. І. Ленін, Комуністична партія відводили важливе місце інтелігенції в процесі будівництва нового суспільного ладу. В. І. Ленін не тільки дав її визначення як певної соціальної верстви класового суспільства, а й висвітлив роль в капіталістичному і соціалістичному суспільстві. При капіталізмі роль інтелігенції зводиться до простого виконання волі панівного класу, її творчі прагнення заходять в суперечність з інтересами хазяїв-монополістів, для яких над усе прибуток. Інтелігенція, особливо та її частина, яка зайнята безпосередньо у промисловості і знає дедалі більшого визиску, значною мірою міняє своє ставлення до експлуататорського ладу, її інтереси зближуються з інтересами робітничого класу — могильщика капіталізму.

Тільки соціалізм розкриває перед інтелігенцією величезні творчі перспективи, її інтереси невідривні від інтересів робітничого класу і селянства, всього радянського народу, який будує комунізм. В силу свого місця в суспільному виробництві вона не може виконувати керівної ролі, як це твердять буржуазні фальсифікатори. Ця функція належить робітничому класові — найпередовішій і найорганізованішій силі радянського суспільства.

Інтелігенція росте і міцніє під керівництвом Комуністичної партії, живе одним життям з нею, відчуваючи на собі її постійну турботу і благотворний вплив. Ленінська партія, спрямовуючи інтереси всіх класів і соціальних груп нашої країни в єдине русло, досягає забезпечення непорушної ідейно-політичної єдності всього суспільства, цілеспрямованого, скоординованого розвитку всіх складових частин суспільного організму.

В. В. ТИМЧЕНКО,
В. І. ГЕРАСИМЕНКО,
М. М. ПОЛІЩУК

⁵¹ Л. І. Брежнєв. 50 років великих перемог соціалізму, К., 1967, стор. 23.

⁵² До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, стор. 28.

⁵³ Л. І. Брежнєв. Промова на Всесоюзному зльоті студентів 19 жовтня 1971 р. К., 1971, стор. 4.

⁵⁴ Л. І. Брежнєв. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 85.

На допомогу викладачу історії

ПОЯСНЕННЯ ЗНАЧЕННЯ СЛІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В IV КЛАСІ

На уроках історії в процесі розповіді, бесіди, читання тексту вчитель спеціально пояснює значення окремих слів. Але загалом праця над словом проходить протягом усього уроку. Основними її завданнями є: 1) збагачення лексики школяра; 2) забезпечення свідомого сприймання ним нового матеріалу; 3) вироблення навичок і уміння активно використовувати словниковий запас на практиці; 4) сприяння розвитку логічного мислення дітей.

Практика показує, що нехтування роботою над словом призводить до небажаних наслідків: певних прогалин у знаннях учнів, нерозуміння ними змісту навчального матеріалу. Наведу такий приклад. На уроці історії в IV класі вчителька розповідала про те, що в XIX ст. Росія стала капіталістичною країною. Діти почули про будівництво фабрик, заводів, залізниць, про зростання міського населення, зубожіння селян, свавілля фабрикантів і заводчиків тощо. В процесі розповіді вчителька показала на географічній карті названі об'єкти, зосередила увагу школярів на відповідних ілюстраціях підручника, з якого згодом читала уривки, а наприкінці уроку провела коротку бесіду про зміст прочитаного. Зовні нібито все було гаразд. Однак, оскільки учні лише пасивно слухали вчителя, вони поверхово засвоїли матеріал. Про це свідчили їх відповіді на запитання: Хто такі капіталісти? Як ви розумієте слова: «Росія стала капіталістичною країною»? («Капіталісти — це великі люди», «це товсті і жирні багатії», «вони мали багато землі», «багатії, що жили багато» і т. д.; «Росія стає великою і багатшою. В ній робітники живуть погано, їх б'ють»). Деякі школярі зовсім не могли відповісти на запитання. Цей факт говорить про необхідність постійного пояснення на уроках значення нових для учнів слів.

Під час викладу вчителем нового матеріалу, роботи над текстом підручника, ілюстративним матеріалом, виконання різних письмових вправ, на позакласних заняттях тощо учні збагачують свій словниковий запас, уточнюють нові значення вже відомих їм слів. Ця робота повинна проводитися систематично, в певній послідовності, і лише за таких умов вона дає великий ефект. Методика її проведення при вивченні матеріалу з історії має певні особливості. Суспільно-політична лексика вимагає докладного пояснення, бо кругозір дітей IV класу надто обмежений. При читанні історичних статей вони зустрічаються не лише з новими для себе словами, але й з новим значенням уже знайомих слів, адже для таких матеріалів характерне використання наукової термінології, іншомовних слів тощо. Недаремно відомий російський педагог К. Д. Ушинський називав читання наукових статей логічним читанням. Якщо художній твір впливає насамперед на емоції читача, захоплює його сюжетом, то для розуміння змісту матеріалу з історії необхідне вольове напруження.

Для розвитку мислення учнів велике значення має пояснення вчителем абстрактних понять (боротьба, обов'язок, совість, суспільне багатство, соціалізм). Готуючись до уроку, педагог визначає слова і вирази, які потребують пояснення, і намічає шляхи розкриття їх змісту, не забуваючи при цьому про словниковий запас учнів. Методику цієї роботи вчитель відображає в поурочному плануванні. Так, учитель Лучанської середньої школи Немирівського району Вінницької області Є. Д. Карнаух, знайомлячись з текстом підручника, виписує слова і вирази, які необхідно пояснити або уточнити, визначає, на якому етапі уроку доцільніше це зробити, і записує в плані питання, що будуть поставлені учням для перевірки розуміння ними нового слова. Найчастіше це такі питання: «Хто знає значення цього слова? Що вам відомо про це слово? Хто може його пояснити?» тощо. Таким чином легше визначити словниковий запас учнів.

Спочатку Є. Д. Карнаух підбирає для пояснення 4—6 слів, без розкриття значення яких учні не зрозуміють змісту матеріалу. Ці слова він пояснює в ході своєї розповіді або під час розгляду ілюстрацій. Якщо слово не розкриває значення терміну, вчитель використовує так званий «картинний» словник, тобто спеціальні малюнки, виготовлені на аркушах паперу розміром 20×30 см.

Наведемо кілька прикладів з щоденного плану Є. Д. Карнауха при опрацюванні оповідань про нашу Батьківщину в далекому минулому. При читанні оповідання «Стародавні слов'яни» він виділив такі слова: «дрімучі ліси», «селище», «чагарник», «вікові дерева». За допомогою «картинного» словника показав знаряддя праці та зброю стародавніх слов'ян. У процесі роботи над текстом підручника учні мали усвідомити, що списи, мечі, сокири — зброя стародавніх слов'ян, а мотика, ніж-сікач, лопата, серп, коса, борона-суковатка — знаряддя їх праці. Розуміння учнями слів, що повинні увійти до їх активного словника, перевіряється на наступному уроці при складанні ними усного оповідання на тему: «День у слов'янському селищі».

Вивчаючи оповідання «У стародавньому Києві», вчитель запланував у вступній бесіді за ілюстрацією підручника пояснити значення слів: «собор», «бани», «склепіння», «споруди», «мозаїка». Щоб школярі краще їх засвоїли, він запропонував скласти усні оповідання на теми «Торгівля в Києві», «Київ — міцна фортеця», в яких використати речення з новими словами.

Є. Д. Карнаух вживає заходів для заохочення учнів до роботи над лексикою. Кожен четвертокласник знає, що після відповіді він має пояснити значення окремих слів, використаних у своїй розповіді. Крім того, досвідчений педагог влаштовує виставки учнівських зошитів, словників, проводить конкурси на тему «Хто більше знає значень таких слів?» (далі йде їх перелік) тощо.

Слова, які необхідно пояснити на уроці, можна поділити на три групи: 1) слова, без розуміння яких твір або оповідання будуть незрозумілими (їх слід роз'яснити у вступній бесіді); 2) слова, які пояснюються в процесі читання тексту вчителем або опитуванням учнем; 3) слова, значення яких розкривається після читання оповідання.

Так, перед ознайомленням школярів з оповіданням «Великі досягнення радянського народу» необхідно з'ясувати поняття «космос», «супутник», «космічні ракети», «космічний корабель», «автоматична станція», «космонавт», у процесі читання тексту — «космічний простір», «космічний політ», «космічні подорожі», а після його закінчення — «літаючі станції», «космонавтика».

У вступній бесіді доцільно також пояснювати незрозумілі слова іншомовного походження. Наприклад, при вивченні матеріалу «Штурм

Ізмаїла» вчитель спочатку розкриває значення слова «штурм», а згодом, у процесі викладу теми, показує, чому саме необхідно було штурмувати це місто.

Як розкривати значення незрозумілих слів? Це можна зробити: 1) за допомогою порівняння невідомого предмета з відомим. Учні знають, що таке човен, а слово «байдарка» для них невідоме. Тому поняття «байдарка» розкривається шляхом його порівняння з човном; 2) за допомогою прикладів, взятих безпосередньо з життя. Після екскурсії учнів на колгоспне поле вони зрозуміли значення понять «механізований обробіток ґрунту», «агрегати», «культурні рослини» тощо; 3) за допомогою максимальної конкретизації, 4) за допомогою синонімічних засобів; 5) за допомогою показу невідомого предмету на картині, макеті, виготовлення його зображення (соха, фортеця тощо). Цей спосіб доцільно використовувати у вступній бесіді; 6) абстрактні поняття найкраще усвідомлюються через конкретні. У цьому випадку бажано використовувати антоніми — слова протилежного значення; 7) за допомогою використання невідомого слова в реченні. Щоб роз'яснити значення поняття «декрет», достатньо навести такий приклад: В. І. Ленін підписав декрет про передачу фабрик і заводів, банків і залізниць в руки держави.

У методичній літературі підкреслюється, що в процесі формування словника дітей слід розрізняти дві сторони: поповнення пасивного словника і його активізація. «Під пасивним словником маються на увазі всі слова, суть яких діти розуміють, під активним — слова, які діти розуміють і свідомо вживають у своїй мові»¹. Вчителі повинні домагатися того, щоб учні не тільки розуміли пояснені слова, але й вживали їх. Для цього насамперед необхідно всі нові слова записати на класній дошці справа, а зліва — їх пояснення. Доцільно звернути увагу школярів на правильне написання цих слів, вказати наголос, зазначити, з якої мови вони походять, по можливості підкреслити їх полісемію. Інколи корисно дати буквальний переклад слова, вказати на різні його значення.

Для кращого засвоєння учнями нових слів і виразів періодично слід проводити на уроках такі вправи: 1) виписування нових слів у словники; 2) добір з прочитаного тексту відповідних місць, пов'язаних із змістом поясненого слова; 3) складання речень з новими словами; 4) використання нових слів у відповідях учнів; 5) підведення окремих понять під видові, загальні; 6) складання спеціальних таблиць і групування окремих слів за певними ознаками; 7) зіставлення і порівняння слів протилежного значення; 8) робота із словниковими картками.

Активний словник учнів збагачується також за рахунок крилатих слів, приказок, прислів'їв, загадок тощо. Так, після опрацювання оповідання «Комуністична партія Радянського Союзу веде нас до комунізму» учням запропонували підібрати прислів'я, що відповідають цій темі. Вони назвали: «Ілліч правди нас учив, в комунізм нам ключ вручив», «Наша партія могутня нас веде в ясне майбутнє», «Ленін і партія нашу долю вивели на волю», «За партією йти — в щасті жити і цвісти». Тоді вчитель запитує: «Як розуміти слово «ключ» у першому прислів'ї? Які думки, почуття відображено народом у цих словах? Чому народ назвав партію могутньою?»

Словникова робота на уроках історії в IV класі не вичерпується формами, наведеними вище. Вона значною мірою залежить від досвіду педагогів та рівня підготовки школярів.

Г. П. СТЕПАНЕНКО

¹ Е. А. Адамович, В. И. Яковлева. Чтение в начальных классах, М., 1967, стор. 144.

Наш календар

ДО 30-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ ОДЕСИ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

На початку 1944 р. після історичних перемог Радянських Збройних Сил на Волзі, під Курськом, на Дніпрі Велика Вітчизняна війна вступила в стадію, коли безпосередньо розв'язувалося завдання повного вигнання окупантів з радянської землі.

В плані наступальних операцій 1944 р., складеному відповідно до вказівок Політбюро ЦК ВКП(б), значне місце відводилося визволенню Правобережної України, зокрема Одеси.

Здійснити бойову операцію Ставка Верховного головнокомандування доручила військам 3-го Українського фронту під командуванням генерала армії Р. Я. Малиновського. Їм протистояли 6-та німецька і 3-я румунська армії (всього 34 піхотні, танкові і моторизовані дивізії)¹.

Операція розпочалася після того, як частини 3-го Українського фронту завдали відчутних поразок фашистським військам у районах Кривого Рога і Нікополя, Березнегуватого і Снігурівки, форсували річку Інгулець і наприкінці березня вийшли на головну лінію оборони ворога — Південний Буг (від Костянтинівки до Чорного моря).

Визволення Одеси відбувалося в неймовірно важких умовах. Весняне бездоріжжя і часті дощі ускладнювали маневри військ і дії артилерії, утруднювали підвезення боєприпасів і продовольства. «Наші війська, — писав пізніше Р. Я. Малиновський, — із запеклими боями просуваючись у в'язкій грязюці, переходили вброд розливи рік і наповнені крижаною водою балки. Артилеристи на руках тягли гармати, які потопали в розкислому жирному чорноземі, славні зв'язківці на собі несли телеграфні стовпи і влаштовували зв'язок. Бійці витягували з багнюки автомашини з боєприпасами, а там, де автомашини не могли пройти, несли боєприпаси на руках»².

Незважаючи на величезні труднощі і шалений опір ворога, війська 3-го Українського фронту 24 березня з ходу в кількох місцях форсували Південний Буг і захопили плацдарми на його правому березі. 26 березня почалося форсування річки головними силами фронту. 28 березня радянські воїни визволили Миколаїв³.

Розвиваючи успіх, частини 57-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта М. О. Гагена і 37-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта М. М. Шарохіна на кінець дня 28 березня прорвали лінію оборони противника на захід від Вознесенська. Зав'язалися вперті кровопролитні бої на дальніх підступах до Одеси.

План операції по визволенню Одеси полягав у тому, щоб здійснити глибокий обхідний маневр у напрямі Вознесенськ — Роздільна — Тирасполь, охопити угруповання ворога з півночі і заходу і знищити його.

Гітлерівське командування вживало всіх заходів до того, щоб утримати місто. Воно, зокрема, вимагало від своїх військ: «Одеський порт має вирішальне значення для боїв з російським Чорноморським флотом, для оборони південного узбережжя України та Балкан і для постачання збройних сил на півдні Східного фронту, і тому він повинен залишитися у нас в руках»⁴.

На підступах до Одеси були створені чотири потужні рубежі оборони, три з яких проходили вздовж західних берегів Тилігульського, Аджалицького і Великого Аджалицького лиманів, а четвертий — через околиці міста. В систему укріплень входили протитанкові рови, багатошарові дротяні загородження, мініні поля, доти і дзоти⁵. Серйозною перешкодою був також водний простір лиманів.

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 4, М., 1962, стор. 84.

² В большом наступлении. Воспоминания, очерки и документы об освобождении Украины в 1943—1944 гг., М., 1964, стор. 33.

³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 35—36.

⁴ Цит. за: Р. Я. Малиновский. Славная дата. — «Знамя коммунизма», 10 квітня 1964 р.

⁵ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 5-ї ударної армії, оп. 4908, сир. 34, зрк. 10.

Але ніщо не могло зупинити наступального пориву радянських військ. У прорив, який утворився в районі Костянтинівка — Вознесенськ, були введені частини кінно-механізованої групи генерал-лейтенанта І. О. Плієва. Оволодівши сильно укріпленим вузлом опору противника — м. Березівкою, наші війська почали наступ на Роздільну. 4 квітня стрімким ударом кінно-механізованих з'єднань цей великий залізничний вузол був визволений⁶. Основні шляхи відступу одеського угруповання ворожих військ були відрізані. В бою за Роздільну особливо відзначилися війська гвардійського механізованого корпусу під командуванням генерал-лейтенанта танкових військ В. І. Жданова.

На південь від Роздільної ворог спробував прорватися у бік Тирасполя. Бої, що зав'язалися в цьому районі, тривали до 8 квітня. Тут виняткову мужність і відвагу виявили воїни 37-ї армії, щент розбивши велике угруповання противника. На полі бою залишилось понад 5000 убитих ворожих солдатів і офіцерів, багато бойової техніки. 3200 гітлерівців здалися в полон⁷. Лише незначній частині ворожих військ вдалося вирватися з оточення.

Водночас на лівому фланзі фронту частини 5-ї ударної армії під командуванням генерал-лейтенанта В. Д. Цветаєва просуваються до Одеси найкоротшим шляхом — вздовж узбережжя Чорного моря. 1 квітня почалося форсування Тилігульського лиману. Бійці й командири йшли по плечі в крижаній воді, часто падали від штормових хвиль. Але ні розбурхана стихія, ні шквальний вогонь ворога не могли їх зупинити. На західному березі лиману вони захопили плацдарми і 5 квітня перейшли в наступ. За день частини 5-ї армії наблизилися до Одеси на 15—20 км — обминули з півночі Аджалицький лиман, визволивши ряд населених пунктів, і підійшли до Великого Аджалицького лиману. Ворожі війська, зосереджені між цими лиманами, були притиснуті до моря і знищені⁸.

Частини 6-ї армії генерал-лейтенанта І. Т. Шльоміна і 8-ї гвардійської армії генерал-полковника В. І. Чуйкова підійшли до Одеси з півночі і північного заходу, а кінно-механізовані з'єднання І. О. Плієва — з південного заходу.

Протягом 6—7 квітня війська 3-го Українського фронту продовжували наступ і зайняли десятки опорних пунктів противника, в тому числі і с. Гільдендорф (нині Красносілка), розташоване за 13 км від Одеси.

7 квітня полівідділ 8-ї гвардійської армії звернувся до бійців і командирів із закликом: «Товариші гвардійці! Перед нами рідна Одеса. Місто-герой. Місто — улюбленець усього радянського народу. Ми йшли до Одеси, долаючи запеклий опір ворога, бездоріжжя, труднощі. Ми йшли, і кожен знав — поперед Одеса. Вона чекає нас — визволителів. І ось ми стоїмо на підступах до міста. Радісно б'ються наші серця... Повернемо, товариші гвардійці, Радянській Вітчизні Одесу! Нехай безсмертні подвиги захисників Одеси в 1941 році надихають нас, гвардійців, сьогодні на священну боротьбу за визволення міста від румунсько-німецьких загарбників. Виконаємо до кінця свій військовий обов'язок, як його виконували доблесні воїни, які обороняли Одесу в 1941 році, визволимо Одесу від фашистських мерзотників!»⁹.

3 подібними закликами до бійців і командирів звернулися полівідділи інших армій фронту. У військових підрозділах пройшли партійні збори, де воїни обговорили питання про авангардну роль комуністів у боротьбі за визволення міста¹⁰.

9 квітня з'єднання 5-ї ударної армії прорвалися на північно-східну околицю Одеси в районі Пересипу. Гітлерівці сподівалися перешкодити просуванню наших військ, висадивши в повітря хаджібеївську дамбу і затопивши район водами лиману. Але їх підступний задум був зірваний діями партизанів на чолі з секретарем підпільного райкому партії Л. Ф. Горбелем. Вони знищили в бою майже 50 фашистських під-
ривників¹¹.

Цього ж дня частини 8-ї гвардійської і 6-ї армій та кінно-механізованих з'єднань розпочали бої на північно-західній, західній і південній околицях. Коротка артпідготовка — і почався штурм міста. Це була важка і напружена боротьба.

Щоб утримати Одесу, вороже командування кинуло 72-й німецький корпус особливо призначення і близько 25 спеціальних есесівських частин¹². Гітлерівці відчайдушно оборонялися. Вони використали заздалегідь підготовлені оборонні споруди, артилерію кругового обстрілу, а також підвали і дахи приміщень.

Долаючи опір, радянські війська успішно очищали від ворога будинки за будинком, квартал за кварталом, пробираючись уперед по дворах і провулках, через

⁶ Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 3, Одесса, 1951, стор. 4.

⁷ «Правда», 10 квітня 1944 р.

⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 38.

⁹ Архів МО СРСР, ф. 345, оп. 5502, спр. 116, арк. 253.

¹⁰ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., Одесса, 1970, стор. 359.

¹¹ Герои подполья, М., 1966, стор. 381.

¹² Цит. за: В. И. Чуйков. Сражение за Одессу. — «Правда», 10 квітня 1969 р.

проломи і руїни. Першими прорвалися в центр міста бійці 248-ї стрілецької дивізії, якою командував полковник М. З. Галай (нині почесний громадянин Одеси). Всього у визволенні міста брали участь 60 з'єднань і частин 3-го Українського фронту.

В боях радянські воїни вкрили свої імена немеркнучою славою. Зразки небаченої відваги й героїзму показали росіяни й українці, білоруси і казахи, грузини й узбеки, молдаване і туркмени — сини і дочки всіх народів нашої багатонаціональної Вітчизни, спаяні могутньою силою ідей пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, одностайним прагненням відстояти великі завоювання соціалізму.

Значну допомогу регулярним частинам подавали підпільники і партизани. Серед них були чехословаки, які перейшли до партизанів ще в 1943 р. Вони вступали у збройні сутички з фашистами, відрізували їм шляхи відступу, підривали автомашини, влаштовували на вулицях пробки, сіяли паніку і замішання серед ворогів. Завдяки діям підпільників і партизанів вдалося зберегти частину промислових підприємств і пам'яток культури. В цій справі найбільше відзначилися партизанські підрозділи під командуванням С. І. Дроздова, Е. П. Баркалова, словака М. Кончити та ін.¹³

В той час, як сухопутні війська разом з партизанами визволяли місто, авіація 17-ї повітряної армії під командуванням генерал-полковника авіації В. О. Судця і авіація Чорноморського флоту бомбили ворожі кораблі з повітря. Ті ж з них, яким вдалося уникнути ударів, були потоплені підводними човнами Чорноморського флоту.

На 10 годину ранку 10 квітня опір фашистів було остаточно зламано. Над куполом оперного театру замайорів Державний прапор СРСР. Місто стало вільним.

Визволення Одеси мало велике воєнно-політичне значення. В ході операції зазнали великої поразки 6-а німецька і 3-я румунська армії. Загальні втрати ворога становили понад 37 тис. чоловік убитими і пораненими¹⁴. Країні був повернутий важливий вузол морських і залізничних комунікацій, що полегшило бойові наступальні дії радянських військ. Чорноморський флот одержав змогу завдавати ефективніших ударів по комунікаціях і портах ворога на румунському і болгарському узбережжі. Перед нашими військами відкривалася реальна перспектива перенесення бойових дій на територію Румунії, Болгарії і Югославії і подання братерської допомоги народам цих країн у їх визвольній боротьбі з фашизмом.

Ратний подвиг військ 3-го Українського фронту високо оцінили Комуністична партія і Радянський уряд. 27 частинам і з'єднанням, які відзначилися в боях, присвоєно почесне звання — Одеських. Тисячі бійців і командирів удостоєні високих урядових нагород.

* * *

З часу визволення Одеси від фашистських загарбників минуло 30 років. За цей період місто невідомо змінювалося. Швидкими темпами розвивається його економіка. Порівняно з довоєнним періодом обсяг промислового виробництва зріс більше, ніж у 7 разів. Першокласні верстати, машини, прилади та інші вироби відправляються в усі союзні республіки та імпортуються майже в 80 країн світу. Ці успіхи стали можливими завдяки тісному співробітництву і взаємодопомозі виробничих колективів Одеси з колективами усіх союзних республік.

Місто перетворилося у великий науковий і культурний центр Української РСР. Тут зосереджено Південне відділення Академії наук УРСР, успішно працюють 15 науково-дослідних інститутів і закладів. У вузах і технікумах навчається 120 тис. студентів — у чотири рази більше, ніж до війни.

30-річчя від дня визволення Одеси трудящі міста-героя зустрічають в обстановці великого політичного й трудового піднесення, викликаного полум'яними рядками Звернення ЦК КПРС до партії й радянського народу. Вони вносять гідний вклад у виконання напружених завдань четвертого, визначального року дев'ятої п'ятирічки.

С. А. Вольський

¹³ Герои подполья, стор. 381.

¹⁴ Одесса. Очерки истории города-героя, Одесса, 1957, стор. 264.

ДО 100-РІЧЧЯ
ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
М. Ф. ВЛАДИМИРСЬКОГО

Радянські люди з вдячністю згадують тих, хто стояв біля джерел більшовицької партії, хто разом з В. І. Леніним і під його керівництвом боровся за перемогу Жовтневої революції і побудову соціалізму в нашій країні. До них належить і М. Ф. Владимирський — один із найстаріших комуністів, борець лєнінського гарту, активний партійний і державний діяч.

Михайло Федорович Владимирський народився 4 березня (20 лютого) 1874 р. в м. Арзамасі Нижегородської губернії (нині Горьковської області). Михайла рано

віддали до школи. Спочатку йому було важко навчатися, але згодом трудолюбивий хлопець став одним з перших учнів.

У чотирнадцять років його направили в духовну семінарію Нижнього Новгорода (нині Горький). Тут він багато читав книжок, познайомився з марксизмом і революційним робітничим рухом, увійшов до складу першої Нижегородської соціал-демократичної організації. Згадуючи про ті роки, М. Владимирський писав: «Семінарський гурток (гурток учнів духовної семінарії) вивчав під керівництвом Григор'єва окремі розділи другого відділу (політична економія) «Анти-Дюрінга». Крім того, він допомагав членам цього гуртка вивчати... перший том «Капіталу», а також народницькі «Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства» Н-она»¹.

Все це, зрештою, і визначило його світогляд — він став професійним революціонером. Після закінчення в 1894 р. духовної семінарії Михайло Владимирський став студентом медичного факультету Томського університету.

Про навчання в Томському університеті М. Владимирський згадував: «Багато навчалися, а ще більше сперечалися і дискутували. Тут познайомилися з творами Струве і Бельтова. До далекого Сибіру дійшли і гектографовані видання: праця Леніна «Що таке «друзі народу»... і уривки із статей Федосєєва про причини падіння кріпосного права. Читали реферати, сперечалися з народниками про долю капіталізму і роль робітничого класу. Але це вже не задовольняло. Юнацька енергія вимагала революційної роботи»².

В 1895 р. М. Владимирський переїхав до Москви, де він, студент-медик Московського університету, зразу ж налагодив зв'язок із соціал-демократичним рухом й розпочав активну революційну діяльність.

У вересні того ж року М. Ф. Владимирський став членом створюваної Леніним соціал-демократичної організації. Разом з С. І. Міцкевичем, М. М. Лядовим, В. В. Воронським, Й. Ф. Дубровінським у різний час очолював Московський «Робітничий союз»³.

У жовтні 1896 р. Владимирський, як і ряд інших членів «Робітничого союзу», за активну участь у революційному русі був уперше заарештований і після кількох місяців ув'язнення засланий у Нижній Новгород під нагляд поліції. У засланні молодий революціонер не припиняв своєї роботи. Разом з В. А. Десницьким, П. А. Запловим та іншими М. Ф. Владимирський брав участь у відновленні розгромленої Нижегородської соціал-демократичної організації.

Через два роки він повернувся із заслання в Москву і знову поринув у вир політичного життя, продовжував займатися ідейно-політичним вихованням робітників.

Восени 1898 р. М. Ф. Владимирський разом з А. І. Ульяновою-Єлізаровою, А. В. Луначарським увійшов до складу першого Московського комітету РСДРП⁴, за завданням якого під партійними кличками «Семенов», «Камський», «Лікар» багатс працював серед студентів і робітників.

Навесні наступного року за участь у студентських заворушеннях Михайла Федоровича знову заарештували і вислали з Москви у Нижній Новгород. Переслідування поліції, з одного боку, бажання дістати медичну освіту, з другого, змусили його виїхати за кордон. Навчаючись спочатку в Гейдельберзькому, а потім Берлінському університетах М. Ф. Владимирський працював у закордонній організації ленінської «Искры».

В 1902 р. Владимирський повернувся до Росії і влаштувався помічником лікаря в Дальне-Костянтинівській лікарні Нижегородського повіту (берлінський диплом не давав права займатися лікарською практикою в царській Росії), а в 1903 р. після здачі державних екзаменів у Казанському університеті він одержав диплом лікаря.

Працю лікаря уміло поєднував з партійною діяльністю. В 1903—1905 рр. М. Ф. Владимирський часто виступав перед робітниками на мітингах і зборах, керував робітничими гуртками, готував тексти листівок, керував дружиною соромовських робітників, виконував відповідальні доручення Нижегородського комітету РСДРП. Наприкінці 1904 р. Нижегородська партійна організація делегувала його на Північну конференцію РСДРП по підготовці III з'їзду партії.

В розпалі першої російської революції (з осені 1905 р.) М. Ф. Владимирський знаходився в Москві, де опинився в центрі революційної боротьби і знову поринув у партійну роботу. Як член Московського комітету більшовиків М. Ф. Владимирський брав безпосередню участь у грудневому збройному повстанні, очолював Московське бюро ЦК РСДРП⁵. Після поразки московських робітників Михайло Федорович залишився в Москві на підпільній роботі в обласному бюро Центральної промислової області, поєднуючи її з роботою санітарного лікаря Московського земства.

¹ М. Ф. Владимирський. Очерки рабочего и социал-демократического движения в Нижнем Новгороде и Сормове, М., 1957, стор. 34—35.

² У истоков партии, М., 1969, стор. 63.

³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1, К., 1965, стор. 227.

⁴ I съезд РСДРП. Документы и материалы, М., 1958, стор. 160.

⁵ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. II, К., 1967, стор. 136.

Тоді ж Владимирський — активний співробітник газети «Пролетарий», головним редактором якої і автором статей з найважливіших питань був В. І. Ленін. Восени 1906 р. на одній з явок поліція заарештувала М. Ф. Владимирського і кинула його до Бутирської тюрми. Після дев'ятимісячного ув'язнення через відсутність доказів його звільнили.

З дозволу Московського комітету Владимирський таємно виїхав у Париж: тут почалося його емігрантське життя. Він довго не міг знайти роботи, бо не був громадянином Франції. Згодом йому вдалося влаштуватися розвізником молока. М. Ф. Владимирський і тут продовжував партійну діяльність: входив до складу другої Паризької групи сприяння РСДРП, більшість учасників якої займали тверду позицію в усіх питаннях внутріпартійної боротьби. Активну участь у роботі цієї групи брав В. І. Ленін. Михайло Федорович разом з І. Ф. Арманд, Н. К. Крупською, М. О. Семашко плідно працював у закордонних центральних установах партії⁶. З членами групи сприяння РСДРП він допомагав поширювати партійну літературу, пересилати її до Росії, збирати кошти для потреб партії.

В еміграції Михайло Федорович познайомився з В. І. Леніним, який дружельно поставився до нього. В одному з листів А. І. Ульянової-Єлізарової В. І. Ленін писав: «Враження він (Владимирський — І. Ш.) справляє хороше. Зблизитися скільки-небудь з ним мені не довелося. Тепер він оселився за містом, де дітям буде краще.

Бідує він дуже; зовсім останнім часом, кажуть, маленьку-малесеньку винагороду пощастило йому дістати за тимчасову роботу. Зустрічаюсь я з ним дуже рідко. Бідує тут еміграція страшенно»⁷.

Напередодні першої світової війни більшовики у складних умовах вели гостру боротьбу з російським і міжнародним опортунізмом за партію нового типу, за відвернення світової війни, проти самодержавства і капіталізму. Не маючи опори всередині російського робітничого руху, ліквідатори спробували заручитися підтримкою лідерів II Інтернаціоналу. В серпні 1914 р. у Відні мав відбутися міжнародний соціалістичний конгрес, якому передувала нарада в Брюсселі. За пропозицією В. І. Леніна ЦК партії послав на нараду разом з І. Ф. Арманд, І. Ф. Поповим і М. Ф. Владимирського⁸. На нараді делегація більшовиків уміло й енергійно відстояла партійну лінію і розкрила намір опортуністів ліквідувати більшовицьку партію.

В роки війни Михайло Федорович працював лікарем, вів агітаційну роботу серед поранених солдатів. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції Владимирський у середині червня 1917 р. повернувся на Батьківщину.

В Жовтневі дні 1917 р. мужній революціонер був одним з організаторів боротьби за встановлення Радянської влади у Москві, членом «партійної п'ятірки» по керівництву повстанням, брав активну участь в організаційній та агітаційній діяльності Московського комітету партії.

Після встановлення Радянської влади Владимирського було обрано головою Рад районних дум — центрального органу по управлінню господарством Москви. Він докладав багато зусиль для відбудови міського господарства, організовував переселення робітників з бараків і підвалів, розробляв положення і постанови з житлових питань.

Всі свої сили, енергію і знання Михайло Федорович віддавав справі будівництва соціалізму. Він входив до Президії Московської Ради, на VII з'їзді партії був обраний до складу Центрального Комітету РКП(б).

У 1919—1921 рр. М. Ф. Владимирський — заступник наркома внутрішніх справ РРФСР. На цій посаді він вів велику роботу по створенню й зміцненню місцевих Рад, брав участь у розробці законодавчих актів Радянського уряду щодо роботи місцевих органів влади, комітетів бідноти, органів радянської міліції. М. Ф. Владимирський як член ВЦБК часто виїжджав у різні райони країни, допомагав порадами і особистою участю в роботі по організації і будівництву Радянської влади на місцях. Так, улітку 1921 р. разом з М. І. Калініним на агітпоїзді «Октябрьская революция» він здійснив поїздку на Урал і Поволжя, брав безпосередню участь у проведенні на місцях лінії партії і декретів Радянського уряду, роз'ясненні рішень X з'їзду партії про заміну продрозверстки продподатком. Одночасно багато уваги приділяв питанням медицини і санітарної освіти на місцях.

Наприкінці 1922 р. партія направила М. Ф. Владимирського працювати на Україну. В січні наступного року його призначили заступником голови Раднаркому УРСР, а з 21 лютого 1924 р. він одночасно займав ще й посаду голови Укрдержплану. Тоді ж очолив спеціальну Комісію по радянському будівництву, утворену за постановою ВУЦВК і РНК УРСР⁹.

⁶ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. II, К., 1967, стор. 333.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 37, стор. 378—379.

⁸ Див.: В. І. Ленін. ПСС, т. 48, стор. 304—305.

⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 458, арк. 1.

На травневому пленумі ЦК КП(б)У 1924 р. М. Ф. Владимирський обрали секретарем ЦК КП(б)У, а на IX з'їзді КП(б)У затвердили головою ЦКК КП(б)У і наркомом РСІ УРСР.

Партійна організація республіки в той час вела непримиренну боротьбу з троцькізмом, давала рішучу відсіч антипартійним виступам, які були спрямовані проти ленінської національної політики.

В боротьбі Компартії України проти троцькізму і націонал-ухильництва, за здійснення ленінського плану побудови соціалізму значну роль відіграв і М. Ф. Владимирський. Він часто виступав на партійних з'їздах і конференціях, був тісно зв'язаний з партійними організаціями міст і сіл республіки, особливо з партійними і робітничими організаціями м. Харкова.

З листопада 1926 р. М. Ф. Владимирський — заступник голови Держплану СРСР, а потім — голова Союзу спілок сільськогосподарської кооперації. В грудні 1927 р. XV з'їзд партії обрав М. Ф. Владимирського головою Центральної ревізійної комісії ВКП(б). Відтоді до останніх своїх днів він перебував на цьому посту. Михайло Федорович завжди глибоко вникав у роботу місцевих партійних організацій, чуйно ставився до запитів рядових членів партії, піклувався про молоді кадри партії.

У грудні 1929 р. М. Ф. Владимирського було призначено народним комісаром охорони здоров'я РРФСР. На цьому посту він працював до лютого 1934 р.

Михайло Федорович — автор багатьох статей і праць з питань радянського будівництва, медицини і санітарної освіти. Одну з його статей «Два роки радянського будівництва» (в ній аналізується боротьба за встановлення Радянської влади, наведені дані про з'їзди Рад у 1917—1919 рр. та партійний і чисельний склад їх учасників) високо оцінив В. І. Ленін на VII Всеросійському з'їзді Рад. Володимир Ілліч, зокрема, говорив: «Коли я побачив цей матеріал, я сказав: ось історичний матеріал, який доводить, між іншим, що не було ще в історії цивілізованих народів ні одної країни, де була б так широко застосована пролетарська демократія, як у нас в Росії»¹⁰.

М. Ф. Владимирський був делегатом VII, VIII, X, XII, XIII з'їздів РКП(б), XIV—XVIII з'їздів ВКП(б), VII, VIII конференцій і IX з'їзду КП(б)У.

На VII з'їзді його обрали членом ЦК РКП(б), на VIII — кандидатом у члени ЦК РКП(б), на XIV з'їзді — членом ЦКК ВКП(б), на XV—XVIII з'їздах — головою Центральної ревізійної комісії ВКП(б), на VII, VIII конференціях КП(б)У — членом ЦКК КП(б)У. М. Ф. Владимирський був кандидатом у члени Політбюро ЦК КП(б)У з квітня 1923 р. по грудень 1925 р., членом Оргбюро ЦК КП(б)У — з травня 1924 р. по грудень 1925 р., в 1924—1925 рр. обирався членом ВУЦВК. Партія і уряд високо оцінили видатні заслуги М. Ф. Владимирського. За успішну роботу по виконанню завдань Комуністичної партії і Радянського уряду під час Великої Вітчизняної війни він був нагороджений орденом Леніна, а в зв'язку з 70-річчям з дня народження за багаторічну успішну державну і партійну діяльність Президія Верховної Ради СРСР нагородила його другим орденом Леніна. В 1950 р. М. Ф. Владимирський був обраний депутатом Верховної Ради СРСР.

2 квітня 1951 р. Михайло Федорович Владимирський помер, похований на Красній площі в Кремльській стіні.

Життя одного з найстаріших діячів більшовицької партії М. Ф. Владимирського завжди буде прикладом беззавітного служіння партії і народові.

І. М. Шевчук

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 210.

ДО 90-РІЧЧЯ
ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
О. В. МЕДВЕДЕВА

Серед ушлявлених імен ленінської гвардії більшовиків, активних борців за Жовтень, за перемогу соціалізму в нашій країні одне з почесних місць належить визначному діячеві Комуністичної партії і Радянської держави О. В. Медведєву.

Олександр Васильович Медведєв народився 28 березня 1884 р. в с. Серено-Заводському Козельському повіту Калузької губернії (нині Калузької області) в родині робітника¹. Рано почалося його трудове життя: після закінчення сільської парафіяльної школи працював на місцевому заводі, у 1903 р. разом з батьком перебрався до м. Бежиці Орловської губернії і поступив учнем ливарника на машинобудівний завод, згодом переїхав до Москви і продовжував свою трудову діяльність на заводі

¹ ПІА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 111, арк. 1.

«Добров-Набольц». Тут юнак познайомився з нелегальною соціал-демократичною літературою, брав активну участь у розповсюдженні більшовицьких листівок серед робітників Замоскворіччя, відвідував підпільні гуртки. У травні 1904 р. О. В. Медведєв вступив до лав більшовицької партії.

У роки буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. Олексій Васильович боровся проти самодержавства, закликав робітників до організації демонстрацій і мітингів протесту, брав активну участь у підготовці грудневого збройного повстання, був представником від робітників у Замоскворецькому районному страйковому комітеті. Після поразки Московського збройного повстання відважного революціонера звільнили з роботи.

Контрреволюція посилила наступ, тривали арешти більшовиків. «Царський уряд, поміщики і капіталісти, — писав В. І. Ленін, — шалено *мстили* революційним класам, і пролетаріатові насамперед, за революцію, — наче поспішаючи скористатися перервою масової боротьби для знищення своїх ворогів»². Уникаючи переслідувань поліції, О. В. Медведєв у 1907 р. змушений виїхати до Луганська, де влаштувався ливарником на заводі. Незабаром він встановив зв'язок з місцевою організацією РСДРП.

У 1909 р. молодий революціонер знову повернувся до Москви, працював помічником слюсаря депо Курської залізниці. Й там розгорнув революційну роботу, розповсюджував марксистську літературу, згуртовував робітників для нових битв із самодержавством. Але переслідування поліції змусили його переїхати до м. Козьмодем'янська Ярославської губернії, а потім — знову на Україну, до Макіївки. Тут він влаштувався слюсарем на металургійному заводі.

У роки нового революційного піднесення О. В. Медведєв приїхав до Петербурга і працював слюсарем на механічному заводі, де згодом став одним з більшовицьких керівників — членом заводського страйкового комітету, членом Петербурзької центральної ініціативної групи РСДРП. У листопаді 1913 р. О. В. Медведєва заарештували і вислали з Петербурга, заборонивши проживати у великих промислових центрах. Деякий час Олексій Васильович перебував у Прибалтіці і продовжував політичну діяльність; згодом його заарештували й вислали.

На початку 1915 р. О. В. Медведєв приїхав до Харкова й почав працювати слюсарем на механічному заводі. Тут він разом з іншими товаришами налагодив роботу Харківського комітету РСДРП, розгромленого поліцією восени 1914 р. Необхідно було встановити зв'язки більшовиків Харкова з партійними організаціями Петрограда, Москви, Катеринослава, Донбасу та інших промислових центрів країни. З цією метою в Москву та Петроград було направлено Я. І. Базанова, у Донбас та Катеринослав виїхав О. В. Медведєв³. У другій половині листопада 1915 р. відбулася нелегальна загальноміська конференція більшовиків; до новообраного складу комітету ввійшов і О. В. Медведєв.

У грудні того ж року Олексія Васильовича знову заарештували і вислали за межі Харківської губернії. О. В. Медведєв нелегально повернувся до Петрограда, знову як і раніше, всі свої сили, знання, досвід підпільної революційної боротьби віддавав справі робітничого класу, справі революції. Працюючи на місцевих заводах, він продовжував революційну роботу, був членом Выборзького районного комітету і членом Петроградського комітету РСДРП. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції Петроградський комітет поклав на нього нові обов'язки. Як талановитого організатора мас, досвідченого революціонера партія направила Олексія Васильовича до Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. Медведєв брав участь у підготовці Великої Жовтневої соціалістичної революції, а після її перемоги боровся за зміцнення Радянської влади, був членом Трибуналу друку м. Петрограда.

У роки громадянської війни та воєнної інтервенції О. В. Медведєв захищав завоювання Великої Жовтня, воював під Псковом та Нарвою, а наприкінці лютого 1918 р. партія направила його в м. Сизрань, де він був комісаром банку і членом виконавчого комітету Ради. Згодом О. В. Медведєв працював головою Козельського повітового комітету партії, головою ревкому, був членом Калужського губкому РКП(б), а потім ЦК РКП(б) направили Олексія Васильовича на Україну, в м. Білу Церкву.

В дні жорстокої боротьби молодого Радянської країни з військами буржуазно-поміщицької Польщі О. В. Медведєв разом з загоном добровольців поїхав на польський фронт, пізніше — на Південний фронт, у складі XIII армії брав участь у розгромі врангелівських військ у Криму.

Після громадянської війни його направляли на важливі ділянки господарського будівництва: працював комісаром будівництва залізниць, головою «Кримметалу», був членом Бахчисарайського повітового комітету партії, пізніше займав відповідальні партійні та господарські посади у Харкові, а в березні 1922 р. був головою Харківської губернської ради профспілок. У квітні 1923 р. на VII конференції КП(б)У Олексія Васильовича обрали членом ЦК КП(б)У, в червні того ж року — головою

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 20, стор. 67.

³ «Летопись революции», 1923, № 5, стор. 11.

ЦКК КП(б)У, а в листопаді призначили наркомом Робітничо-Селянської Інспекції Української РСР.

У травні 1924 р. О. В. Медведєва обрали другим секретарем, членом Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У. З січня 1925 р. О. В. Медведєв працював секретарем Катеринославського губкому КП(б)У, у 1927 р. — секретарем Дніпропетровського окружному КП(б)У.

29 листопада 1927 р. Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У знову обрав Олексія Васильовича другим секретарем ЦК КП(б)У, членом Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У⁴. На цій посаді він працював до 21 листопада 1929 р. На VI Всесоюзному з'їзді Рад (березень 1931р.) Медведєва обрали кандидатом у члени Президії ЦВК СРСР. У березні 1935 р. Президія ЦВК СРСР затвердила Олексія Васильовича членом Верховного Суду СРСР. О. В. Медведєв був делегатом XI—XVII з'їздів партії. На XIII—XV з'їздах його обирали членом ЦК ВКП(б), на XVI з'їзді партії — членом ЦКК ВКП(б). Він був делегатом IX—X з'їздів КП(б)У, IV, VI—VIII конференцій КП(б)У. На VI конференції КП(б)У обраний кандидатом у члени ЦКК КП(б)У, а на VII конференції — членом ЦКК КП(б)У. На VIII конференції, IX, X з'їздах КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. В 1924—1925 рр. і 1927—1929 рр. обирався членом Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У; О. В. Медведєв — член ВУЦВК і ЦВК СРСР кількох скликань.

Помер Олексій Васильович у липні 1940 р. Трудящі Радянського Союзу свято бережуть у своїх серцях світлу пам'ять про полум'яного революціонера, стійкого більшовика ленінського гарту, вірного сина Комуністичної партії і радянського народу.

Т. Т. Гриценко

⁴ ПА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 266, арк. 1—2.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

**М. А. ВАРШАВЧИК.
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
ИСТОРИИ КПСС,**

*изд-во «Высшая школа»,
М., 1973, 360 с.*

Рецензована книжка доктора історичних наук професора М. Я. Варшавчика, видана наприкінці минулого року в Москві, допущена Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР як навчальний посібник для студентів історичних факультетів державних університетів.

Визначаючи мету своєї праці, автор справедливо вказує: «Сьогоднішній рівень історико-партійної науки, величезність завдань, які стоять перед нею, диктують необхідність озброєння кадрів істориків усім арсеналом методів наукового дослідження, вмінням застосовувати марксистсько-ленінську методологію на всіх етапах дослідницької діяльності, включаючи працю над численними і різноманітними історичними джерелами. Отже, важливою умовою дальшого вдосконалення історико-партійних досліджень є розробка джерелознавства історії КПРС» (стор. 4).

Завдання дальшого зростання ролі історичної науки в житті людства можуть бути вирішені лише за умов детальної розробки методологічних проблем відбору та аналізу конкретного матеріалу, побудови системи доказів і висновків, проблеми співвідношення фактів і узагальнень. Нині навколо цих питань у світі точиться гостра ідейна боротьба.

Радянськими дослідниками питання творчості в галузі історичної науки висвітлені ще недостатньо. Тому необхідно всебічно оволодіти ленінським історико-матеріалістичним методом, глибоко вивчати форми роботи В. І. Леніна з джерелами, ленінську лабораторію наукового дослідження. Це основна умова успішної боротьби за об'єктивність і партійність історичної науки.

Фундаментальне дослідження М. Я. Варшавчика написано як теоретико-методичний курс. Це дало змогу автору зосередити основну увагу на методологічних і теоретичних аспектах джерелознавства, показати зростання його ролі в ідеологічній боротьбі. В рецензованій монографії вперше в радянській історіографії висвітлено різні проблеми історико-партійного джерело-

знавства. При цьому автор не лише розкриває загальні питання джерелознавства на історико-партійному матеріалі, але й показує методику роботи з такими специфічними джерелами, як історико-партійні, їх класифікацію, принципи виявлення і відбору, особливості їх джерелознавчої критики, окремо характеризує ленінські джерела.

Праця М. Я. Варшавчика складається з двох частин. У першій — розкрито основні питання загального джерелознавства історії КПРС, всебічно висвітлено суть понять «історичне та історико-партійне джерело», сформульовано принцип комуністичної партійності та класового аналізу під час роботи з джерелом, принцип історизму в підході до нього, остаточно з'ясовано питання про предмет джерелознавства. У другій частині відображено групи історико-партійних джерел і завдання їх наукової критики та використання.

Великою заслугою автора рецензованої монографії є розробка ним питань про характер історичного факту і про відбір історичних фактів та історичних джерел. Він слушно зазначає, що багато дослідників трактує ленінське положення про сукупність усіх фактів як вимогу вивчати з будь-якої теми всі без винятку джерела, які мають до неї безпосереднє чи опосередковане відношення. М. Я. Варшавчик пише, що ретельний аналіз ленінських висловлювань про принципи відбору джерел його роботи з джерелами, а також дослідницька діяльність істориків дають змогу дійти висновку, що під сукупністю даних слід розуміти сукупність наукових фактів. У зв'язку з цим учений нагадує про ленінську практику несуцільного вивчення фактів, ленінський принцип репрезентативності. Лише таким шляхом можна об'єктивно й неупереджено відбирати та аналізувати факти. Рекомендації М. Я. Варшавчика з цього надто складного питання, безперечно, стануть в пригоді початку ючим авторам науково-дослідних праць.

На нашу думку, якщо вибір дисертантами теми своїх досліджень зовсім необґрунтований. Вони тільки наводять певну суму нових прикладів, нових фактів з якоїсь проблеми, по суті, дублюючи попередні праці. За таких умов процес дослідження може тривати безконечно, а його результати будуть мізерними.

Грунтовно висвітлено в книжці питан-

ня про синтез історичних джерел. Висновки автора також мають не лише теоретичне, але й практичне значення. Неправильно роблять історики, які, досліджуючи певну проблему, вивчають лише документи, що відображають обставинку, в якій партія приймала ті чи інші рішення, та наслідки їх виконання. Необхідно ретельно вивчати матеріали, в яких показано розвиток подій, адже між прийняттям постанови та результатами її виконання проходить період напруженої та багатогранної діяльності партії. Тому, коли йдеться про синтез джерел, слід мати на увазі насамперед використання матеріалів, що відображають сам хід втілення в життя партійних рішень. Це дасть змогу досліднику показати дієвість постанов партії та уряду, їх відповідність інтересам народу. Адже з того, як виконувалися прийняті рішення, можна судити про наукову далекоглядність партії, яка своєчасно, відповідно до законів історичного розвитку, на основі глибокого аналізу дійсності ставила перед народом конкретні завдання.

У другій частині рецензованої праці автор розглядає твори основоположників наукового комунізму — К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, документи партійних і радянських органів та громадських організацій, праці визначних діячів Комуністичної партії та Радянської держави, партійну і радянську пресу, спогади, матеріали міжнародних Народ комуністичних і робітничих партій, дані конкретно-соціологічних досліджень, кінофотофонодокументи. Однак, на нашу думку, бажано було б докладніше показати, як необхідно застосо-

увати аналіз і синтез джерел при вивченні різних видів та груп документів і матеріалів. Наприклад, досліджуючи історію радянської статистики, слід враховувати, що в перші роки існування Радянської влади траплялися випадки видання фальсифікованих статистичних збірників, на що свого часу вказувалося в партійних рішеннях. Тому авторові необхідно було дати рекомендації щодо критичного використання цих матеріалів. Крім того, М. Я. Варшавчик жодного слова не сказав про урядову, відомчу і земську статистику царської Росії та методи роботи над нею В. І. Леніна.

Наступне видання книжки варто було б доповнити розділом про довідково-інформаційні матеріали, які друкувалися в царській Росії (стенографічні звіти Державних дум, звіти фабричних інспекторів, матеріали політичних судових процесів тощо), виходили і виходять в СРСР (звіти виконкомів губернських та обласних Рад, з'їздів Рад, стенограми сесій Верховної Ради СРСР та союзних республік і т. д.). Необхідно також присвятити окремий параграф джерелознавчій евристиці (розшукуванню матеріалів): мережі партійних і державних архівів, інформаційно-бібліографічним виданням, в яких містяться дані про опубліковані та неопубліковані історичні джерела.

В цілому ж монографія М. Я. Варшавчика — значний вклад у джерелознавство та історико-партійну науку. Вона сприятиме підвищенню наукового рівня історико-партійних досліджень.

В. І. Стельський

«ЗАПОРІЖСТАЛЬ».

*Краткий очерк истории
Запорожского ордена Ленина
и ордена Октябрьской революции
металлургического завода «Запорожсталь»
имени Серго Орджоникидзе —
предприятия коммунистического труда,
изд-во «Промінь», Днепрпетровск,
1973, 255 с.*

Останнім часом видавництво «Промінь» випустило кілька цікавих книжок з серії «Історія фабрик і заводів», в яких йдеться про героїчні звершення робітничого класу, в першу чергу металургів. А нещодавно, напередодні 40-річного ювілею гіганта Придніпров'я — «Запоріжсталі», «Промінь» порадував читачів ще одним виданням про робітників цієї «гарячої» професії.

Історія «Запоріжсталі» — це документальна повість про трудові і творчі звершення робітничого класу та інженерно-технічних працівників — представників багатьох братніх республік, які спорудили в 30-х роках у запорізькому степу металургійний гігант.

Десять розділів книжки розповідають

про підприємство комуністичної праці — перше серед металургійних підприємств республіки. Втілюючи в життя план ГОЕЛРО, який включав не тільки електрифікацію, але й індустріалізацію країни, в лютому 1927 р. Раднарком СРСР прийняв постанову про організацію Управління Дніпробуду. Великі труднощі зустріли на своєму шляху проектувальники: не вистачало робочої сили, будівельної техніки, металургійного устаткування. Тому будувати «Запоріжсталь» допомагала вся країна.

16 листопада 1933 р. «Правда» повідомила: «Сьогодні, о 7 годині 15 хвилин вечора, задута домна № 1 «Запоріжсталі...» Згодом стали до ладу друга та третя домні печі — найбільші на той час у світі чавуноливарні агрегати. В 1935 р. була введена в дію перша піч мартенівського цеху. Організатором і натхненником усіх трудових звершень запоріжців була партійна організація, яка на кінець 1935 р. налічувала більше 900 комуністів.

«Запоріжсталь» — підприємство славних трудових традицій, підкреслюють автори колективного дослідження. У роки довоєнних п'ятирічок запорізькі металурги одними

з перших на Україні підтримали почин О. Стаханова. Автори книжки «Запоріжсталь» багато уваги приділили творчій активності та ініціативі народних мас. Ще у довоєнні роки перлина півдня України славилася своїм передовим досвідом, високопродуктивною технологією та впровадженням у виробництво всього нового, прогресивного, що було не тільки в нашій країні, а й за кордоном. Героїчний літопис воєнних років — це також одна з яскравих сторінок в історії заводу. Слава про запорізьких металургів, які давали дорогоцінний чавун і сталь, дійшла аж за Урал.

Після Великої Вітчизняної війни всі братні республіки допомагали відбудовувати зруйновану «Запоріжсталь». На завод було направлено 100 інженерно-технічних, 200 партійних і господарських працівників. А щоденну допомогу подавав обком КП(б)У, який у той час очолював Л. І. Брежнев.

Партія і Радянський уряд високо оцінили трудові звершення металургів: Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 грудня 1947 р. завод був нагороджений орденм Леніна, а більш як 1800 чол., які відзначилися на відбудові рідного підприємства, — орденами і медалями СРСР. В повоєнний період славу сторінку в літопис заводу вписали сталевари-швидкісники С. Якименко, Г. Пометун, П. Селезньов, І. Бутко, Д. Парахін та інші. С. Мартинов і О. Небилицин стали ініціаторами комплексних швидкісних плавок сталі, максимального використання потужностей діючих агрегатів і надпланового випуску металу. Ці новатори мали своїх послідовників у всій країні.

Трудову естафету в 60-х роках підтримав передовий металург, Герой Соціалістичної Праці М. Ф. Кінебас, а нині, в дев'ятій п'ятирічці, — заслужений металург республіки, делегат XXIV з'їзду КПРС Є. П. Проскурін.

Дуже напруженими для колективу заводу були роки восьмої п'ятирічки, коли впроваджувалася нова система планування та економічного стимулювання. Протягом цієї п'ятирічки обсяг реалізованої продукції зріс на 91,7 млн. крб. і досяг у 1970 р. 657,6 млн. крб., прибуток збільшився на 42,9 млн. крб. і стансвив 165,3 млн. крб. Характерно, що із зростанням виробництва більш як на 17% кількість заводських працівників за п'ятирічку зменшилася.

Великих успіхів досягли раціоналізатори і винахідники «Запоріжсталі». Відмінно попрацювали вони на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна і задовго до кінця року виконали свої п'ятирічні соціалістичні зобов'язання. 15 566 тис. крб. — такий вклад запоріжстальців у розвиток

свого підприємства. Додатково до п'ятирічного плану металурги заводу виплавили 53 тис. т чавуну, 96,6 тис. т сталі, випустили 203 тис. т прокату. Обсяг реалізованої продукції перевершив плановий на 35,7 млн. крб.; випуск чавуну (без урахування додаткових потужностей) зріс на 15%, сталі і прокату — на 12%.

Особливий інтерес становить та частина книжки, де дослідники ґрунтовно висвітлюють героїчну працю величезного колективу підприємства комуністичної праці, наголошують на ролі партійної організації у розвитку трудової та політичної активності трудящих, у розповсюдженні патріотичних починань, передових методів виробництва, що дало змогу виконати і перевиконати державні завдання.

Історія заводу багатогранна. Проте в книзі недостатньо висвітлено шляхи зростання культурного рівня робітників, особливо молодшої зміни, керівництво громадськими організаціями та науково-технічними товариствами, що відіграли величезну роль у прискоренні науково-технічного прогресу.

Пошук резервів з новою силою розгорнувся в дев'ятій п'ятирічці. На основі ґрунтованих розрахунків, удосконалення техніки і поліпшення технології виробництва металурги зобов'язалися весь приріст продукції за п'ять років забезпечити за рахунок підвищення продуктивності праці. Роком ударної праці став 1973, вирішальний рік дев'ятої п'ятирічки. В дні підготовки до 40-річного ювілею свого підприємства металурги домоглися нових визначних успіхів, досягли рубежу, запланованого на кінець 1975 р.

Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев поздоровив колектив заводу з великим успіхом. Не зупиняючись на досягнутому, трудящі «Запоріжсталі» взяли підвищені зобов'язання, які виконують з честю.

Говорячи про всі позитивні риси колективного дослідження, слід сказати й про недоліки, які містяться у цьому виданні, деякі стилістичні огріхи та неточні посилення (стор. 8, 12, 25), помилки, що зустрічаються у розкритті окремих подій. Недостатньо висвітлені 8 і 10 розділи, де йдеться про розгортання змагання за підвищення продуктивності праці.

Однак зазначені огріхи не знижують цінності рецензованої книжки. Велику справу зробили авторський колектив і видавництво «Промінь», подарувавши читачам цю працю. Видання ілюстроване, добре оформлене.

Г. А. Қардашов,
М. М. Купа

А. М. МАКСИМОВ. НА БАРРИКАДАХ.
Большевики во главе рабочего движения в Донбассе накануне и в период первой русской революции,
изд-во «Донбас», Донецк, 1973, 326 с.

Революційні виступи пролетаріату Донбасу — одного з бойових загонів робітничого класу України і всієї Росії, — діяльність більшовицьких організацій в бурхливі роки першої російської буржуазно-демократичної революції постійно привертають увагу радянських істориків. Цьому питанню присвячена й книга О. М. Максимова «На баррикадах», що тут рецензується.

Монографію відзначає повнота дослідження, здійсненого з урахуванням найновіших досягнень історичної науки. Автор широко використав твори В. І. Леніна, матеріали партійних з'їздів і конференцій, окремі публікації своїх попередників у вивченні цієї теми, центральну та місцеву пресу, спогади учасників революційних подій, а також матеріали п'ятнадцяти партійних і державних архівів країн.

На значному фактичному матеріалі автор показує швидке зростання капіталістичної промисловості Донбасу, що дало змогу гірничопромислому Півдню вже в 90-х роках минулого століття лишити позаду Урал і посісти в країні одне з перших щодо економічного розвитку місць. В 1900—1903 рр. Південь зазнав глибокої і затяжної економічної кризи, яка особливо позначилася на провідних галузях економіки Донбасу — металургійній і вугільній. Криза ще більше прискорила концентрацію виробництва і утворення монополістичних об'єднань.

У праці О. М. Максимова багато уваги звернуто на процес формування донецького пролетаріату, його національний склад, високий — один з найвищих у країні — рівень концентрації, тяжке економічне становище і політичне безправ'я робітників. Автор зробив спробу в світлі останніх наукових даних показати піднесення страйкової боротьби і утворення марксистських, пізніше — соціал-демократичних, а після II з'їзду РСДРП — більшовицьких організацій, їх боротьбу проти опортунізму економістів та меншовиків.

Та найбільша наукова вартість книжки полягає передусім у дослідженні революційної боротьби донецького пролетаріату в 1905 р. Революційна буря, що почалась у Петербурзі після кривавої розправи самодержавства над робітниками 9 січня 1905 р., досягла й України. Першими в Донецькому басейні застрайкували робітники металургійного заводу в Юзівці, потім — Бахмутського та Слов'яносербського повітів, а також донецької частини округів Обласі Війська Донського та Харківської губернії. За неповними даними, з середини січня до кінця 1905 р. тільки на великих і середніх підприємствах Донбасу відбулося 163 страйки. Найбіль-

ше, від 20 до 35 страйків на місяць, припадає на січень — лютий і жовтень — грудень 1905 р. Автор простежує, як робітники під керівництвом більшовицьких організацій переходили від економічних страйків на початку революції до політичних, які в грудні стали переважачими. Грудневе збройне повстання, підготовлене і проведене більшовиками на основі рішень III з'їзду РСДРП, стало вершиною революційної боротьби донецьких пролетарів у 1905 р., увійшло славною сторінкою в літопис героїчної боротьби народів Росії проти самодержавства. Повстання показало, що застрільником революції був російський пролетаріат, навколо якого згуртувалися трудящі маси всіх національностей.

Позитивизм у книжці є й те, що в ній розкрито складні умови боротьби більшовиків проти меншовиків з основних тактичних положень до і після III з'їзду партії, показано виникнення і діяльність організацій робітничого класу — Рад, висвітлено зусилля більшовиків, спрямовані на створення єдиного фронту боротьби з самодержавством шляхом тимчасових бойових угод з есерами та іншими дрібнобуржуазними партіями.

Відмітною рисою другого періоду першої російської революції, який настав після поразки грудневого збройного повстання, був поступовий, з боями, спад революційної боротьби робітників і селян. Про ар'єргардні бої донецьких пролетарів у 1906—1907 рр. з книжки можна почерпнути чимало цікавих фактів.

Разом з тим рецензована монографія не позбавлена й певних недоліків. Головний з них — наявність окремих положень і тверджень, не засвідчених документально. На стор. 4, наприклад, як про достовірний факт говориться, що «у створенні соціал-демократичних організацій, в політичному вихованні донецьких пролетарів, у підготовці і керівництві їх революційною боротьбою» активну участь брав учень і соратник В. І. Леніна І. В. Бабушкін. Але на підтвердження цього автор не навів жодного документа. О. М. Максимов пише, що лєнінську «Искру» одержувало багато соціал-демократичних організацій, груп і гуртків краю (стор. 63). В дійсності ж це можна сказати лише про окремі донецькі організації. Немає документів, які б довели твердження автора про військову і фінансову допомогу царському урядові з боку імперіалістів США (стор. 179).

Розповідаючи про виникнення в 1900—1903 рр. соціал-демократичних груп і гуртків у Бахмуті, Краматорську, Суліні, на рудниках Брестово-Богодухівському, Мушкетівському, Риківському та інших (стор. 62), автор не вказує їх політичного спрямування — революційного чи опортуністичного. Тим часом таку вказівку слід було обов'язково зробити. Адже в названий період РСДРП переживала третій період свого розвитку — період розброду і

хитань, коли економізм роз'їдав партію, а тверді іскрівці вели перпугу боротьбу проти опортунізму «економістів», завоювання місцевих соціал-демократичних організацій.

В окремих місцях монографії дещо перебільшені роль і вплив більшовиків у Донському басейні після II з'їзду РСДРП. Так, визнавши той факт, що комітет Союзу гірничозаводських робітників приховав від соціал-демократичних організацій лист В. І. Леніна (стор. 75), О. М. Максимов усе ж стверджує, що ленінський документ подав неоціненну допомогу твердим іскрівцям в об'єднанні партійних організацій у боротьбі проти опортунізму, в тому, щоб з перших же днів рішуче стати на бік більшості II з'їзду РСДРП (стор. 76). Ця безпідставна заява суперечить фактам. Переконливішої аргументації, зокрема документальної, потребує й твердження про перехід на ленінські позиції соціал-демократичних груп і організацій: Юзівського (стор. 76—77, 101, 105, 107, 110, 120—121, 136 та інші) та Петровського (нині Єнакієвського) (стор. 88, 90, 107, 136 та інші) металургійних заводів, а також підприємств Горлівки (стор. 129, 130, 131, 136 та інші) тощо.

На стор. 159 автор видає листівку мен-

шовицького Харківського комітету РСДРП «До селян» за більшовицьку, на стор. 136 явно переоцінює значення написаної Троцьким листівки «Нові царські милості», що була видана примиренським ЦК РСДРП на початку 1905 р., а на стор. 195 згадує листівку «Правда про війну» цього ж ЦК. Ткаченко-Петренко, який був головою Єнакієвської Ради в 1905 р., автор називає більшовиком (стор. 164—165), тимчасом як сам він вважав себе меншовиком. На стор. 24 говориться нібито селяни Донбасу у вільний від землеробства час «добували в кар'єрах... руду». Очевидно, тут мається на увазі Кривий Ріг, а не Донбас. На стор. 293 Кадіївка згадана серед підприємств Юзівки.

Автор часто робить посилання на архівні фонди, хоч використані ним документи вже давно введені до наукового обігу іншими дослідниками (стор. 31, 118, 184—185, 189, 191, 194, 196—198, 205, 288 та ін.).

Недоліком рецензованої праці є також відсутність історіографічного огляду.

Та, попри всі ці огріхи, книжка О. М. Максимова заслуговує високої оцінки і є добрим подарунком до 70-річчя першої буржуазно-демократичної революції в Росії.

А. І. Гуров

І. С. ВІНОКУР.

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ПЛЕМЕН ДНІСТРО-ДНІПРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ II—V ст. н. е.,

вид-во «Наукова думка», К., 1972, 179 с.

Монографія І. С. Винокура написана на основі багаторічних досліджень автора, проведених у Подністров'ї, Південному Побужжі та на Волині, а також використання опублікованих матеріалів про черняхівську культуру Середнього Подніпров'я.

У першому розділі книжки дано історіографічний огляд і розглянуто деякі проблемні питання, пов'язані з вивченням історії та культури населення Східної Європи в епоху «великого переселення народів», всебічно показано еволюцію поглядів учених, які досліджують різні аспекти історії Південно-Східної Європи II—V ст. н. е.

Наступний розділ містить цікавий і важливий матеріал про етнеогеографію Південно-Східної Європи у першій половині I тис. н. е. Автор доводить, що територія розселення зарубинецьких племен була значно більшою, ніж вважали донедавна. Вони мешкали не тільки в Подністров'ї, а й у Південному Побужжі та Середньому Подністров'ї. У монографії підкреслюється, що племена зарубинецької (ранньослов'янської) культури підтримували певні контакти зі своїми південно-

західними сусідами — фракійськими племенами, причому їх відносини були традиційно мирними. Це пояснюється насамперед приблизно однаковим рівнем економічного, соціального та політичного укладів цих двох великих етнокультурних масивів.

Серед старожитностей перших століть нашої ери важливе місце посідає Бережанський речовий скарб, виявлений І. С. Винокуром на території Хмельницької області. Ця знахідка свідчить про велике майнове та зародки соціального розшарування ранньослов'янського суспільства. Водночас на високохудожніх виробах скарбу позначилися взаємовпливи між слов'янським, фракійським та сарматським світом.

У третьому розділі монографії дається історико-етнографічна характеристика ранньослов'янських племен черняхівської культури II—V ст. н. е. На конкретному археологічному матеріалі Дністро-Дніпровського межиріччя розглядаються топографія та система забудови селищ місцевого землеробського населення. Привертають увагу читачів демографічні розрахунки автора, які дали йому змогу встановити середню густоту заселення території Правобережної України у першій половині I тис. н. е.—4—5 чол. на 1 км². Отже, між Дніпром і Дністром у черняхівську епоху проживало приблизно 1,5 млн. чол.

У цьому ж розділі з'ясовуються також основні напрямки орного землеробства та осілого скотарства. Тут же наведено дані про розвиток ремесел: залізобробного, гон-

чарного та ювелірного. Ранньослов'янські племена черняхівської культури користувалися римськими монетами. На основі зіставлення археологічних та етнографічних матеріалів І. С. Винокур подає реконструкції житлових і господарських споруд, а також тогочасного чоловічого і жіночого вбрання. Він дійшов висновку, що рівень розвитку матеріальної культури черняхівських племен був досить високим.

У монографії детально показано процес нагромадження знань у черняхівських племен. На основі спостережень людей за природними явищами вже в першій половині I тис. н. е. виник землеробський календар. Його елементи виявлено на багатьох глиняних посудинах II—V ст. н. е. Кам'яні антропоморфні ідоли, знайдені в Середньому Подністров'ї (Іванківці, Ставчани, Калюс, Вільховець, Бакота, Кремінна, Юрківці та ін.), свідчать про художнє мислення ранньослов'янських племен II—V ст. Їх образотворче мистецтво ґрунтувалося на вмінні узагальнювати, синтезувати образ, який необхідно було відтворити в камені. У цьому ж розділі дана характеристика математичних знань черняхівців, показано зародки їх писемності, в якій використовувалися елементи грецького та латинського письма. Узагальнюються деякі матеріали про розвиток народної медицини.

У світогляді ранньослов'янських племен черняхівської культури відбилися не тільки їх господарський досвід і рівень розуміння природних явищ, але й характер суспільних відносин. У книжці показано завершальні етапи розвитку військової демократії, процес формування перших напівдержавних утворень — союзів племен. На думку автора, цей важливий процес був перерваний у роки гуннських, а пізніше аварських вторгнень.

П'ятий розділ присвячений релігії та віруванням черняхівців. І. С. Винокур наводить цікаві археологічні матеріали про язичницькі капища-жертівники (Іванківці, Ставчани, Бакота, Міжгір'я, Буша та ін.), різноманітні жертівні місця, частина яких подається в реконструйованому вигляді, а також про окремі культові речі. В монографії детально розглядається поховальний обряд черняхівців. Вивчення матеріалів про релігію та вірування дали змогу автору дійти висновку, що вже в першій половині I тис. н. е. на території Дністро-Дніпровського межиріччя, як і в Центральній Європі, складаються язичницькі релігійні центри.

В останньому розділі показано роль черняхівських племен в історії Східної Євро-

пи. Археологічні матеріали II—V ст. н. е. з території Дністро-Дніпровського межиріччя розглядаються в тісному зв'язку з соціально-економічними та політичними явищами, які відбувалися в Європі в той час. Автор розповідає про економічні та культурні контакти черняхівців з населенням Причорномор'я, римських провінцій та Центральної Європи. Особливо тісними були зв'язки слов'ян з фракійцями, про що свідчать археологічні розкопки поселень і могильників на території Середнього Подністров'я. І. С. Винокур простежує також контакти ранньослов'янського населення з сарматами, германцями, гуннами і аварами.

Книжка завершується коротким описом пам'яток Дністро-Дніпровського межиріччя, на яких автор проводив археологічні дослідження. Тут же подано список найважливіших джерел (монографій, статей та публікацій).

Наукова цінність рецензованої монографії полягає насамперед у тому, що в ній наводиться багато нових даних, які свідчать про слов'янський характер черняхівської культури. На особливу увагу заслуговують відкриті й досліджені автором у Середньому Подністров'ї пам'ятки перехідного типу від черняхівської до слов'янської археологічних культур (Устя, Бакота).

Недоліком книжки є недостатня аргументація деяких положень. Наприклад, автор правильно говорить про спадкові зв'язки зарубинецької і черняхівської культур, але на користь цієї версії наводить мало матеріалів. Це ж стосується і проблеми слов'яно-фракійських відносин. Не можна погодитися з твердженням автора, що черняхівська культура склалася в межах антського союзу племен, адже останній згадується з VI ст., коли черняхівської культури вже не існувало. У монографії перебільшується роль зовнішніх причин занепаду черняхівської культури (гуннська і аварська навали), і водночас недостатньо розкрито внутрішні, які були основними в цьому процесі. На наш погляд, неправомірно вживати термін «ранньослов'янські» щодо пам'яток VI—VII ст. У цей час слов'яни вже згадуються під своїм власним ім'ям, і археологічні пам'ятки слід називати «слов'янськими».

Зазначені недоліки, однак, не знижують загальної позитивної оцінки рецензованої праці. Монографія І. С. Винокура сприятиме дальшому розвитку важливої галузі слов'янської археології — черняхівства.

Б. О. Тимошук

В. У. ПАВЕЛКО. ДРУЖБА НАРОДІВ — ДРУЖБА КУЛЬТУР.

Українська РСР
у радянсько-чехословацькому
культурному співробітництві 1945—1970 рр.,
вид-во «Наукова думка», К., 1973, 187 с.

Останнім часом радянська історіографія збагатилася рядом наукових праць, у яких досліджуються різноманітні аспекти післявоєнного політичного, економічного і культурного співробітництва Радянського Союзу з іншими соціалістичними країнами. В зв'язку з цим певний інтерес становить рецензоване видання. Автор висвітлює лише один аспект цієї багатогранної проблеми — розвиток окремих форм культурних зв'язків УРСР і ЧССР. На основі широкого використання архівних матеріалів різних установ і організацій УРСР, які здійснюють культурний і науковий обмін з зарубіжними соціалістичними країнами, праць радянських і чехословацьких авторів, періодичної преси України і Чехословаччини В. Павелко на прикладі радянсько-чехословацького культурного співробітництва показує великий вплив втілених у життя ленінських принципів соціалістичного інтернаціоналізму, розкриває українсько-чехословацьке культурне єднання як невід'ємну складову частину післявоєнних радянсько-чехословацьких відносин.

У вступі дається огляд історичних коренів дружби, які сягають ще часів Київської Русі та Великоморавської держави. Тут показується роль прогресивних діячів Росії, Чехії і Словаччини у розвитку культурних зв'язків. Цим традиційним взаєминам, як справедливо відзначає дослідниця, не змогли стати на перешкоді реакційні правлячі кола буржуазної Чехословацької республіки, які намагалися применшити успіхи соціалістичного будівництва в Країні Рад.

У першому розділі «Українська РСР у культурних зв'язках Радянського Союзу і народно-демократичної Чехословаччини (1945 — лютий 1948 рр.)» йдеться про зародження окремих форм зв'язків споріднених навчально-освітніх закладів України і Чехословаччини, початок розвитку на новій основі літературних взаємин, обмін досягненнями в різних галузях мистецтва.

Автор підкреслює, що встановлення післявоєнних зв'язків у галузі освіти, науки, літератури, театрального і образотворчого мистецтва відбувалося в умовах гострої боротьби трудящих Чехословаччини з внутрішньою реакцією, яка намагалася не допустити переростання народно-демократичної революції в соціалістичну.

Основну частину рецензованої монографії займає другий розділ — «Культурне співробітництво в період будівництва соціалізму в Чехословаччині», в якому дослідниця наголошує, що процес виховання народних мас у дусі соціалістичної моралі, пролетарського інтернаціоналізму й патріотизму в період будівництва соці-

лізму в Чехословаччині ускладнювався наявністю дрібнобуржуазних пережитків: свідомості й психології певної частини населення. Посилення цих тенденцій під впливом імперіалістичної пропаганди призвело до подій 1968 р., в результаті яких з вини антисоціалістичних сил загальмавався на деякий час і процес радянсько-чехословацького культурного співробітництва.

У цьому ж розділі В. Павелко розповідає про співробітництво в галузі середньої і вищої освіти, на цікавому матеріалі переконливо показує взаємну користь від обміну передовим педагогічним досвідом (налагодження тісного співробітництва на уково-дослідних інститутах педагогіки і психології Києва, Праги і Братислави, обмін делегаціями працівників освіти обох республік, листування піонерських організацій, шкіл, класів та окремих учнів).

У галузі вищої освіти культурний обмін між Радянською Україною та ЧССР йшов, зокрема, по шляху встановлення творчих зв'язків деяких вузів, наукових закладів, окремих учених. На стор. 96 вказується, що з 1964 р. зв'язки споріднених вузів стали традиційними. Проте окремі вищі навчальні заклади УРСР і ЧССР ще де 1964 р. підтримували дружні відносини. Так, Договір про культурне і наукове співробітництво між університетами Києва і Брно був підписаний у 1963 р. Тоді ж були проведені заочні спортивні змагання, відбувався обмін публікаціями, періодикою, взаємною інформацією з науково-дослідної проблематики.

Історик звертає увагу на те, що з побудовою соціалізму в Чехословаччині співробітництво в галузі вищої освіти набуло більш широкого і взаємовигідного характеру. Дійовими формами цього співробітництва стали відрядження викладачів для читання лекцій, доповідей, подання консультацій, обмін досвідом роботи вузів, кафедр, студентськими групами для проходження виробничої практики тощо.

В умовах утвердження соціалістичного ладу в Чехословаччині значно зріс обмін найкращими надбаннями художньої літератури. В ЧССР стали популярними твори Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Рильського, М. Стельмаха, О. Гончара, Ю. Яновського та ін. На Україні в зазначений період часто видавалися твори Я. Гашека, К. Чапека, І. Ольбрахта, Ю. Фучіка. Про активізацію перекладацької діяльності говорять такі цифри: В 1845—1945 рр. чеською мовою було видано 35 назв творів української літератури, а в 1945—1960 рр. — більше 150 (стор. 107). У 1947—1968 рр. видавництва УРСР випустили понад 130 назв творів чеських словацьких авторів тиражем близько 12 млн. примірників (стор. 112).

Важливу роль у зміцненні культурних зв'язків відігравали гастрольні поїздки митців. На чехословацькій сцені здійснювалися постановки класичних українських радянських п'єс, на сценах театрів УРСР —

чеських і словацьких, відбувався обмін мистецькими колективами та окремими виконавцями. Велике значення для зміцнення дружби двох братніх народів мали Дні культури Радянської України в ЧССР (1958 і 1968 рр.) та Дні чехословацької культури на Україні в 1969 р.

Протягом досліджуваного періоду розвивалися радянсько-чехословацькі зв'язки і в галузі кіномистецтва. На Україні в 1953—1964 рр. щороку демонструвалося в середньому по десять нових фільмів виробництва чехословацьких кіностудій. Кіномистецтво Радянського Союзу викликало великий інтерес у чехословацьких глядачів. Про це яскраво свідчать статистичні дані, які наводять на стор. 149 свого дослідження В. У. Павелко.

Наприкінці другого розділу на численних фактах показано багатогранну діяльність Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби і Союзу чехословацько-радянської дружби, їх значний вклад у культурне співробітництво радянського, чеського і словацького народів.

М. А. МУНТЯН.

БОРЬБА СОВЕТСКОГО СОЮЗА

ЗА ПРИЕМ В ООН

БОЛГАРИИ, ВЕНГРИИ И РУМУНИИ,

изд-во «Штиинца», Кишинев, 1972, 191 с.

Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, Радянський Союз подавав життєво важливу підтримку й допомогу народам молодих соціалістичних країн у зміцненні їх революційних завоювань, захищав від контрреволюційних намірів міжнародного імперіалізму і реакції, сприяв їх вступу до Організації Об'єднаних Націй.

Рецензована праця присвячена досить актуальній проблемі — боротьбі СРСР за прийняття Болгарії, Угорщини і Румунії в ООН. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період першого повоєнного десятиріччя (1945—1955 рр.). Якраз у цей час радянська дипломатія всіма засобами намагалася зміцнити міжнародні позиції народно-демократичних країн.

До написання монографії залучено документи Ради Безпеки, Генеральної Асамблеї та інших адміністративних органів ООН, опубліковані дипломатичні документи багатьох країн, а також праці радянських і зарубіжних істориків.

Книжка складається із вступу, шести розділів і заключення. В ній подано іменний, бібліографічний і географічний покажчики.

М. А. Мунтян висвітлив досить важливий етап зовнішньої політики нашої країни, дав глибокий аналіз діяльності радянської дипломатії в ООН. Необхідність вивчення цього питання обумовлюється тим, що багато буржуазних авторів у своїх

у процес виховання трудящих у дусі соціалістичного патріотизму й інтернаціоналізму.

Даючи загалом позитивну оцінку рецензованій праці, слід вказати на деякі недоліки.

Широке коло питань, які порушує автор, мабуть, не дозволили глибше висвітлити всі аспекти українсько-чехословацького культурного співробітництва. Зокрема, слід було більше використати чехословацькі матеріали, що дало б змогу читачеві дістати ще яскравішу картину сприймання громадськістю ЧССР культурних досягнень народів СРСР. Окремі місця книжки переобтяжені фактажем, але містять замало узагальнень. У вступі не завадило б хоч коротко проаналізувати вже надруковані праці з досліджуваної проблеми.

В цілому ж рецензована монографія — значний вклад у вивчення важливої і актуальної проблеми розвитку післявоєнного радянсько-чехословацького культурного співробітництва.

В. Г. Любченко

працях вихваляють зовнішню політику імперіалістичних держав, спотворюють діяльність радянських дипломатів, намагаються фальсифікувати процес прийняття в ООН Болгарії, Угорщини, Румунії та інших народно-демократичних країн.

Перший розділ присвячений аналізу становлення й розвитку нового напрямку у зовнішньополітичній діяльності цих країн, пов'язаного з народно-демократичними революціями у Південно-Східній Європі. Автор аргументовано критикує реакційні концепції буржуазної історіографії, яка, фальсифікуючи основні історичні події, будь-що намагалася виправдати небезпечні плани політичної і військової стратегії імперіалістів, применшувала роль визвольної місії Червоної Армії в країнах Південно-Східної Європи, а кожний новий крок народних революцій трактувала як «розширення впливу советизації».

У другому розділі праці — «Боротьба радянської дипломатії за демократичні мирні договори з Болгарією, Угорщиною і Румунією» — велика увага приділяється аналізу проблем, що виникли в процесі підготовки Потсдамської конференції 1945 р. Автор відзначає, що напередодні конференції західні держави намагалися здійснити тиск на Болгарію, Угорщину і Румунію у зв'язку з контрреволюційними виступами внутрішньої реакції в цих країнах. Проте дипломатичні демарші імперіалістів не дали бажаних наслідків. На захист інтересів цих країн став могутній Радянський Союз.

Оцінюючи діяльність радянської дипломатії, М. А. Мунтян підкреслює, що протягом усієї роботи Потсдамської конференції вона послідовно й аргументовано

відбивала нападки представників імперіалістичних держав, які намагалися не допустити прийняття Болгарії, Угорщини й Румунії в ООН. Радянська дипломатія добила того, що у заключному документі конференції було записано: «Укладення мирних договорів з визнаними демократичними урядами в цих державах (Болгарії, Угорщині, Румунії та ін.) дасть можливість трьом урядам підтримати їх прохання про прийняття в Організацію Об'єднаних Націй» (стор. 41).

В книзі наводяться яскраві факти інтернаціональної підтримки й захисту національних інтересів болгарського, угорського та румунського народів з боку СРСР на Паризькій мирній конференції 1946 р. Важливим досягненням радянської дипломатії, підкреслюється в праці, можна вважати той факт, що за настійною вимогою її представників у преамбулі мирних договорів з Болгарією, Угорщиною та Румунією була внесена постанова про те, що підписання цих важливих документів дозволить великим державам підтримати звернення згаданих країн «про прийняття... у члени Організації Об'єднаних Націй» (стор. 60).

Багато місця в монографії автор відвів аналізу специфіки дипломатичної боротьби під час обговорення питання про вступ в ООН тих чи інших країн, широко і рельєфно висвітлив форми і методи діяльності західної дипломатії. Головна увага при цьому приділена ролі представників СРСР у викритті маневрів міжнародної реакції, показана конкретна допомога, яку Радянський Союз подав Болгарії, Угорщині і Румунії у зміцненні їх народно-демократичного ладу. В результаті багатопланової діяльності, яку проводила в ООН радянська дипломатія, агресивну і дискримінаційну політику імперіалістичних країн було викрито. Досить ґрунтовно про це розповідається у третьому розділі — «Викриття представниками Радянського Союзу дискримінаційних маневрів імперіалістичних держав у питанні про прийняття Болгарії, Угорщини і Румунії в ООН (1947—1948 рр.)».

На третій сесії Генеральної Асамблеї (вересень 1948 р.) імперіалістичні держави повели концентрований наступ на принцип односторонності великих держав у Раді Безпеки, намагаючись ізолювати СРСР і нейтралізувати його мирні пропозиції. Під тиском правлячих кіл США та Англії Генеральна Асамблея 22 вересня 1949 р. у порядку денному затвердила питання про порушення прав людини в Болгарії, Угорщині і Румунії і постановила передати його на розгляд Спеціального комі-

тету. Щоб не «підірвати престижу Організації Об'єднаних Націй в очах світової громадськості», радянська делегація вимагала зняти це явно інспіроване питання. Про це йдеться у четвертому розділі монографії (стор. 97—127).

П'ятий розділ праці («Боротьба Радянського Союзу за вирішення питання про прийняття Болгарії, Угорщини і Румунії на п'ятій і шостій сесіях Генеральної Асамблеї ООН») присвячений діяльності радянської дипломатії у вирішенні питання про прийняття цих трьох народно-демократичних країн в ООН.

У шостому розділі («Прийняття Болгарії, Угорщини і Румунії в ООН — результат багаторічної боротьби Радянського Союзу проти дискримінаційної політики імперіалістичних держав») історик підбиває підсумки боротьби СРСР за прийняття трьох названих держав у цю міжнародну організацію. Цим було завдано відчутного удару політиці «холодної війни», яку міжнародний імперіалізм вів у першому повоєнному десятиріччі проти країн соціалістичної співдружності. Позитивне вирішення цього важливого питання означало, що Сполучені Штати почали втрачати переважне становище в ООН. Завдяки активним зусиллям радянської дипломатії питання про прийняття нових членів в ООН врешті-решт було вирішене.

У заключенні автор дійшов правильного висновку, що прийняття в ООН Болгарії, Угорщини і Румунії істотно посилило табір прихильників миру. Крім того, це призвело до значного посилення позицій всього табору соціалістичних країн: вони вже мали 10 голосів із 76 (стор. 177). Світова громадськість розцінила прийняття Болгарії, Угорщини і Румунії в ООН як «блискучу перемогу радянської дипломатії», результат 9-річної наполегливої й самовідданої боротьби за інтереси братніх країн (стор. 178).

В праці є окремі недоліки. Так, автор занадто деталізує окремі події. У деяких місцях відсутні посилання на виступи в ООН представників СРСР (стор. 38, 139), міністра закордонних справ Чехословаччини В. Давіда (стор. 162), англійської делегації (стор. 167), представника Сирії (стор. 172) та ін.

В цілому ж рецензована монографія заслуговує позитивної оцінки, вона є певним вкладом у наукове дослідження однієї з важливих і актуальних проблем історії ООН та міжнародних відносин.

*Б. І. Лукач
І. І. Маринеску
З. А. Пашку*

EUZEBIUSZ BASINSKI.

POLSKA — ZSSR.

*Kronika faktow i wydarzen 1944—1971.**„Książka i wiedza”, Warszawa,
1973, 482 s.*

ЕУЗЕБІУШ БАСІНСЬКИЙ.

ПОЛЬЩА — СРСР.

*Хроніка фактів і подій. 1944—1971,
вид-во «Ксіонжка і ведза», Варшава,
1973, 482 с.*

У липні 1974 р. Польська Народна Республіка відзначатиме своє 30-річчя. Глибокі й щирі почуття дружби зв'язують трудящих Польщі і Радянського Союзу. В боротьбі проти експлуататорських класів, у вогні визвольних боїв гартувалася класова солідарність трудящих Польщі і Країни Рад.

Спільність історичної долі зумовлена перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції і героїчною боротьбою проти німецько-фашистських загарбників у роки другої світової війни, величезними соціалістичними перетвореннями, які привели до виникнення однотипної соціально-економічної основи суспільного і державного ладу, єдності ідеології, основу якої становить марксизм-ленінізм, та єдиною метою. «Історична заслуга наших партій полягає в тому, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв на VI з'їзді ПОРП, — що своєю діяльністю вони зміцнили радянсько-польську дружбу, наповнили її новим змістом, об'єднали зусилля народів Польщі і Радянського Союзу в боротьбі за торжество соціалізму і комунізму»¹.

Нині вже створені й існують всі необхідні умови для тривалих і нерозривних дружніх відносин між Радянським Союзом і Польською Народною Республікою, які рік у рік дедалі більше набувають характеру планомирного і цілеспрямованого співробітництва. Це обумовлює необхідність всебічного вивчення історії та сучасного розвитку обох народів і визначає актуальність рецензованої праці Е. Басінського, яка присвячена відносинам між Польщею та Радянським Союзом з 1944 по 1971 рр. Для її написання автор використав широке коло польських джерел, праці радянських дослідників, матеріали газет «Правда» й «Известия», статистичні збірники тощо. У книзі в хронологічній послідовності зібрано й занотовано основні факти і події, що стосуються польсько-радянських відносин, показано значення з'їздів і Пленумів ЦК КПРС і ЦК ПОРП у розвитку політичних,

економічних, культурних та науково-технічних зв'язків між двома народами протягом майже 30 років.

Варто підкреслити, що події, які відіграли величезну роль у зміцненні відносин між Польщею та СРСР, дослідник висвітлює на широкому історичному фоні. Дружба між польським і радянським народами гартувалася в роки спільної боротьби проти німецько-фашистських загарбників, міцніла після виникнення в Польщі держави народної демократії. Все це ґрунтовно відображено автором у хронологічному огляді подій 1944—1949 рр.

Значне місце в книзі відведене періодові розгортання соціалістичного будівництва в ПНР — шестирічному (1950—1955 рр.) та п'ятирічному (1956—1960 рр.) планам розвитку народного господарства Польщі. Внаслідок соціалістичної індустріалізації відбулися докорінні зміни в економічній та соціально-політичній структурі господарства країни. Була ліквідована багатоукладність в економіці, перемогли соціалістичні виробничі відносини у містах, зміцнилися позиції робітничого класу, тіснішим став його союз із селянством, забезпечена повна економічна та політична незалежність Польської Народної Республіки. В усіх цих історичних перетвореннях Польща користувалася всебічною допомогою з боку Радянського Союзу, який постачав для її народного господарства різноманітну сировину, машини та устаткування, науково-технічну документацію, надав кредити, а головне — передавав свій багатющий досвід соціалістичного будівництва.

Перехід ПНР до соціалістичного будівництва вимагав ще більшої координації планів розвитку народного господарства Польщі та Радянського Союзу. Протягом 1961—1971 рр. політичні та економічні зв'язки між ПНР і СРСР значно зміцніли й розширилися.

Всебічне співробітництво між Польщею і СРСР не відбувається ізольовано від інших соціалістичних країн. У книзі в хронологічній послідовності подано факти і події, що стосуються відносин між Польщею, СРСР та іншими братніми соціалістичними країнами.

Рецензована праця не позбавлена й окремих недоліків. Автор скрупульозно анутував усі зустрічі між представниками Польщі і СРСР, і навіть такі, які, на нашу думку, не мають суттєвого значення і де-що перевантажують дослідження. Книга Е. Басінського, безперечно, стане в пригоді кожному, хто цікавиться радянсько-польськими відносинами у повоєнний період. Її бажано було б видати й російською мовою.

В. П. Чугайов

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 440.

І. І. ПОП.

**ЧЕХОСЛОВАЦКО-ВЕНГЕРСКИЕ
ОТНОШЕНИЯ (1935—1939),**

изд-во «Наука», М., 1972, 246 с.

Проблеми міжнародних відносин напередодні другої світової війни привертати і привертають увагу істориків. Це викликано тим, що без глибокого вивчення й аналізу взаємин між окремими державами не можна зрозуміти предумов виникнення війни, розв'язаної німецьким фашизмом. Дослідженню окремих сторін таких взаємин і присвячена рецензована монографія.

У праці розглядаються зв'язки між буржуазною Чехословащиною і хортистською Угорщиною в 30-х роках, вплив експансії гітлерівської Німеччини в Дунайському басейні на долю народів цих держав. Показано рушійні мотиви антинародної політики контрреволюційного уряду Хорти в Угорщині та капітулянтську політику правлячих кіл Чехословащини напередодні другої світової війни.

На основі вивчення багатого фактичного матеріалу і критичного аналізу праць радянських, угорських і чехословацьких дослідників автор глибоко і всебічно висвітлює такі питання, як «План Годжі» й Угорщина, демілітаризація Рейнської зони і чехословацько-угорські відносини, їх розвиток наприкінці 1936 р. В дослідженні наголошується, що зміни в політичній обстановці у Центральній Європі в другій половині 30-х років призвели до ще більшого загострення відносин між двома країнами.

Автор підкреслює, що з 1935 р. в Угорщині посилюється профашистська орієнтація в зовнішній політиці. Цьому сприяло безкарне порушення Німеччиною Версальського мирного договору. Нестійкість status quo в Центральній Європі викликала пожвавлення серед угорських правлячих кіл. Вони вели шалену античехословацьку пропаганду, яка особливо активізувалась після укладення радянсько-чехословацького договору.

Викриваючи реакційний курс угорського уряду Гембеша, а згодом—Дарані, дослідник показав, що в зовнішній політиці вони ставили за мету приєднання країни до блоку фашистських держав. Саме в цей період в Угорщині розгорнули діяльність численні реваншистські організації, всілякі «ліги ревізії», які активно виступали за відновлення території в межах «святостефанської корони». Правлячі кола теж виношували ідеї про гегемонію країни в Дунайському басейні. Свідченням цього є заява Гембеша в 1935 р. після його поїздки до Німеччини на запрошення Герінга. «Угорщина справді має значно більшу місію, ніж це уявляє собі наша громадськість,—заявив він на засіданні ради міністрів 4 жовтня 1935 р.—В усій величезній Карпатській долині і взагалі в Південно-Східній Європі тільки угорська нація покликана відігравати провідну роль» (стор. 15).

Автор на переконливих фактах доводить,

що уряди Гембеша і Дарані робили все можливе, щоб примусити Австрію відмовитися від співробітництва з Чехословащиною. Політика хортистської Угорщини була спрямована на розкол країн Малої Антанти й ізоляцію Чехословащини (стор. 38).

Цю політику всіляко підтримувала фашистська Німеччина. У книзі простежується, як внаслідок німецько-італійської гонитви за політичний вплив у Дунайському басейні Угорщина все більше схилялася до співробітництва з фашистською Німеччиною, вбачаючи в ній головне знаряддя ліквідації Версальської «мирної системи». Хортистській політиці «ревізії» мирних договорів сприяли також поступки агресорові з боку англійської і французької імперіалістичної буржуазії.

У монографії показано чехословацько-угорські відносини напередодні аншлюсу Австрії—насиленого вклучення її до складу Німеччини. Автор підкреслює, що уряд Дарані, який прийшов до влади восени 1936 р., у програмній заяві хоч і не згадував про територіальні претензії до сусідніх держав, але для продовження попереднього курсу у відносинах з Чехословащиною висунув на перший план питання про угорські меншості в останній (стор. 68). Дослідник наголошує, що політика «захисту меншостей» була складовою частиною планів «ревізії» Трианонського мирного договору. Саме її використали хортисти для втручання у внутрішні справи сусідніх держав. Кінцевою метою такої політики уряду Дарані, як і уряду Гембеша, було відновлення панування Угорщини на територіях, які відійшли від неї в 1918—1920 рр.

Питання про меншості мало безпосереднє відношення до політичної ситуації, що складалася на той час у Європі. Гітлерівська Німеччина підтримувала хортистські наміри тільки в такій мірі, в якій вони відповідали її інтересам (стор. 113).

У книзі показано, що правлячі кола Чехословащини не вживали ніяких заходів для консолідації сил, які були за збереження республіки. Навпаки, вони всіляко йшли на поступки нацистам, угорським реваншистам та іншим ворогам республіки, побоюючись викликати невдоволення Гітлера. Чехословацька реакція на чолі з аграрною партією відкрито вимагала орієнтації республіки на Німеччину (стор. 115). Політика потурання фашистським агресорам, що її проводили уряди західних держав, і тут зіграла свою ганебну роль.

У монографії чимало місця відведено викриттю Мюнхенської змови—угоди про розчленування Чехословащини—і так званого Віденського арбітражу.

Політична ситуація в Дунайському басейні навесні 1938 р. стала вкрай напруженою. Аншлюс Австрії ускладнив взаємовідносини всіх держав Центральної і Південно-Східної Європи. Надзвичайно погіршилося становище Чехословащини, якій Німеччина загрожувала вже не тільки з пів-

ночі й північного заходу, але і з півдня та південного заходу. Та реакційні сили, які особливо активізувались тут у цей період, вважали за краще підкорення Гітлеру, ніж спільно з СРСР боротися проти нацистської агресії.

Аншлюс сприяв зміцненню співробітництва хортистської Угорщини з буржуазною Польщею, яких об'єднували територіальні претензії до Чехословаччини. Польща прагнула здобути Тешин (Північна Моравія). Пілсудчикі і польські екстремісти підтримували словацьких сепаратистів, плануючи «на випадок розпаду Чехословаччини встановити над Словаччиною і Закарпатською Україною польсько-угорський кондомініум» (стор. 125).

Викриваючи підступну діяльність ряду імперіалістичних держав щодо Чехословаччини, автор значне місце відводить показові їх зацікавленості Закарпатською Україною.

Це також служило дальшому об'єднанню реакційних сил в Угорщині та Польщі. Йдучи на повідку в гітлерівській Німеччині, політичні верховоди Варшави і Будапешта все робили для того, щоб якомога швидше відірвати Закарпаття від Чехословаччини і створити спільний угорсько-польський кордон. У цьому відношенні на руку їм зіграла внутрішня реакція на території Закарпатської України в особі маріонеткових урядів на чолі з Бродієм, а згодом — Волошином.

Історик І. І. Поп добре обізнаний з архівними матеріалами, опублікованими документами й дослідженнями, в яких викривається підступна політика внутрішньої реакції та зовнішніх агресорів навколо Закарпатської України. На основі глибокого аналізу дослідник показує, що так зване питання про Закарпатську Україну для міжнародної реакції і, зокрема гітлерівської Німеччини, було самоціллю. Воно «турбувало» верховодів фашистської Німеччини остільки, оскільки потрібно було повернути на свій бік Угорщину, включивши її в антикомінтернівський блок (стор. 216). І справді, як тільки хортистська Угорщина повністю перейшла у колісницю фашистської Німеччини, «українське питання» було зняте з порядку денного. Більше того, 11

березня 1939 р. гітлерівський уряд надіслав ноту угорському уряду, в якій наголошувалося, що після загарбання хортистами Закарпаття економічні та політичні інтереси Німеччини повинні бути збережені, крім того, колишні лідери уряду та так званої «Карпатської України» не повинні зазнати переслідувань.

Все це переконливо свідчить, що буржуазні націоналістичні ватажки «Карпатської України» були вірними слугами гітлерівської Німеччини, а їхня боротьба за «самостійність» спрямовувалась на розчленування Чехословаччини, проти руху трудящих за створення єдиного народного антифашистського фронту.

Дослідник дійшов висновку, що акція 15 березня 1939 р. — повне загарбання хортистами Закарпаття, — хоч і розширила територію фашистської Угорщини, але перетворила її у слухняного васала і сировинний придаток Німеччини.

Проте слід відзначити, що ґрунтовне монографічне дослідження І. І. Попа не позбавлене й окремих упущень. Автору, на нашу думку, доцільно було б ширше показати, як керовані комуністами трудящі маси Словаччини і Закарпаття реагували на загарбницькі дії правлячих кіл Угорщини та Польщі й боролися проти підступів буржуазно-націоналістичних партій, їх маріонеткових урядів. Допущені в книзі й окремі неточності. Так, на стор. 216 автор пише, що наприкінці 1938 р. на Закарпатті утворилась партія ОУН (Об'єднання українських націоналістів). Насправді ж це відбулося 21 січня 1939 р. (історик сам уточнює на стор. 220). Після розпуску всіх партій (Комуністична партія була заборонена Волошином набагато раніше — 25 жовтня 1938 р.) волошинці заснували знов-таки не «Карпатську національну партію», а «Українське національне об'єднання» (УНО).

Звичайно, вказані недоліки не знижують науково-теоретичного рівня рецензованого видання. Дослідження І. І. Попа є відродженою подією в радянській історіографії з проблем міжнародних відносин напередодні другої світової війни.

С. М. Білак,
В. В. Пальок

Хроніка та інформація

50 РОКІВ БЕЗ ЛЕНІНА ПО ЛЕНІНСЬКОМУ ШЛЯХУ

16 січня 1974 р. у зв'язку з п'ятдесятиріччям з дня кончини В. І. Леніна в актовому залі Вищої партійної школи при ЦК Компартії України відбулась наукова конференція на тему: «50 років без Леніна по ленінському шляху», організована Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вищою партійною школою при ЦК Компартії України, Секцією суспільних наук АН УРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Вступним словом конференцію відкрив кандидат у члени Політбюро секретар ЦК Компартії України В. Ю. Маланчук. Він відзначив, що з ім'ям Леніна зв'язаний новий етап у розвитку наукового соціалізму.

Єдність теорії та революційної практики, створення Комуністичної партії, розгортання нею роботи серед пролетарських мас, що завершилась перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, знайшли своє яскраве відображення в геніальних ленінських працях.

В. Ю. Маланчук підкреслив інтернаціональний характер ленінського вчення, що знайшло своє повне відображення в сучасному міжнародному робітничому і комуністичному русі, боротьбі народів світу за національне і соціальне визволення, проти ревізїонізму та опортунізму на сучасному етапі.

Головним підсумком величезних перетворень, здійснених у нашій країні на основі ленінського вчення, є побудова розвинутого соціалістичного суспільства, створення нової історичної спільності людей — радянського народу.

Характерними рисами діяльності КПРС та її бойового загону — Компартії України на сучасному етапі є органічне поєднання революційного досвіду минулого з розвитком нових форм і методів соціалістичного перетворення суспільства, вірність ленінським ідеям, широке залучення народних мас до побудови комунізму.

З великою теплою В. Ю. Маланчук говорив про глибоку людяність Володимира Ілліча Леніна, його щирість, уважне ставлення до людей. Трудящі любили й шанували свого вождя. Ця всенародна любов

яскраво виявилася під час Ленінського призову, коли передові робітники і селяни подали десятки тисяч заяв з прохання прийняти їх до лав створеної Леніним Комуністичної партії. О. М. Горький досить влучно сказав, що В. І. Ленін половиною душі своєї жив у майбутньому.

Всі свої думки і плани, перспективи і накреслення радянський народ пов'язує з мудрим ленінським вченням, його вірою в комуністичну творчість вільного народу.

Втілюючи в життя Програму КПРС, рішення XXIV з'їзду партії, радянські люди, в тому числі трудящі Української РСР, успішно завершили третій, вирішальний рік дев'ятої п'ятирічки, розробляють зустрічні плани, беруть підвищені зобов'язання, новими трудовими подвигами відповідають на Звернення Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу.

З доповіддю «Ленінська теоретична спадщина — безсмертне надбання прогресивного людства» виступив директор Інституту філософії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук.

З великою увагою була заслухана доповідь директора Інституту історії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР А. Г. Шевелева «Ленінізм і актуальні питання інтернаціонального виховання трудящих».

З доповідями також виступили віцепрезидент АН УРСР академік І. К. Білодід («Втілення ленінських ідей в будівництві радянської соціалістичної культури») та ректор Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, доктор економічних наук, професор В. І. Загородній («Розквіт Радянської України в братній сім'ї народів СРСР — велике торжество ленінських заповітів»).

У роботі конференції взяли участь заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, завідуючий відділом ЦК Компартії України Ф. М. Рудич, міністри УРСР Г. Г. Єфіменко, О. М. Маринич, О. К. Романовський.

Учасники конференції поклали квіти до пам'ятника вождю і вчителю всіх трудящих В. І. Леніну.

А. І. Будницький

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Наприкінці грудня 1973 р. відбулися загальні збори Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР. Збори відкрив академік-секретар Відділення акад. АН УРСР Б. М. Бабій.

З великим інтересом учасники зборів прослухали три змстовні наукові доповіді, присвячені важливій комплексній проблемі, яка вже протягом кількох років є предметом досліджень багатьох учених республік. «Прогнозування виробничих відносин розвинутого соціалізму» — тема виступу зав. відділом Інституту економіки АН УРСР, д. е. н., проф. Ю. М. Пахомова. Доповідач, зокрема, зазначив, що дедалі зростає значення економічних прогнозів у період розвинутого соціалізму зумовлюється, насамперед, дальшим поглибленням народногосподарських зв'язків, а також науково-технічним прогресом. Важливу роль, підкреслив учений, відіграє й та обставина, що нині економічні перетворення проводяться з урахуванням тих соціальних змін, які відбуватимуться у радянському суспільстві. Прогнозування у політичній економії передбачає, з одного боку, глибоке знання сутності виробничих відносин, які вже склалися, а з другого, — загальне уявлення про економічну структуру комуністичного способу виробництва. В доповіді розвивалася також концепція, згідно з якою найближчим часом даліше визрівання нових економічних закономірностей комунізму буде поєднуватися з більш повним використанням старих, специфічних лише для його першої фази (розподіл за працею, товарні відносини, госпрозрахунок і т. ін). Значну увагу Ю. М. Пахомов приділив питанню взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин в умовах науково-технічної революції.

«Соціально-психологічні фактори управління людською діяльністю в умовах розвинутого соціалістичного суспільства» — так назвала свою доповідь зав. відділом Інституту філософії АН УРСР, д. філос. н., проф. Л. В. Сохань. Науково-технічна революція, зазначила доповідач, створює об'єктивні умови для формування нової структури діяльності соціальних груп і особистостей, що відповідає більш високому ступеню економічної, соціальної і духовної зрілості соціалістичного суспільства. Вона стимулює залучення всіх членів суспільства до активної, свідомої і творчої праці.

«Світова соціалістична система і соціальний прогрес країн, що розвиваються» —

тема виступу зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д. і. н., проф. С. М. Пархомчука. Він зазначив, що ліквідація колоніальної системи, здійснена протягом кількох останніх десятиріч, — це визначний здобуток світового революційного руху. На території колишніх колоніальних імперій створилося близько 70 нових незалежних держав, що становлять відтепер, разом з іншими недостатньо економічно розвинутими країнами, так званий «третій світ». Здобувши національну незалежність, юридично утвердивши свій суверенітет, ці країни стоять перед необхідністю завоювати економічну незалежність і подолати відсталість, пов'язану з віковим колоніальним гнітом та експлуатацією.

Ці важливі зміни в історичній долі майже половини людства, як геніально передбачали К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін, — безпосередні наслідки революційних перемог пролетаріату, успіхів соціалізму. Великий Жовтень поклав початок національно-визвольним революціям. Завдяки світовій системі соціалізму успішно завершується процес ліквідації залишків колоніалізму. Найважливішим і найскладнішим завданням народів молодих незалежних країн на сучасному етапі їх розвитку, наголосив С. М. Пархомчук, є боротьба проти неокolonіалізму, за економічну незалежність. Світова соціалістична система як провідна і визначальна сила розвитку людства на сучасному етапі відіграє винятково важливу роль у розв'язанні цих невідкладних завдань країн «третього світу».

В роботі зборів взяли участь заст. голови Секції суспільних наук АН УРСР, директор Інституту історії, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв, голова Ради по вивченню продуктивних сил Української РСР, акад. АН УРСР О. М. Алімов, директор Інституту держави і права, акад. АН УРСР В. М. Корецький, директор Інституту економіки, акад. АН УРСР П. І. Багрій, зав. відділом Інституту економіки, акад. АН УРСР С. М. Ямпольський, директор Інституту філософії, чл.-кор. АН УРСР В. І. Шинкарук, директор Інституту економіки промисловості АН УРСР (м. Донецьк), чл.-кор. АН УРСР М. Г. Чумаченко, директор Інституту археології, к. і. н. І. І. Артеменко та ін. На зборах був присутній зав. сектором Відділу науки та навчальних закладів ЦК Компартії України С. І. Дорогунцов.

Ю. Г. Іващенко

НОВЕ ПОПОВНЕННЯ АН УРСР (І. М. МЕЛЬНИКОВА І В. І. ЮРЧУК)

Загальні збори Академії наук Української РСР, що відбулися 27 грудня 1973 р., обрали нових членів-кореспондентів та академіків АН УРСР, зокрема членами-кореспондентами АН УРСР обрано І. М. Мельникову (спеціальність «Історія соціалістичних країн») та В. І. Юрчука (спеціальність «Історія КНР»). Цей факт свідчить про визнання заслуг названих істориків у розвитку радянської науки.

І. М. МЕЛЬНИКОВА

Ірина Миколаївна Мельникова народилася 24 жовтня 1918 р. у с. Мена нинішньої Чернігівської області в сім'ї військовослужбовця — командира Червоної Армії. Після закінчення середньої школи в 1935 р. вступила на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який закінчила з відзнакою в 1940 р. Того ж року була прийнята до аспірантури КДУ по кафедрі історії України. У зв'язку з окупацією німецько-фашистськими загарбниками України в 1941 р. евакуювалася в м. Чимкент Казахської РСР. Рік працювала старшим викладачем кафедри історії Південно-Казахстанського вчительського інституту, а з 1942 р. продовжувала навчання в аспірантурі на кафедрі історії СРСР в Об'єднаному українському державному університеті (м. Кзил-Орда), яку закінчила у КДУ в 1945 р. 1946 р. І. М. Мельникова захистила кандидатську дисертацію на тему «Політика російського уряду щодо України в 1725—1740 рр.» і з січня 1947 р. до листопада 1951 р. була вченим секретарем Інституту слов'янознавства Академії наук СРСР, а в 1951—1957 рр. — старшим науковим співробітником цього ж інституту.

В Інституті історії АН УРСР І. М. Мельникова працює з липня 1957 р. спочатку старшим науковим співробітником, а з березня 1965 р. — завідуючою відділом історії зарубіжних соціалістичних країн (нині — відділ історії та міжнародних відносин соціалістичних країн). Одночасно в 1957—1961 рр. вона працювала за сумісництвом в Інституті слов'янознавства АН СРСР у зв'язку з завершенням написання тритомної колективної праці «Історія Чехословаччини». У 1961 р. І. М. Мельникова захистила докторську дисертацію на тему «Класова боротьба у Чехословаччині в період тимчасової, часткової стабілізації капіталізму (1924—1929 рр.)». 1951 р. їй було присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника, а в 1967 р. — професора з спеціальності «Загальна історія». І. М. Мельникова — член КНРС з 1948 р.

І. М. Мельникова — відомий радянський історик, має великий досвід наукової та науково-організаційної роботи. Її ім'я як одного з провідних спеціалістів з історії європейських соціалістичних країн широко

відоме не тільки в СРСР, але й за кордоном. Вона — автор більше 70 наукових праць, зокрема ґрунтовного дослідження «Класовая борьба в Чехословакии в 1924—1929 гг.» Під керівництвом І. М. Мельникової підготовлено фундаментальні колективні праці: «Історія Чехословаччини» (т. III), «Інтернаціональна сила ленінських ідей», «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны», «Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920)», «Участь Української РСР в співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966—1970 рр.)» та ін., які є значним вкладом в історичну науку, сприяють розвитку й зміцненню дружби і співробітництва СРСР з братніми соціалістичними країнами.

І. М. Мельникова керує розробкою проблеми «Основні закономірності переходу до соціалізму та історія соціалістичного будівництва в європейських соціалістичних країнах», очолює наукову раду з історії європейських соціалістичних країн, член наукової ради АН СРСР з проблеми «Світова соціалістична система», приділяє велику увагу підготовці наукових кадрів. Як член спільної комісії істориків СРСР і ЧССР І. М. Мельникова багато робить для розвитку і поглиблення радянсько-чехословацького співробітництва в галузі суспільних наук, користується великим авторитетом серед істориків Чехословачкої Соціалістичної Республіки. Вона — член Центрального правління Товариства радянсько-чехословацької дружби і заступник Голови президії Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби.

За заслуги у розвитку дружби між радянським і чехословацьким народами в 1971 р. І. М. Мельникова нагороджена Почесним знаком I-го ступеня Союзу чехословацько-радянської дружби і ювілейною медаллю «50 років Комуністичної партії Чехословаччини».

Наукову діяльність І. М. Мельникова успішно поєднує з великою громадсько-політичною роботою. За активну участь у пропаганді політичних і наукових знань та плідну роботу по комуністичному вихованню трудящих вона нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1967 р.), а на ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна — медаллю «За доблестный труд».

В. І. ЮРЧУК

Василь Ісакович Юрчук народився 19 серпня 1921 р. в с. Бродецьке нинішнього Козятинського району Вінницької області в сім'ї службовця. В 1937 р. закінчив середню школу і вступив на філологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Випуск студентів відбувся у травні 1942 р. в м. Кзил-Орда, куди евакуювався університет. 3 травня

1942 р. до лютого 1943 р. навчався у Харківському училищі хімічної оборони Червоної Армії (м. Ташкент), після закінчення якого був направлений на фронт. Брав участь у боях за визволення Кам'янця-Подільського, Львова, Праги, штурмі Берліна. Нагороджений 4 орденами і 11 медалями. Після демобілізації у березні 1946 р. вступив до аспірантури Київського держуніверситету по кафедрі історії КПРС. У липні 1949 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Партійна і державна діяльність М. В. Фрунзе на Україні» і до 1951 р. працював старшим викладачем цієї ж кафедри. За завданням директивних органів протягом двох років (листопад 1952—листопад 1954 р.) працював завідуючим кафедрою марксизму-ленінізму Монгольського державного університету (м. Улан-Батор).

3 грудня 1954 р. до серпня 1955 р.—доцент кафедри історії КПРС КДУ. З серпня 1955 р. до лютого 1974 р. працював завідуючим кафедрою історії КПРС Української ордена Трудового Червоного Прапора сільськогосподарської академії. У лютому 1974 р. В. І. Юрчука було призначено директором Інституту історії партії при ЦК Компартії України—філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

У 1965 р. захистив докторську дисертацію на тему «Боротьба Компартії України за відбудову і дальший розвиток народного господарства в післявоєнний період». У березні 1967 р. йому присвоєне звання професора, в лютому 1972 р.—почесне звання

«Заслужений працівник вищої школи УРСР». В. І. Юрчук—член КПРС з 1945 р.

В. І. Юрчук—відомий радянський історик партії, має великий досвід науково-дослідної та науково-організаційної роботи. За 25 років наукової діяльності опублікував 80 праць, зокрема монографії «Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952)», «Діяльність М. В. Фрунзе на Україні», «Двадцятий з'їзд КП України» та ін. Він—член авторських колективів фундаментальних видань: «Нариси історії КП України», «Нариси історії Київської обласної партійної організації», «Курс лекцій з історії КПРС» та ін. В його працях розкрито актуальні питання діяльності КПРС і Компартії України в післявоєнний період, методології історико-партійної науки. Окремі з них видані іноземними мовами.

В. І. Юрчук входить до складу редколегій журналу «Комуніст України», республіканського міжвідомчого збірника з історії КПРС, він—голова науково-методичної комісії з історії КПРС при Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, член експертної комісії ВАК МВССО СРСР з спеціальності «Історія КПРС».

Вчений приділяє значну увагу підготовці науково-педагогічних кадрів, систематично подає допомогу викладачам і аспірантам вузів, читає лекції для трудящих республіки з актуальних проблем історико-партійної науки. Під його керівництвом підготовлено 4 доктори і 11 кандидатів наук.

І. В. Хміль

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ СЕМІНАР ЛЕКТОРІВ

У Львівському окружному будинку офіцерів 27—29 листопада 1973 р. відбувся республіканський семінар лекторів «Непорухна морально-політична єдність і братерська дружба народів СРСР—велике завоювання соціалізму» з циклу «Актуальні проблеми національних відносин в СРСР і боротьба з буржуазним націоналізмом», організований Відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України, правлінням товариства «Знання» Української РСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Львівським обкомом партії і правлінням Львівської обласної організації товариства «Знання». Вступним словом семінар відкрив відповідальний працівник ЦК Компартії України, к. і. н., доц. М. Г. Панчук.

Доповідь «КПРС—патхенник і організатор дружби народів СРСР» зробив проєктор Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, д. і. н., проф. В. А. Чирко. «Національні відносини в умовах розвинутого соціалістичного суспільства і неспроможність їх критики ідеологами антикомунізму»—тема виступу зав. каф.

І-го Московського медичного інституту, к. філос. н. Л. В. Метелиці. Про загальнонаціональну гордість радянського народу розповіла проф. Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Ленінградському університеті, д. і. н. Т. Ю. Бурмистрова. Зав. каф. історії КПРС Львівського медичного інституту, д. і. н., проф. Н. С. Гурладій зосередила увагу на темі «Дальший розквіт і зближення націй та народностей нашої країни—закономірність комуністичного будівництва». Про розквіт Радянської України як результат братерського співробітництва з трудящими всіх республік СРСР доповів проф. Інституту підвищення кваліфікації керівних працівників Міністерства харчової промисловості УРСР І. П. Старовойтенко. «Актуальні проблеми націй і національних відносин в сучасній ідеологій боротьби»—тема доповіді ст. наукового співробітника Інституту історії АН УРСР к. і. н. Ю. І. Римаренка.

Темі «Оратор і аудиторія» присвятив свій виступ письменник І. О. Шведов. Лекцію «Вирішення національного питання

в СРСР — триумф ленінської національної політики КПРС» прочитав зав. каф. історії КПРС Московського педагогічного інституту, д. і. н., проф. О. М. Іовлев. Цікаві матеріали використав у своїй доповіді «Втілення ленінських ідей про пролетарський інтернаціоналізм у бойовій співдружності соціалістичних країн» нач. каф. марксизму-ленізму Київського вищого військово-інженерного училища зв'язку ім. Калініна, д. і. н., проф. полковник О. М. Вербовий.

Голова Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР по Львівській області генерал М. П. Полудень розповів про

антирадянську діяльність українських буржуазних націоналістів. З міжнародним становищем СРСР познайомив учасників семінару лектор Відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України В. К. Мушкій. Секретар Львівського обкому Компартії України К. І. Пирожак зосередив увагу на чергових завданнях лекторів. У роботі семінару взяли участь заст. голови правління товариства «Знання» Української РСР В. І. Ковальов і заст. голови правління Львівської організації товариства Р. М. Чайка.

О. П. Кріл

60-РІЧЧЯ М. І. КРАВЧУКА

6 грудня 1973 р. на засіданні Вченої ради Київського медичного інституту ім. О. О. Богомольця відбулося вшанування завідуючого кафедрою історії КПРС і політичної економії доктора історичних наук професора Михайла Ілліча Кравчука в зв'язку з 60-річчям з дня народження та 40-річчям наукової і педагогічної діяльності.

М. І. Кравчук народився 21 листопада 1913 р. в с. Красноставка Маньківського району на Черкащині. Син селянина-бідняка, Михайло Ілліч пройшов великий шлях. Шахтар, учитель і директор сільської школи, студент Київського педагогічного інституту, слухач ВПШ при ЦК КПРС, секретар Ферганського обкому комсомолу Узбекистану, політбоєць, а згодом політпрацівник у Діючій армії, учасник оборони Москви, Курської битви, визволення народів Європи в період Великої Вітчизняної війни, а в роки мирного будівництва — лектор ЦК Компартії України, завідуючий відділом науки і культури Київського обкому партії. Після навчання в Академії суспільних наук при ЦК КПРС і захисту кандидатської дисертації на тему «Відбудова і розвиток соціалістичного сільського господарства України після вигнання німецько-фашистських загарбників (1943—1945 рр.)» М. І. Кравчук працював старшим науковим співробітником Інституту історії партії ЦК Компартії України, а з 1961 р. очолює кафедру історії КПРС і політичної економії Київського медінституту.

Відомий фахівець з історії КПРС та народів СРСР, М. І. Кравчук є автором більше 50 наукових праць, у тому числі 10 монографій і брошур, загальним обсягом понад 60 друкованих аркушів. Він — член авторських колективів капітальних видань: «Українська РСР в роки Великої Вітчизняної війни» та «Історія робітничого класу УРСР». Його докторська дисертація на тему «Робітничий клас України в боротьбі за вирішення військово-господарських завдань важкої промисловості (1941—

1945 рр.)» є серйозним вкладом у розробку історії робітничого класу СРСР.

Досвідчений педагог і методист вищої школи, М. І. Кравчук поєднує велику наукову і педагогічну роботу з активною громадською діяльністю.

За бойові заслуги на фронтах Великої Вітчизняної війни, плідну наукову і педагогічну діяльність М. І. Кравчук нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни 2-го ступеня, «Знак Пошани» та медалями.

Ректор Київського медичного інституту ім. О. О. Богомольця проф. С. С. Лаврик від імені колективу інституту, парткому і місцевому сердечно привітав ювіляра, побажав йому нових творчих звершень. Він зачитав наказ міністра охорони здоров'я УРСР В. Д. Братуся про оголошення подяки М. І. Кравчуку. Про життєвий шлях М. І. Кравчука розповів доц. В. І. Сергієнко.

Щиро вітали ювіляра зав. каф. біохімії Київського медичного інституту заслужений діяч науки УРСР, проф. Є. Ф. Шамрай, зав. каф. історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ ім. Т. Г. Шевченка д. і. н. проф. П. М. Шморгун, заст. директора Інституту історії партії ЦК Компартії України проф. Г. М. Мултих, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР д. і. н. А. В. Лихолат, зав. каф. історії КПРС Інституту інженерів цивільної авіації д. і. н. проф. А. П. Вовчик, зав. каф. історії КПРС Київського інституту народного господарства д. і. н. проф. В. П. Столяренко.

На адресу ювіляра надійшли також теплі вітання від колективів ВПШ при ЦК КПРС, ВПШ при ЦК Компартії Білорусії, Інституту історії партії при ЦК Компартії Казахстану, Українського республіканського комітету ветеранів Великої Вітчизняної війни, колегів та редакції «Українського історичного журналу», колективів кафедр суспільних наук Донецького і Харків-

ського державних університетів, Московського заочного, Херсонського і Ніжинського педінститутів, Харківських медичного і політехнічного інститутів, Одеського вищого морського училища, колгоспників сільгоспартілі «Донбас» Мар'їнського району Донецької області, від заст. міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР д. і. н. проф. Б. П. Ковалевського, директора Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелева, чл.-кор. АН

СРСР генерал-лейтенанта П. А. Жилина, сім'ї Героя Радянського Союзу професора П. М. Буйка та ін.

У слові-відповіді М. І. Кравчук сердечно подякував товаришам за поздоровлення та щирі побажання і запевнив, що віддасть всі свої сили справі виховання молодого покоління, розвиткові радянської історичної науки.

*В. І. Сергієнко,
Г. М. Єзікян*

КОРЧМАР ЯКІВ ІСАКОВИЧ

На 69-му році життя помер доцент кафедри історії СРСР Ворошиловградського педінституту, кандидат історичних наук Яків Ісакович Корчмар.

Народився Я. І. Корчмар в 1904 р. Трудовий шлях почав з чотирнадцяти років. У 1919 р. був прийнятий до лав ВЛКСМ, працював на комсомольській роботі. Під час громадянської війни брав участь у боях по ліквідації банд Тютюнника під Овручем, був поранений. У 1924—1926 рр. вчився в Житомирській партшколі, став пропагандистом. Член КПРС з 1927 р. Я. І. Корчмар закінчив Київський інститут народної освіти, аспірантуру при Київському державному університеті, працював учителем, директором школи, інспектором райвно, викладачем, доцентом, заступником декана історичного факультету КДУ.

З 1942 по 1945 р. Я. І. Корчмар брав участь у Великій Вітчизняній війні. А з 1945 по 1972 р. працював у Ворошиловградському педінституті. Кандидат історичних наук Я. І. Корчмар займався як педагогічною, так і науковою роботою. Тривалий час, до останніх років, завідував кафедрою історії СРСР інституту. Нагороджений медалями «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.», «За доблесну працю. В ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна».

Пам'ять про Я. І. Корчмара назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав і працював з ним.

РЕЗЮМЕ

Л. Я. Корнийчук. — Блестящий образец единства марксистской теории и революционной практики (К 75-летию выхода работы В. И. Ленина «Развитие капитализма в России»). В статье дан анализ ленинских работ 90-х годов XIX ст. и особенно работы «Развитие капитализма в России», которые знаменовали собой начало нового, ленинского этапа в развитии марксизма. Автор раскрывает значение ленинских выводов, сделанных в этих работах, для борьбы пролетариата России за победу буржуазно-демократической, а затем и социалистической революций, для практики сегодняшней революционной борьбы народов капиталистических и колониальных стран.

В. Г. Королько. — Об общенациональной гордости советского человека. В статье анализируется сущность категории «общенациональная гордость советского человека», социально-экономические и политические условия формирования ее. В ней показано, что основой дальнейшего развития этого патриотического чувства советских людей является интернационализация общественной жизни социалистических наций, интернациональное воспитание трудящихся.

Е. П. Талан. — Социальные изменения в колхозном крестьянстве Украинской ССР (1946—1958 гг.). Развитие общественного производства, технический прогресс, дальнейшее укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства, братского сотрудничества между народами нашей страны — все эти процессы сопровождались количественными и качественными изменениями в составе сельского населения Советской Украины. Об этих изменениях убедительно, на большом архивном материале рассказывает автор предлагаемой статьи.

Б. А. Кругляк. — Ярмарочная торговля на Украине в период капитализма. В пореформенный период в России, в том числе и на Украине, происходил процесс дальнейшего развития внутреннего рынка. Значительную роль в ней играла ярмарочная торговля. В данной статье рассматривается влияние капиталистических отношений на внутреннюю и в частности ярмарочную торговлю на Украине в 60—90-х гг. XIX ст.

А. В. Санцевич. — Исследование истории Украинской ССР послевоенного периода (1946—1958 гг.). В статье анализируются преимущественно монографические труды по истории Украинской ССР 1946—1958 гг., а также рассматривается освещение исследуемого периода в книгах об истории рабочего класса, крестьянства, культурного строительства и дружбы народов СССР. Исходя из состояния опубликованных исследований, автор выдвигает рекомендации относительно тематики дальнейших работ. Статья призвана помочь авторам I-й части VIII тома «Истории Украинской ССР», а также другим исследователям данной тематики.

SUMMARIES

L. Ya. Korniychuk. — A Brilliant Example of the Unity of the Marxist Theory and Revolutionary Practice (on the 75th Anniversary of V. I. Lenin's Book "Capitalism Development in Russia"). The paper deals with the analysis of Lenin's works of the 90s of the XIX century and the work "Capitalism Development in Russia", in particular, which signified the beginning of a new Lenin's stage in the Marxism development. The author reveals significance of Lenin's conclusions made in these works for Russian proletariat struggle for the victory of bourgeois-democratic and then socialist revolutions, for the practice of present-day revolutionary struggle of the peoples of capitalist and colonial countries.

V. G. Korolko. — On the National Pride of a Soviet Man. The paper analyses the essence of the category "national pride of a soviet man", socio-economical and political conditions of its formation. It is shown that internationalization of social life of the socialist nations, international education of the working people are the basis of further development of this patriotic feeling of the soviet people.

E. P. Talan. — Social Changes in the Collective Farm Peasantry of the Ukrainian SSR (1946—1958). Development of social production, technical progress, further consolidation of the unity of the working class and kolkhoz peasantry, fraternal cooperation among the peoples of the whole country — all these processes were accompanied by quantitative and qualitative changes in the composition of the Soviet Ukraine population. The author of the article convincingly tells of these changes, using vast archives material.

B. A. Kruglyak. — Fair Trade in the Ukraine in the Period of Capitalism. In the post-reform period in Russia as well as in the Ukraine there occurred the process of further development of the home market. The fair trade played an essential role in it. The paper considers the effect of the capitalist relations on the home and, in particular fair, trade in the Ukraine in the 60—90's of the XIX century.

A. V. Santsevich. — Study of the Ukrainian SSR History of the Post-War Period (1946—1958). The paper deals mainly with the analysis of monographic papers on the history of the Ukrainian SSR of 1946—1958. Elucidation of the investigated period in the books on history of the working people, peasantry, cultural construction and friendship of peoples of the USSR is also considered. Proceeding from the state of the already published researches, the author advanced recommendations with respect to subjects of further elaborations. The paper is meant to help the authors of the I part of the VIII volume of the "History of the Ukrainian SSR", as well as other researchers of these themes.

НОВІ КНИГИ

Аграрна політика КПРС на сучасному етапі, Політвидав України, К., 1973, 190 с.

БАБИШИН С. Д. — Школа та освіта Давньої Русі (IX — перша половина XIII ст.), вид-во «Вища школа», К., 1973, 88 с.

ВІТРУК Л. Д. — Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації (На матеріалах промисловості Української РСР. 1926—1932 рр.), вид-во «Наукова думка», К., 1973, 120 с.

ГОРОВСЬКИЙ Ф. — Розквіт і зближення націй у період комуністичного будівництва в СРСР, Політвидав України, К., 1973, 102 с.

ИВАНОВ В. В. — Соотношение истории и современности как методологическая проблема. Очерки по марксистско-ленинской методологии исторического исследования, изд-во «Наука», М., 1973, 220 с.

Из истории марксизма и международного рабочего движения. Сборник статей, Политиздат, М., 1973, 558 с.

История второй мировой войны. 1939 — 1945. В 12-ти т. Т. 1. Зарождение войны. Борьба прогрессивных сил за сохранение мира, Воениздат, М., 1973, XXVII, 367 с.

Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти томах. Тернопільська область. К., 1973, 640 с.

КАЛАБАШКИН А. С. — Возрастание роли КПСС в коммунистическом строительстве, Политиздат, М., 1973, 96 с.

КЛЕПАЦКИЙ З. М. — Западноевропейские международные организации, изд-во «Прогресс», М., 1973, 487 с.

КУПРИЙ В. Д. і ХРУЩ Ю. М. — Провідна роль світового робітничого класу, вид-во «Знання», К., 1973, 48 с.

Национальные процессы в США, изд-во «Наука», М., 1973, 400 с.

НІЛЬВЕ Г. І. — Розвиток В. І. Леніним теорії наукового комунізму в аграрному питанні (1893—1916 рр.), вид-во «Вища школа», К., 1973, 156 с.

Партия и рабочий класс в условиях строительства коммунизма, изд-во «Мысль», М., 1973, 303 с.

ПАТЛАЖАН Ю. — Незабутній вияв пролетарської солідарності, вид-во «Вища школа», Львів, 1973, 150 с.

Приднепровская железная дорога, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1973, 240 с.

ПРОЗОРОВ В. Н. — Борьба Коммунистической партии за создание химической промышленности СССР. 1928—1937 гг., Средне-Уральское книжное издательство, Свердловск, 1973, 303 с.

СЕРОВА О. В. — Италия и антигитлеровская коалиция. 1943—1945, изд-во «Наука», М., 1973, 288 с.

СЛИВКА Ю. Ю. — Борьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення, вид-во «Наукова думка», К., 1973, 256 с.

СТРИЖКОВ Ю. К. — Продовольственные отряды в годы гражданской войны и иностранной интервенции. 1917—1921 гг., изд-во «Наука», М., 1973, 319 с.